งานวิจัยเรื่อง

การศึกษาเชิงวิเคราะห์วัฒนธรรมไทย

สมัยรัตนโกสินทร์

พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี
จัดพิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๕๒๙

งานวิจัยเรื่อง

การศึกษาเชิงวิเคราะห์วัฒนธรรมไทย

สมัยรัตนโกสินทร์

พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๙๔

ผู้วิจัย

รองศาสตราจารย์ ดร.ปัญญา บริสุทธิ์

ได้รับทุนวิจัยจากคณะอนุกรรมการเอกลักษณ์ของไทย

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ

สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี

จัดพิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๕๒๙

งานวิจัย เรื่อง การศึกษาเชิงวิเคราะห์วัฒนธรรมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔
คณะอนุกรรมการเผยแพร่เอกลักษณ์ของไทย
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี
จัดพิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๕๒๙
พิมพ์ครั้งที่ ๑ จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม
ISBN 974-7773-27-9

ออกแบบปก : ชมภูกา หงษ์สุวรรณ

พิมพ์ที่ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด สำนักพิมพ์ประกายพรึก
๔๑ ถนนกะออม ผ่าฟ้า กรุงเทพมหานคร
โทร. ๒๘๒๔๗๗๖, ๒๘๑๘๒๐๘

คำนำ

คณะอนุกรรมการเผยแพร่เอกลักษณ์ของไทย ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี มีโครงการส่งเสริมและอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมไทย โดยได้เคยทำการวิจัยและจัดพิมพ์รายงานผลการวิจัย เพื่อเผยแพร่มาแล้วหลายเรื่อง

ใน พ.ศ. ๒๕๒๘ นี้ คณะอนุกรรมการฯ ได้ให้ทุนการวิจัยแก่รองศาสตราจารย์ ดร.ปัญญา บริสุทธิ์ เพื่อวิจัยเรื่อง "การศึกษาเชิงวิเคราะห์วัฒนธรรมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔" สมัยต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งมีความสัมพันธ์สืบเนื่องมาแต่กรุงศรีอยุธยา เพื่อให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์ทั้ง ๓ พระองค์ ได้ทรงทำนุวัฒนธรรมไทยอย่างไร

บัดนี้ ผู้วิจัยได้รายงานผลวิจัยเรียบร้อยแล้ว เน้นความสำคัญส่วนใหญ่เฉพาะรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ เพราะมีผู้วิจัยเกี่ยวกับวัฒนธรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชไว้มากแล้ว คณะอนุกรรมการฯ ได้พิจารณาแล้วเห็นสมควรให้จัดพิมพ์รายงานวิจัยเรื่อง "การศึกษาเชิงวิเคราะห์วัฒนธรรมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔" เพื่อเผยแพร่ต่อไป

คณะอนุกรรมการฯ หวังว่าหนังสือเล่มนี้คงจะมีประโยชน์แก่ผู้สนใจ นิสิต นักศึกษา และอนุชน ในอันที่ก่อให้เกิดความเข้าใจ ความรัก และตระหนักในคุณค่าของวัฒนธรรมไทยและอาจจะเป็นหลักฐานอ้างอิงในการศึกษาและพัฒนาวัฒนธรรมไทยสืบไป.

คณะอนุกรรมการเผยแพร่เอกลักษณ์ของไทย
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี
กันยายน ๒๕๒๙

สารบาญ

	หน้า
บทนำ	๒๕
๑. ความเป็นมาของปัญหา	๒๕
๒. วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๒๕
๓. ขอบเขตของการวิจัย	๒๖
๔. วิธีดำเนินการวิจัย	๒๖
๕. ประโยชน์ที่จะได้รับจากการวิจัย	๒๖
๖. ลักษณะและเนื้อหาสาระของเอกสารหลักที่ใช้ในการวิจัย	๒๗
บทที่ ๑ วิเคราะห์วัฒนธรรมทางขนบประเพณี	๒๙
๑.๑ ประเพณีความเชื่อ	๒๙
๑.๒ ประเพณีในราชสำนัก	๔๐
๑.๓ ประเพณีเกี่ยวกับการปกครองและกฎหมาย	๕๒
๑.๔ ประเพณีความเป็นอยู่ในชีวิตประจำวัน	๕๕
บทที่ ๒ วิเคราะห์วัฒนธรรมทางศิลปกรรม	๗๑
๒.๑ สาขาสถาปัตยกรรม	๗๑
๒.๒ สาขาปฏิมากรรม	๗๙
๒.๓ สาขานาฏยศิลป์	๘๑
๒.๔ สาขาสังคีตศิลป์และดุริยางคศิลป์	๘๒
๒.๕ สาขาหัตถศิลป์	๘๒
บทที่ ๓ วิเคราะห์วัฒนธรรมทางวรรณกรรม	๘๙
๓.๑ อิทธิพลของวรรณกรรมเนื่องด้วยพุทธศาสนา	๘๙
๓.๒ อิทธิพลของวรรณกรรมเนื่องด้วยศาสนาพราหมณ์	๙๑
๓.๓ อิทธิพลของวรรณกรรมมหากาพย์	๙๒
๓.๔ อิทธิพลของวรรณกรรมทมิฬ	๙๕
๓.๕ อิทธิพลของวรรณกรรมไทยโบราณ	๙๖
๓.๖ อิทธิพลของวรรณกรรมร่วมสมัย	๙๗
๓.๗ วรรณกรรมคำสอน	๑๐๒
๓.๘ ศิลปการประพันธ์	๑๐๔

บทที่ ๔ วิเคราะห์วัฒนธรรมทางจิตใจ ๑๐๗
๔.๑ ความสำนึกในบาปบุญคุณโทษ ๑๐๗
๔.๒ ความกตัญญูและความจงรักภักดี ๑๑๒
๔.๓ ความมีอัธยาศัยไมตรี ๑๑๖
๔.๔ ความอ่อนน้อมถ่อมตน ๑๑๗
๔.๕ ความมีใจเมตตากรุณา ๑๑๘
๔.๖ ความรักของแม่ที่มีต่อลูก ๑๑๙
๔.๗ ความประพฤติหรือวัตรของกุลสตรี ๑๒๐
บทที่ ๕ สรุปผลของการวิจัย ๑๒๓
บรรณานุกรม ๑๒๗

ชื่องานวิจัย การศึกษาเชิงวิเคราะห์วัฒนธรรมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๙๔

ผู้วิจัย รองศาสตราจารย์ ดร.ปัญญา บริสุทธิ์

บทคัดย่อ

ในการวิจัยเรื่อง "การศึกษาเชิงวิเคราะห์วัฒนธรรมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๙๔ ผู้วิจัยมีจุดมุ่งหมายที่จะวิเคราะห์วรรณคดีไทยที่แต่งในรัชกาลที่ ๑ รัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เพื่อให้ได้ผลการวิจัยในด้านวัฒนธรรมของไทยซึ่งแบ่งออกเป็น ๔ สาขา คือ วัฒนธรรมทางขนบประเพณี วัฒนธรรมทางศิลปกรรม วัฒนธรรมทางวรรณกรรมและวัฒนธรรมทางจิตใจ ซึ่งสรุปได้ว่าวรรณคดีสะท้อนให้เห็นภาพของวัฒนธรรมของคนไทยอันเป็นเอกลักษณ์ประจำชาติได้มากกว่าการวิเคราะห์จากเอกสารชนิดอื่น เช่นบันทึกและจดหมายเหตุเป็นต้น

ผลของการวิจัยสรุปได้ว่าวัฒนธรรมไทยที่ปรากฏในวรรณคดีที่แต่งในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ เป็นวัฒนธรรมสืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยและอยุธยา โดยมีวัฒนธรรมไทยแท้เป็นพื้นฐานแล้วได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนา ศาสนาพราหมณ์และปัจจัยอื่น ๆ เข้ามาประสมกลมกลืนเป็นวัฒนธรรมอันเดียวกัน ไม่มีการเปลี่ยนแปลงหรือแตกแยกให้เห็นอย่างเด่นชัดเหมือนในสมัยปัจจุบัน ผลของการวิจัยยังได้ข้อสรุปอีกอย่างหนึ่งว่าวัฒนธรรมซึ่งแบ่งออกได้เป็น ๔ สาขานั้นมีความละเอียดในเนื้อหาของแต่ละสาขามากมาย แม้ในสาขาใดสาขาหนึ่งก็อาจจะวิเคราะห์ให้ลึกซึ้งและกว้างขวางต่อไปได้อีก ดังนั้นผลงานวิจัยเรื่องนี้จึงอาจเป็นเครื่องบันดาลใจให้มีผู้ค้นคว้าวิจัยเพิ่มเติมในเรื่องวัฒนธรรมไทยให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้นต่อไป

Research Title An Analytical Study of Thai Culture in the Rattanakosin Period B.E. 2325 - 2394.

Researcher Associate Professor Dr.Panya Borisutdhi.

ABSTRACT

This research aims at analysing Thai literature written during the reigns of King Rama I, King Rama II, and King Rama III of the early Rattanakosin Period. The research covers four main cultural areas : traditions, art, literature and ethics. The research proves that literary documents can reflect clearly the pictures of Thai culture or Thai national characteristics more than any other kinds of documents.

The research, as traced from the available documents, demonstrates that Thai literature composed during the reigns of the kings mentioned above reflects culture that had been absorbed since Sukhothai and Ayutthaya Periods. Thai culture, the origin of which was corsidered purely Thai, was blended and influenced by Buddhism, Brahmanism and other traditions from other cultures. The synthesis was so harmonious that there were no obvious discrepancies as often found in modern Thai culture. It was also found that Thai culture, which was here divided into four main areas, was proven to be an abundant ocean of knowledge and information. Although this research goes into great details; it still leaves so many interesting aspects of Thai culture for further research. It is highly hoped that this research will be an inspiration for other researchers to delve more deeply into Thai culture.

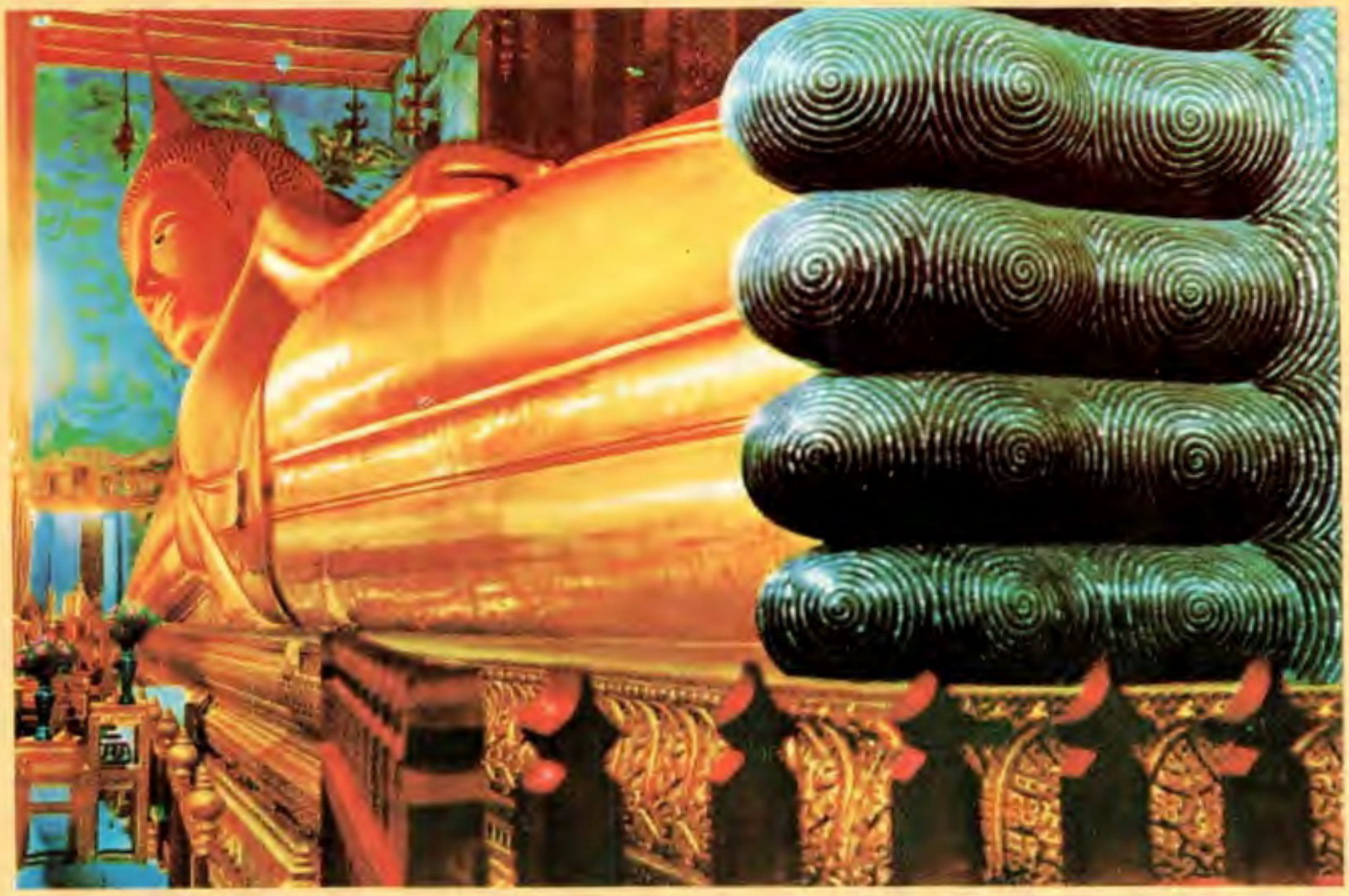

พระนอนหรือพระพุทธไสยาสน์ซึ่งรัชกาลที่ ๓ โปรดให้สร้างขึ้นประดิษฐานไว้ ณ วิหารวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

ภาพจิตรกรรมฝาผนังแสดงเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑ ตอนท้าวมาลีวราชว่าความ

พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทสร้างในสมัยรัชกาลที่ ๑ เป็นสถาปัตยกรรมไทยที่งดงามยิ่ง ดัดแปลงรูปแบบมาจากพระที่นั่งสรรเพชญปราสาทและพระที่นั่งสุริยามรินทร์ครั้งกรุงศรีอยุธยา

วัดพระศรีรัตนศาสดารามซึ่งรัชกาลที่ ๑ โปรดให้สร้างขึ้นเป็นวัดในพระบรมมหาราชวัง เช่นเดียวกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ ซึ่งสร้างขึ้นในพระบรมมหาราชวังครั้งกรุงศรีอยุธยา

วัดเทพธิดาราม สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ ตามแบบสถาปัตยกรรมจีน

วัดราชโอรสาราม สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ ตามแบบสถาปัตยกรรมจีน

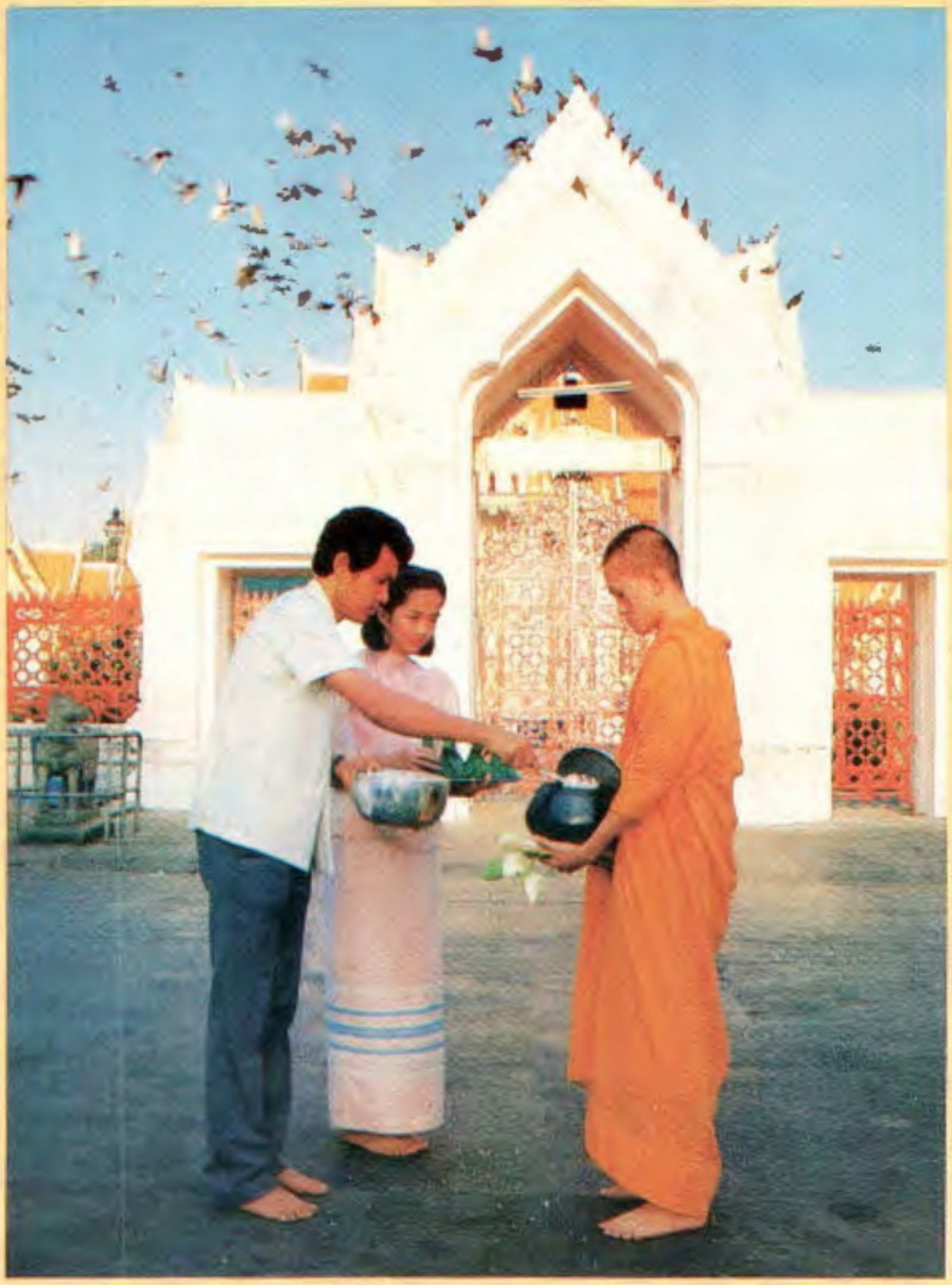

การบำเพ็ญกุศลในพระพุทธศาสนาเป็นวัฒนธรรมทางจิตใจที่สำคัญอย่างหนึ่งของพุทธศาสนิกชนชาวไทย

การแสดงความเคารพต่อผู้ใหญ่เป็นวัฒนธรรมทางจิตใจของคนไทย

พระราชพิธีโสกันต์เจ้านายชั้นสูง มีเขาไกรลาสจำลองตามขัตติยราชประเพณี

พิธีโกนจุกของชาวบ้าน

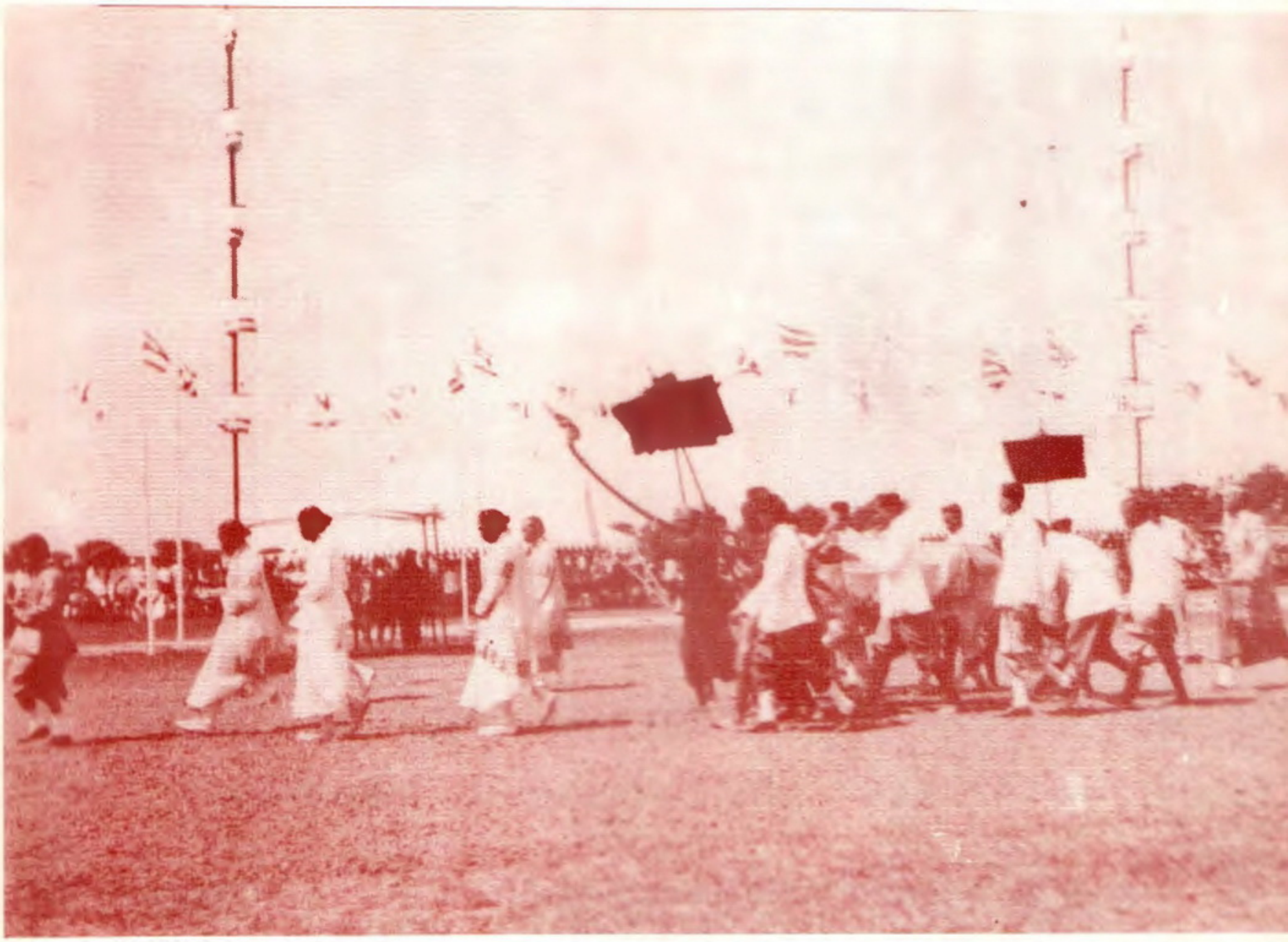

พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ เป็นพระราชพิธีหลวงที่ปฏิบัติสืบเนื่องกันมาทุกรัชกาล

การแต่งกายของสตรีสามัญในสมัยรัชกาลที่ ๑-รัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

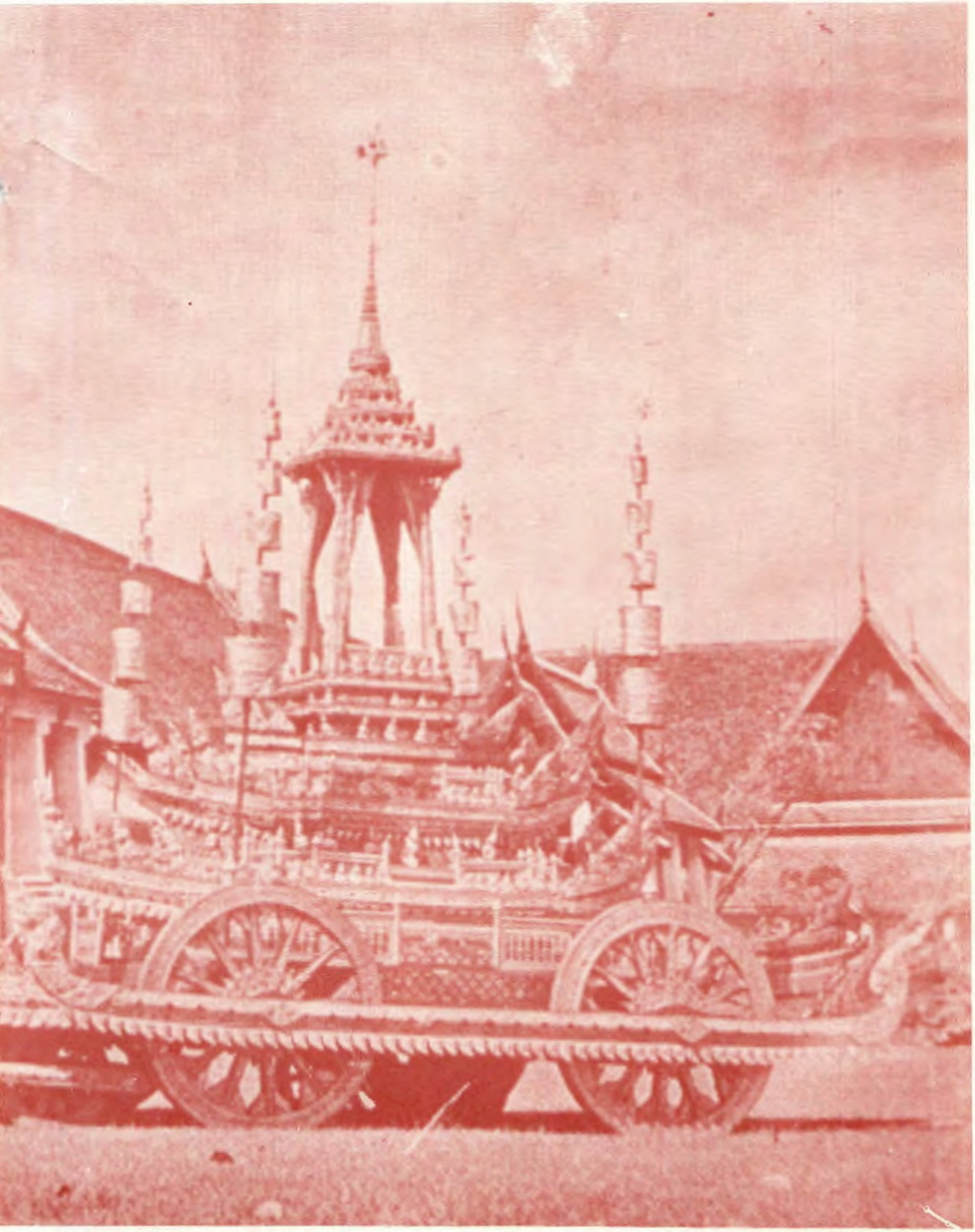

พระมหาพิชัยราชรถเป็นผลงานทางศิลปกรรม
ที่รัชกาลที่ ๑ โปรดให้สร้างขึ้นตามโบราณราชประเพณี

บานประตูไม้แกะสลักพระวิหารพระศรีสักยมุนี
ฝีพระหัตถ์รัชกาลที่ ๒ ถือว่าเป็นงานแกะสลักไม้ ที่งามยิ่งชิ้นหนึ่งของไทย

ใบแก้ข้อความให้สมบูรณ์

1. รูปแผ่นที่ 3 (รูปบน) แก้คำบรรยายเป็น "วัดเทพธิดาราม ในสมัยรัชกาลที่ 3"
   (รูปล่าง) แก้คำบรรยายเป็น "วัดราชโอรสาราม ในสมัยรัชกาลที่ 3"
2. รูปแผ่นที่ 6 (รูปซ้าย) ตัดคำว่า "ทุกรัชกาล"
   (รูปขวา) ตัดคำบรรยายใต้ภาพออกทั้งหมด
3. หน้า 41 บรรทัดที่ 17-18 ตัดข้อความว่า "ว่าด้วยการอาบน้ำช้างหลวง ม้าหลวง"
4. หน้า 60 เชิงอรรถ บรรทัดที่ 3 แก้คำว่า "ยางเหนียว" เป็น "น้ำมันเหนียวผสม"
5. หน้า 61 บรรทัดที่ 21, 22, 24 เติมคำว่า "และไสยศาสตร์" หลังคำว่า "โหราศาสตร์"
6. หน้า 63 บรรทัดที่ 22 ตัดข้อความว่า "ซึ่งก็คือการขับร้องนั่นเอง"
7. หน้า 65 บรรทัดที่ 11 แก้คำว่า "ไป" เป็น "ผ้า"
   แก้คำว่า "หัวใจสำคัญที่" เป็น "สิ่งสำคัญอย่างหนึ่ง"
   บรรทัดที่ 12 ตัดข้อความว่า "สุดของการแต่งงานเพราะว่าขันหมากบรรจุหมากพลู"
   แก้คำว่า "สำหรับไหว้" เป็น "สำหรับผ้าไหว้"
   บรรทัดที่ 14-15 ตัดข้อความว่า "ซึ่งมีผลเท่ากับการจดทะเบียนสมรสในปัจจุบันนั่นเอง"
8. หน้า 68 บรรทัดที่ 11 ตัดข้อความว่า "และเดือนสิบสองเป็นต้น"
9. หน้า 74 บรรทัดที่ 4 แก้คำว่า "กระเบื้องเคลือบ" เป็น "ปูนปั้นประดับกระเบื้องถ้วย"
   บรรทัดที่ 6 แก้คำว่า "เป็นกระเบื้องเคลือบ" เป็น "หน้าบันเป็นปูนปั้น"
10. หน้า 76 บรรทัดที่ 12-13 แก้เป็นดังนี้ "มีที่สังเกตอย่างหนึ่งคือเพดานมณฑปน้อยเป็นกระจกเงา เช่น"
11. หน้า 80 บรรทัดที่ 13 แก้คำว่า "นภาลัย" เป็น "สุราลัย"
12. หน้า 81 บรรทัดที่ 11 ตัดคำว่า "ได้ทั้งในวังและ"
    บรรทัดที่ 14 ตัดข้อความว่า "มีคนรำท่าดังกล่าวนี้เป็นที่แพร่หลาย"
13. หน้า 86 บรรทัดที่ 18 ตัดคำว่า "ประจำยาม"
14. หน้า 102 เติมคำว่า "อิทธิพลของ" หลังข้อ 3.7
15. หน้า 110 บรรทัดที่ 13 แก้ข้อความว่า "น้อมนำไปในการนับถือพระสงฆ์" เป็น "ส่วนใหญ่นับถือพระพุทธศาสนา"

บทนำ

๑. ความเป็นมาของปัญหา

การที่ประเทศไทยได้สูญเสียเอกราชแก่พม่าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ ก่อให้เกิดความพินาศทั้งทางบ้านเมืองและวัฒนธรรมประจำชาติ และในเวลาต่อมาคือในสมัยกรุงธนบุรี (พ.ศ. ๒๓๑๐ - ๒๓๒๕) ก็เป็นสมัยที่เพิ่งก่อร่างสร้างตัวขึ้นใหม่หลังจากกอบกู้เอกราชคืนมา มีการทำสงครามกับข้าศึกศัตรูตลอดรัชกาล แม้พระเจ้ากรุงธนบุรีจะทรงพยายามฟื้นฟูวัฒนธรรมขึ้นใหม่ แต่ก็เป็นเพียงบางส่วนเท่านั้น และมีผลน้อยมากไม่เป็นที่เด่นชัด เพราะช่วงเวลาสมัยกรุงธนบุรีมีเพียง ๑๕ ปีเท่านั้น ต่อมาถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้ทรงตั้งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นเมืองหลวง พระองค์ได้ทรงคำนึงถึงความสำคัญของวัฒนธรรมประจำชาติไทยว่าเป็นรากฐานของความเจริญของบ้านเมือง สมควรจะฟื้นฟูและส่งเสริมให้ดำรงคงอยู่สืบไป จึงได้ทรงอุทิศเวลาและพระอุตสาหะวิริยภาพไปในการฟื้นฟูวัฒนธรรมทุกสาขาให้มั่นคง และเป็นแบบอย่างแก่ชนรุ่นหลังอย่างเห็นได้ชัดแจ้งตลอดรัชกาลของพระองค์ และเมื่อได้ทรงวางรากฐานทางวัฒนธรรมอย่างมั่นคงแล้ว พระมหากษัตริย์ไทยในสมัยต่อมาคือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงดำเนินรอยตามอย่างสืบเนื่อง ยังผลให้วัฒนธรรมเจริญรุ่งเรือง และแพร่หลายในพระราชอาณาจักรไทยสืบมาจนทุกวันนี้

โดยเหตุที่การฟื้นฟูวัฒนธรรมไทยและการส่งเสริมให้เจริญรุ่งเรืองในช่วงสามรัชกาลดังกล่าว เป็นเรื่องสำคัญที่ควรแก่การสนใจน่าจะศึกษาวิเคราะห์ให้เห็นผลอย่างแจ่มแจ้ง ผู้วิจัยจึงเห็นสมควรจะทำการวิจัยในเรื่องนี้

๒. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๒.๑ เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ต่อเนื่องของวัฒนธรรมไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายกับสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นว่ามีความเกี่ยวข้องกันอย่างไร

๒.๒ เพื่อศึกษาว่าพระมหากษัตริย์ไทย ๓ รัชกาลแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ ได้ทรงทำประโยชน์ในการฟื้นฟูทนุบำรุงและพัฒนาวัฒนธรรมไทยในแง่ใดบ้าง

๒.๓ เพื่อศึกษาว่าวัฒนธรรมต่าง ๆ ที่ได้ทรงฟื้นฟูและทนุบำรุงนั้นสะท้อนภาพสังคมไทยใน ๓ รัชกาลแห่งกรุงรัตนโกสินทร์อย่างไร

๒.๔ เพื่อศึกษาว่าวัฒนธรรมด้านต่าง ๆ ที่พระมหากษัตริย์ไทยทั้ง ๓ พระองค์ได้ทรงฟื้นฟูและทนุบำรุงนั้นเป็นประโยชน์ต่อสังคมไทยอย่างไร

๓. ขอบเขตของการวิจัย

ในงานวิจัยเรื่องนี้ ผู้วิจัยจะแบ่งการศึกษาวิเคราะห์ออกเป็น ๔ หัวข้อใหญ่ ๆ ตามหลักเกณฑ์ในการแบ่งวัฒนธรรมออกเป็น ๔ สาขา คือ วัฒนธรรมทางขนบประเพณี วัฒนธรรมทางศิลปกรรม วัฒนธรรมทางวรรณกรรม และวัฒนธรรมทางจิตใจ ทั้งนี้จะมุ่งเน้นเป็นพิเศษในช่วงรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ เป็นสำคัญ เพราะเหตุว่ามีผู้ได้ทำการวิจัยเกี่ยวกับวัฒนธรรมในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชไว้แล้วมากพอสมควร และในการวิเคราะห์วัฒนธรรมเป็น ๔ สาขา ใหญ่ ๆ นั้น ผู้วิจัยจะได้แยกแยะออกเป็นสาขาย่อย ๆ ตามส่วนประกอบที่สำคัญของสาขาใหญ่แต่ละสาขาอีกด้วย โดยเน้นเอกสารทางวรรณคดีเป็นหลัก

๔. วิธีดำเนินการวิจัย

๔.๑ รวบรวมข้อมูลและหลักฐานโดยใช้เอกสารทางวรรณคดีเป็นเอกสารหลัก นอกจากนี้ก็อาศัยเอกสารรองเป็นหลักฐานประกอบ เช่น พงศาวดาร และจดหมายเหตุที่เกี่ยวข้องกับสมัยอยุธยาตอนปลาย สมัยกรุงธนบุรี และสมัยรัชกาลที่ ๑ รัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

๔.๒ จำแนกข้อมูลที่รวบรวมได้ตามสาขาทั้ง ๔ ของวัฒนธรรมที่ได้ตั้งไว้ ซึ่งได้แก่ วัฒนธรรมทางขนบประเพณี วัฒนธรรมทางศิลปกรรม วัฒนธรรมทางวรรณกรรม และวัฒนธรรมทางจิตใจ

๔.๓ ศึกษาเปรียบเทียบและวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จำแนกประเภทไว้แล้วโดยพิจารณาในด้านความเป็นจริง หรือความเป็นไปได้ว่ามีมากน้อยเพียงใดในแต่ละสาขาของวัฒนธรรม

๕. ประโยชน์ที่จะได้รับจากการวิจัย

ผลงานวิจัยเรื่อง "การศึกษาเชิงวิเคราะห์วัฒนธรรมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๙๔" จะก่อให้เกิดประโยชน์ดังต่อไปนี้

๕.๑ เสนอผลงานในด้านการศึกษาวัฒนธรรมไทย โดยเน้นในเรื่องหลักฐานทางวรรณคดีเป็นส่วนสำคัญ

๕.๒ เป็นการขยายและเพิ่มพูนความรู้ความเข้าใจทางวัฒนธรรมของไทยทั้งในด้านบุคคลและสังคมตลอดจนพระราโชบายของพระมหากษัตริย์ทั้งสามรัชกาลในการที่ได้ทรงฟื้นฟูและพัฒนาวัฒนธรรมของไทยบางด้านไว้ด้วย

๕.๓ ผลของการวิจัยเรื่องนี้จะก่อให้เกิดความรัก ความหวงแหน และความซาบซึ้งในคุณค่าของวัฒนธรรมไทยได้ดียิ่งขึ้น และจักเป็นหลักฐานอ้างอิงที่สำคัญในการศึกษาและพัฒนาวัฒนธรรมไทยในสมัยต่อมา

๖. ลักษณะและเนื้อหาสาระของเอกสารหลักที่ใช้ในการวิจัย

ผู้วิจัยได้รวบรวมข้อมูลจากเอกสารหลักคือ วรรณคดีที่แต่งในรัชกาลที่ ๑ รัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ เฉพาะเรื่องที่สำคัญเท่านั้นโดยแบ่งประเภทของวรรณคดีที่เป็นหลักในการวิจัยออกตามรูปแบบของคำประพันธ์คือ บทละคร นิราศ เพลงยาว ลิลิต เสภา กาพย์นิทาน และกลอนนิทาน ซึ่งแต่ละรูปแบบของการประพันธ์ดังกล่าวได้เสนอเนื้อหาสาระทางวัฒนธรรม อันเป็นข้อควรสังเกตดังต่อไปนี้

๖.๑ วรรณคดีประเภทบทละคร

วรรณคดีประเภทบทละครแบ่งออกเป็นบทละครนอกและบทละครใน

บทละครนอกพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ มี ๖ เรื่อง คือ สังข์ทอง ไกรทอง มณีพิไชย ไชยเชษฐ์ คาวี และสังข์ศิลป์ไชย กับละครนอกเรื่องระเด่นลันไดของพระมหามนตรี (ทรัพย์) บทละครนอกพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ ทั้ง ๖ เรื่อง ให้เนื้อหาสาระเกี่ยวกับชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎรสามัญ แม้บางเรื่องจะมีตัวละครเป็นพระราชามหากษัตริย์ แต่เนื้อเรื่องส่วนใหญ่ก็ยังเกี่ยวข้องกับราษฎรสามัญทั้งสิ้น เพราะฉะนั้นวัฒนธรรมที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีประเภทนี้ส่วนใหญ่จึงเป็นวัฒนธรรมพื้นบ้าน สำหรับบทละครเรื่องระเด่นลันไดถึงแม้จะเป็นละครนอกโดยรูปแบบ แต่ก็มีลักษณะพิเศษที่แสดงความแตกต่างออกไปเล็กน้อยคือเป็นวรรณคดีประเภทเสียดสีสังคม หรือบางทีเรียกว่าวรรณคดีล้อเลียน กล่าวคือมุ่งซ่อนข้อเท็จจริงของยุคสมัยในอดีตไว้ด้วย

บทละครในได้แก่พระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนาของรัชกาลที่ ๒ ซึ่งเสนอเนื้อหาสาระเกี่ยวกับชีวิตของคนในสังคมชั้นสูง เพราะฉะนั้นข้อมูลที่ได้จากเรื่องนี้จึงแสดงวัฒนธรรมของคนชั้นสูงมากกว่าวัฒนธรรมพื้นบ้านแบบละครนอก ส่วนบทละครในเรื่องรามเกียรติ์มิได้ให้ข้อมูลอย่างเด่นชัดเท่ากับเรื่องอิเหนา เพราะเรื่องรามเกียรติ์มีลักษณะเป็นสัญญลักษณ์ของประวัติเรื่องราวของชาติที่เป็นเจ้าของเรื่อง แล้วไทยนำมาปรับเป็นละครบันเทิง ไม่ได้เป็นบทสาธยายหรือบทสรรเสริญพระเป็นเจ้าของชาติเจ้าของเดิม เรื่องอิเหนามีลักษณะเป็นพงศาวดารซึ่งให้ข้อมูลที่ใกล้เคียงความจริงมากกว่า

๖.๒ วรรณคดีประเภทนิราศ

วรรณคดีประเภทนี้แบ่งเป็น ๒ ชนิดคือ นิราศคำกลอนและนิราศคำโคลง นิราศคำกลอนที่สำคัญได้แก่นิราศทุกเรื่องของสุนทรภู่ (ยกเว้นนิราศสุพรรณที่แต่งเป็นโคลง) และนิราศเดือนของนายมีมหาดเล็ก ส่วนนิราศคำโคลงได้แก่นิราศนรินทร์ของนายนรินทร์ธิเบศร และนิราศสุพรรณของสุนทรภู่เป็นต้น

การเสนอเนื้อหาสาระของนิราศดังกล่าวนั้นจะเห็นว่านิราศคำกลอนนั้นให้ข้อมูลทางวัฒนธรรมมากกว่านิราศคำโคลง ทั้งนี้อาจเป็นเพราะรูปแบบของคำประพันธ์เอื้ออำนวยให้เขียนสำนวนบรรยายได้คล่องกว่านิราศคำโคลง ซึ่งมีการใช้คำจำกัดกว่ามาก อย่างไรก็ดีนิราศคำกลอนก็

ได้ให้ข้อมูลทางวัฒนธรรมพื้นบ้านเป็นส่วนใหญ่ และเกือบจะไม่กล่าวถึงวัฒนธรรมในวงสังคมชั้นสูงเลย

๖.๓ วรรณคดีประเภทเพลงยาว

เพลงยาวเป็นรูปแบบการประพันธ์ชนิดหนึ่งของคำกลอนโดยเฉพาะ ซึ่งมีส่วนเด่นอันเห็นได้ชัดคือแสดงลีลาอย่างใดอย่างหนึ่งของการประพันธ์อันได้แก่ เสาวรจนี นารีปราโมทย์ พิโรธวาทัง และ สัลลาปังคพิสัย เพราะฉะนั้นเนื้อเรื่องที่เสนอจึงมุ่งแสดงลีลาในการประพันธ์และชีวิตความเป็นไปของคนในสมัยที่แต่ง แม้กระนั้นก็ดีเพลงยาวก็ยังให้ข้อมูลทางวัฒนธรรมพื้นบ้านมิใช่น้อย เช่นเพลงยาวยอพระเกียรติรัชกาลที่ ๓ ของพระยาชัยวิชิต (เผือก) เพลงยาวคุณสุวรรณ เพลงยาวเรื่องพระยามหาเทพ (ทองปาน) เพลงยาวถวายโอวาท เพลงยาวจารึกวัดพระเชตุพน และสวัสดิรักษา เป็นต้น

๖.๔ วรรณคดีประเภทโคลงดั้น

วรรณคดีประเภทนี้ผู้วิจัยกล่าวถึงโคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธ-เลิศหล้านภาลัย ซึ่งพระยาตรังเป็นผู้แต่งโคลงดั้นนี้ถึงแม้จะเป็นเรื่องประเภทยอพระเกียรติ แต่ก็ได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับวัฒนธรรมทางขนบประเพณีไว้มากที่สุด เพราะมีข้อเท็จจริงของเหตุการณ์ในอดีตแทรกอยู่ หากพิจารณาค้นดูให้ดีก็จะได้ความรู้เชิงประวัติ รองลงไปก็คือวัฒนธรรมทางวรรณกรรมและวัฒนธรรมทางจิตใจซึ่งแสดงความเจริญหรือเสื่อมของชาติและบุคคลในชาติ

๖.๕ วรรณคดีประเภทเสภา

วรรณคดีประเภทนี้ได้แก่ เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ซึ่งกวีหลายคนช่วยกันแต่งเป็นตอน ๆ ในสมัยรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ เสภาเป็นรูปแบบของกลอนสุภาพชนิดหนึ่งที่ใช้บรรยายเนื้อเรื่องอย่างละเอียดถี่ถ้วนคล้าย ๆ วรรณคดีนิทาน สำหรับเรื่องขุนช้างขุนแผนนี้ถือกันว่าเป็นหลักฐานทางวัฒนธรรมพื้นบ้านที่ดีที่สุด และเป็นเรื่องที่ใช้อ้างอิงมากที่สุด

๖.๖ วรรณคดีประเภทกาพย์นิทานและกลอนนิทาน

วรรณคดีประเภทนี้มุ่งเสนอความบันเทิงแก่ผู้อ่านเป็นสำคัญ โดยมีเนื้อเรื่องที่ตื่นเต้นสนุกสนาน เช่นเรื่องพระอภัยมณีและกาพย์พระไชยสุริยาเป็นต้น ข้อมูลที่ได้จากวรรณคดีประเภทนี้อาจจะด้อยกว่าข้อมูลจากวรรณคดีประเภทอื่นในด้านความเป็นจริง แต่ก็ให้ความรู้ที่เกี่ยวกับวัฒน-ธรรมพื้นบ้านเป็นอันมาก

ลักษณะและเนื้อหาสาระของเอกสารหลักดังกล่าวมานี้ ผู้วิจัยถือว่าเป็นเอกสารที่ให้ข้อมูลทางวัฒนธรรมทั้ง ๔ สาขา คือวัฒนธรรมทางขนบประเพณี วัฒนธรรมทางศิลปกรรม วัฒนธรรมทางวรรณกรรม และวัฒนธรรมทางจิตใจโดยตรง และมีเหตุผลอันควรเชื่อถือได้ ดังจะได้ศึกษาและวิเคราะห์ในรายละเอียดต่อไป

บทที่ ๑
วิเคราะห์วัฒนธรรมทางขนบประเพณี

วรรณคดีไทยในสมัยรัชกาลที่ ๑ รัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นประดุจกระจกเงาที่สะท้อนให้เห็นภาพของเมืองไทย หรือสังคมไทยในแง่ต่าง ๆ หลายอย่างหลายประการ เช่นขนบประเพณีเกี่ยวกับราชสำนักและประเพณีต่าง ๆ ของราษฎรซึ่งบางครั้งก็เป็นคตินิยมที่สืบเนื่องเป็นอย่างเดียวกันกับสมัยก่อน และบางอย่างก็เป็นของเกิดขึ้นใหม่ ขนบประเพณีดังกล่าวอาจแยกวิเคราะห์ได้เป็นข้อ ๆ ดังต่อไปนี้

๑.๑ ประเพณีความเชื่อ

คนไทยสมัยก่อนมีความเชื่อถือหรือความนึกคิดที่สืบต่อกันมา ถือเป็นคตินิยมสรุปได้เป็น ๓ ประการ

๑.๑.๑ ประเพณีความเชื่อตามคติโบราณ

คนไทยมีความเชื่อถือเหมือนกันในหลาย ๆ ด้าน ดังนี้

๑.๑.๑.๑ การครองเรือน

สามีในสมัยก่อนถือระบบการมีภรรยาหลายคนแบบวัฒนธรรมตะวันออกสมัยหนึ่ง ชายอาจถือว่าเป็นเกียรติอย่างหนึ่งในสังคม เป็นความสามารถส่วนตัวคือความมีเสน่ห์ ความสามารถในการพูดหว่านล้อม และความสามารถในการปกครอง ขณะเดียวกันก็เป็นเครื่องแสดงฐานะอันมั่นคงของผู้ชายด้วย เช่น เจ้านายและพวกขุนนาง เพราะฉะนั้นผู้ชายไทยสมัยก่อนจึงมีภรรยาหลายคน และมีมากกว่าสองคนขึ้นไป ดังข้อความในพระราชนิพนธ์บทละครนอกเรื่องไกรทองของรัชกาลที่ ๒ ว่า

"บุราณท่านว่าไว้กระไรน้อง ชายมีเมียสองนั้นต้องห้าม
มักเกิดกลียุคลุกลาม จึงหาให้เป็นสามตามตำรา"[๑]

---

[๑] พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย "ไกรทอง", *บทละครนอกรวม ๖ เรื่อง* ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๘) หน้า ๓๙๑.

ในเรื่องการครองเรือนนี้ เมื่อต้องการบุตรธิดาในขณะที่ยังไม่สามารถจะมีได้ด้วยตนเอง ก็จะบวงสรวงเทพยดาเช่นพระเสื้อเมืองทรงเมืองขอให้มีบุตรดังในบทละครนอกเรื่องสังข์ทองที่กล่าวไว้ว่า

"พระเสื้อเมืองเรืองชัยได้เมตตา ขอให้เกิดบุตรายาใจ"[๑]

๑.๑.๑.๒ การเชื่อโชคลาง

การเชื่อโชคลางในชีวิตประจำวันเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติตนเอง เช่น การนอนให้เอาเท้าขวาทับเท้าซ้ายเสมอจึงจะเป็นมงคลแก่ตนเอง

"อนึ่งบรรทมถ้าลมคล่องทั้งสองฝ่าย พระบาทซ้ายอย่าพาดพระบาทขวา
ข้างขวาคล่องต้องกลับทับซ้ายมา เป็นมหามงคลเลิศประเสริฐนัก"[๒]

เวลาที่นั่งหรือนอนอยู่ได้ยินเสียงอะไรก็ตามห้ามทักทาย เพราะจะโดนภูติผีปีศาจทำร้าย หรือศัตรูอาจทำร้ายเอาได้

"อนึ่งว่าถ้าจะจรแลนอนนั่ง สำเนียงดังโผงเผาะเกาะกุกกัก
คือคุณผีปีศาจอุบาทว์ยักษ์ ใครทายทักถูกฤทธิ์วิทยาฯ"[๓]

เวลาเดินผ่านไปในที่ใดให้สังเกตว่าถ้าเป็นสะพานข้ามคลองหรือร้านที่ปลูกฟักแฟงอย่าเดินลอดเป็นอันขาด ทั้งนี้รวมทั้งการลอดไม้ค้ำเรือน เขื่อน คอกสัตว์ เพราะคนโบราณถือว่าเป็นโทษแก่ผู้มีวิชาคงกระพันชาตรีหรือถือไสยศาสตร์

"อนึ่งอย่าไปใต้ช่องคลองตะพาน อย่าลอดร้านฟักแฟงแรงราคี"[๔]
"ทั้งไม้ลำค้ำเรือนแลเขื่อนคอก ใครลอดออกอัปลักษณ์เสียศักดิ์ศรี
ถึงฤทธิ์เดชเวทมนตร์ดลจะดี ตัวอัปรีย์แปรกลับให้อัปรา"[๕]

ถ้าเดินผ่านซากศพห้ามพูด เมื่อกลับมาถึงบ้านให้ล้างหน้าให้สะอาดจึงจะป้องกันอันตรายมิให้มาสู่ตน

"อนึ่งไปไหนได้พบอสุภซาก อย่าออกปากทักทายร้ายนักหนา
ให้สรงน้ำชำระพระพักตรา ตามตำราแก้กันอันตรายฯ"[๖]

---

[๑]เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓

[๒]สุนทรภู่, ประชุมนิราศสุนทรภู่ (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๑) หน้า ๔๙๖.

[๓]เรื่องเดียวกัน

[๔]เรื่องเดียวกัน,, หน้า ๔๙๕.

[๕]เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๖.

[๖]เรื่องเดียวกัน

๑.๑.๑.๓ การสระผม

ให้สระผมเฉพาะวันอังคารและวันเสาร์ ถ้าตัดเล็บให้ตัดวันจันทร์และวันพุธ ถ้าเรียนวิชาใด ๆ ก็ตามให้เรียนในวันพฤหัส

"อนึ่งวันชำระสระพระเกล้า อังคารเสาร์สิ้นวิบัติปัดไถม
ตัดเล็บวันพุธวันจันทร์กันจังไร เรียนสิ่งใดวันพฤหัสสวัสดีฯ"[๑]

๑.๑.๑.๔ การแต่งกาย

การแต่งกายด้วยเสื้อผ้าสีต่าง ๆ จะต้องเลือกใช้สีให้ตรงตามวันจึงจะเป็นศิริมงคลคือ

"อนึ่งภูษาผ้าทรงณรงค์ครบ ให้มีครบเครื่องเสร็จทั้งเจ็ดสี
วันอาทิตย์สิทธิโชคโฉลกดี เอาเครื่องสีแดงทรงเป็นมงคล
เครื่องวันจันทร์นั้นควรสีนวลขาว จะยืนยาวชันษาสถาผล
อังคารม่วงช่วงงามมีครามปน เป็นมงคลขัตติยาเข้าราวี
เครื่องวันพุธสุดดีด้วยสีแสด กับเหลือบแปดปนประดับสลับสี
วันพฤหัสจัดเครื่องเขียวเหลืองดี วันศุกร์สีเมฆหมอกออกสงคราม
วันเสาร์ทรงดำจึงล้ำเลิศ แสนประเสริฐเสี้ยนศึกจะนึกขาม
หนึ่งพาชีขี่ขับประดับงาม ให้ต้องตามสีสันจึงกันภัยฯ"[๒]

ราศีหรือความเป็นสิริมงคลของคนปรากฏอยู่ในที่ ๓ แห่ง คือตอนเช้าราศีอยู่ที่ใบหน้า กลางวันอยู่ที่อก ตอนค่ำอยู่ที่เท้า เพราะฉะนั้นตอนเช้าต้องล้างหน้าให้สะอาด ตอนกลางวันเอาน้ำหอมทาที่หน้าอก หรืออาบน้ำเพราะอากาศร้อนจะได้สบาย และตอนค่ำให้เอาน้ำล้างเท้าให้สะอาด และอย่าให้ผู้หญิงเอาเท้าพาดเท้าทั้งสองของผู้ชายในเวลานอนเป็นอันขาด

"ด้วยราศีที่ชะลอนรลักษณ์ อยู่พระพักตร์แต่ทิวาเวลากาล
ยามกลางวันนั้นว่าพระราศี สถิตที่วรองค์ให้สรงสนาน
พระอุระประสุคนธ์วิมลมาลย์ จะสำราญโรคาไม่ราคี
ครั้นพลบค่ำคล้ำฟ้าสุธาวาส ฝ่ายเบื้องบาทซ้ายขวาเป็นราศี
จงรดน้ำชำระซึ่งราคี ห้ามสตรีอย่าให้พาดบาทยุคล"[๓]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๔.

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๔ - ๔๙๕.

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๓.

เวลานุ่งผ้าโจงกระเบน เมื่อจับชายพกแล้วต้องเหน็บชายหนึ่งไว้เบื้องขวา เชื่อกันว่าจะสามารถป้องกันเขี้ยวงาและอันตรายจากจระเข้

"อนึ่งผ้าทรงจงนุ่งเหน็บข้างขวา กันเขี้ยวงาจระเข้เดรัจฉาน"[๑]

๑.๑.๑.๕ การร่วมประเวณี

ห้ามการร่วมเพศในวันจันทรคราส สุริยคราส วันตรุษ วันสารท วันพระขึ้นสิบห้าค่ำ รวมทั้งวันเกิดของตัวเอง เพราะการร่วมเพศในวันดังกล่าวจะทำให้อายุสั้น และมิให้ร่วมเพศกับสตรีที่มีประจำเดือน เพราะจะทำให้เสียสุขภาพอนามัย ตามคำโบราณที่ว่า "วันโกนให้ละวันพระให้เว้น"

"อนึ่งวันจันทร์คราสตรุษสารทสูรย์ วันเพ็ญบูรณ์พรรษาอัชฌาสัย
ทั้งวันเกิดเริดร้างให้ห่างไกล ห้ามมิให้เสนหาถอยอายุ
แม้นสตรีมีระดูอย่าอยู่ด้วย ถ้ามิม้วยก็มักเสียจักขุ"[๒]

๑.๑.๑.๖ การนับถือผีสางเทวดา

การนับถือผีสางหรือเทพยดาว่ามีอิทธิฤทธิ์อาจอำนวยความทุกข์และความสุขแก่คนทั้งหลายนั้นจะเห็นได้จากการไหว้เจ้าของชาวประมง และไหว้เทพยดาตามภูเขาและที่ต่าง ๆ ให้ปกป้องคุ้มครองให้พ้นอันตราย โดยเป็นที่พึ่งทางใจเพราะคนเรามักกลัวภัยจากธรรมชาติ หรือเหนือธรรมชาติ เช่น ฟ้า ทะเล น้ำตลอดเวลา แม้ในปัจจุบันนี้

"เห็นศาลเจ้าเหล่าเจ๊กอยู่เซ็งแซ่ ปูนทะก๋งองค์แก่ข้างเพศไสย
เกเลเอ๋ยเคยข้ามคงคาลัย ช่วยคุ้มภัยปากอ่าวเถิดเจ้านาย"[๓]
"พี่แวะเข้าเขาตกคอยนำเสด็จ ดูเทเวศร์อารักษ์นรังสรรค์
เอาเทียนจุดบูชาแก่เทวัญ ให้ป้องกันอันตรายในราวไพร"[๔]

๑.๑.๒ ความเชื่อทางไสยศาสตร์

ลักษณะความเชื่อทางไสยศาสตร์ที่ปรากฏในวรรณคดีมักจะเป็นเรื่องของผู้ชายเสียเป็นส่วนมาก เพราะถือเป็นการศึกษาอย่างหนึ่งของชายชาตรี จำเป็นจะต้องเรียนรู้กันไว้ทุกคนเพื่อป้องกันตนเองหรือใช้ในการผูกสัมพันธ์กับผู้หญิง การศึกษาไสยศาสตร์มิใช่เรื่องเหลวไหล แต่เป็นเรื่องที่คนไทยเชื่อถืออย่างจริงจังว่าเป็นวิชาเร้นลับที่เป็นประโยชน์และพึงศึกษา

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๕.
[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๖
[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๑
[๔] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๒

พ่อจะแจ้งเจ้าจงจำคำโบราณ อันชายชาญเชื้อกษัตริย์ขัตติยา
ย่อมพากเพียรเรียนไสยศาสตร์เวท สิ่งวิเศษสืบเสาะแสวงหา
ได้ป้องกันอันตรายนัครา ตามกษัตริย์ขัตติยาอย่างโบราณ"[๑]

ไสยศาสตร์เป็นวิชาที่มีรากฐานตั้งอยู่บนเวทมนตร์และพิธีรีตองต่าง ๆ เพราะฉะนั้นเมื่อเวลาถึงคราวที่จะต้องใช้ไสยศาสตร์ เช่นเมื่อเวลาเกิดเรื่องเดือดร้อนต่าง ๆ หรือต้องการจะให้ผีสางเทวดาช่วยในเรื่องที่ปรารถนา จึงมักจะมีการเซ่นผีหรือสังเวยเทวดาเพื่อให้ช่วยเหลือ ตัวอย่างเช่น

"กูจะสร้างศาลสี่เสาใส่ตระเว็ด วางเครื่องพลีกรรมกระทำที่
ชายป่า ปนถสกุณ·ยชิสสามิ กูจะร้องเสเทวาอารักษ์ประกาศ
ถวายแก่ปันถสกุณเทวราชริมราวทาง อันสิงสถิตที่ย่านกลาง
พระไพรพฤกษ์ เห็นก็จะนำเร็จมโนนึกใจคะเน"[๒]

"เจ็บจิตใจประมาทปีศาจซ้ำ จะต้องทำกระบาลขัตรปัดแสลง
ปอบชมบหมู่พรายที่ร้ายแรง อย่าให้แผงเฝ้าประจำอยู่กล้ำกราย
จงไปสู่ไม้ยูงสูงไม้ใหญ่ ที่แน่นเหน็บเจ็บไข้จะได้หาย"[๓]

"จะเสียผีพลีบัตรปัดกบาล กวาดข้าวเปลือกข้าวสารส่งไป"[๔]

"สังเวยไหว้ไทเทพเทวา ให้รับยาถูกพระโชคโรคาคลาย"[๕]

"ฝ่ายต้นหนดนประจำลำที่นั่ง จึงแต่งตั้งโต๊ะใหญ่ใส่บายศรี
ทั้งเป็ดไก่กุ้งปลาบรรดามี เหล้าอาหนีล้วนเข้มเต็มประดา
แล้วเชือดแพะแกะขว้างลงกลางน้ำ พลีกรรมภูตพรายทั้งซ้ายขวา
พลางสมมุติจุดธูปเทียนบูชา รินสุราเซ่นสรวงแล้วบวงบล
บังคมคัลวันทาเทพารักษ์ ซึ่งสำนักเกาะแก่งทุกแห่งหน
เทพเจ้าเขาขวางในกลางวล อยู่สายชลขึ้นล่องท้องชลา
ข้าแต่งตั้งสังเวยเคยคำนับ เชิญมารับเครื่องมัจฉะมังสา"[๖]

---

[๑]สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๔๙๙) หน้า ๑

[๒]กระทรวงศึกษาธิการ, *มหาเวสสันดรชาดก* แบบเรียนภาษาไทยหนังสืออ่านกวีนิพนธ์, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๐), หน้า ๑๗๐

[๓]กรมศิลปากร, *ประชุมเพลงยาว* ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๗), หน้า ๒๐๔

[๔]พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "ไกรทอง," เรื่องเดิม, หน้า ๔๐๘.

[๕]กระทรวงศึกษาธิการ, เรื่องเดิม หน้า ๑๐๕

[๖]สุนทรภู่ พระสุนทรโวหาร, *พระอภัยมณี*. (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๔๙๙), หน้า ๑๕๗.

ความเชื่อทางไสยศาสตร์เกี่ยวกับความอยู่ยงคงกระพัน จะต้องอาศัยเครื่องราง เช่นตะกรุด แหวนพิรอด ผ้าประเจียด ว่านยา น้ำมันมนต์ สุราที่เสกแล้ว (ซึ่งเรียกว่าอาพัดเหล้า) ซึ่งเชื่อกันว่าจะทำให้เกิดความขลัง ฟัน แทง หรือยิงไม่เข้า

"แล้วกินว่านยาทาน้ำมัน โพกพันผูกผ้าประเจียดรัก
คาดตะกรุดเครื่องรางอย่างยอด แหวนพิรอดสอดใส่นิ้วพระหัตถ์
แล้วดื่มน้ำสุราอาพัด พอกำดัดตึงตัวไม่กลัวใคร"[๑]
"พวกหัวไม้ไปหัดอาพัดเหล้า ฟันไม่เข้าคงสิ้นทั้งหินผา"[๒]

อีกวิธีหนึ่งก็คือเชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ของเวทย์มนต์หรือการทำเสน่ห์ให้ผู้หญิงหลงใหล นับเป็นของคู่กันกับเรื่องความอยู่ยงคงกระพัน

"จึงร่ายเทพรำจวนป่วนใจ เป่าไปให้ต้องนางกุมภีร์"[๓]
"ผงดินสอขอถวายให้ผัดพักตร์ สาวรักรูปทรงหลงเล่ห์
ขี้ผึ้งสีเสกด้วยฤทธิ์อิทธิเจ เป็นเสน่ห์พูดผู้หญิงให้ยินยอม"[๔]

ความเชื่อเรื่องปรอทและเหล็กไหลว่าเป็นของวิเศษ สามารถจะอำนวยประโยชน์ต่าง ๆ ให้แก่ผู้เป็นเจ้าของอย่างดียิ่ง เช่นความคงกระพันชาตรี ปรากฏในวรรณคดีกล่าวไว้ดังนี้

"เห็นแววววับลับลงตรงนัยนา ปรอทมาสูบซึ่งน้ำผึ้งรวง
ครั้นคลำได้ในกลางคืนก็ลื่นหลุด ต้องจัดจุดธูปเทียนเวียนบวงสรวง"[๕]
"โอ้ยามยากอยากใคร่ได้เหล็กไหลเล่น ทำทองเป็นปั้นเตาเผาถลุง
ลองตำราอาจารย์ทองบ้านจุง จนเกลือหุงหายสูญสิ้นทุนรอนฯ"[๖]
"เหล็กไหลได้แต่บ้า หาแสวง
ถูกแร่แม่สารแสลง เหล็กคล้าย
หลอมถลุงพลุ่งเพลิงแรง ราวรศ กรดเอย
ควันพิศฤทธสารร้าย ร่ำไซ้ไสร้สูรฯ"[๗]

---

[๑]พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "ดาวี," เรื่องเดิม, หน้า ๕๘๘.

[๒]เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑๓.

[๓]พระมหาสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "ไกรทอง," เรื่องเดิม, หน้า ๓๘๕.

[๔]เรื่องเดียวกัน, "ดาวี," หน้า ๕๑๗.

[๕]สุนทรภู่ พระสุนทรโวหาร, "นิราศวัดเจ้าฟ้า,ไ *ประชุมนิราศสุนทรภู่* ฯลฯ รวบรวมสอบชำระโดยนายฉันท์ ขำวิไล, (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๑), หน้า ๑๘๒.

[๖]เรื่องเดียวกัน, "รำพันพิลาป," หน้า ๓๖๕.

[๗]เรื่องเดียวกัน, "นิราศสุพรรณ," หน้า ๓๑๒.

"แม้นได้ของสองสิ่งเห็นจริงจัง จะแต่งตั้งบายศรีมีละคร
ทั้งเทียนเงินเทียนทองของเสวย เหมือนเขาเคยบูชาหน้าสิงขร
สาธุสะพระสัมฤทธิ์ประสิทธิพร ให้ได้นอนฟูกฟูเหมือนชูชกฯ"[๑]

ความเชื่อถือในอำนาจของพระหลักเมืองซึ่งถือว่าเป็นเทพสูงสุดของแต่ละเมือง อาจจะอำนวยความสุขและปัดเป่าความทุกข์ให้แก่ชาวเมืองผู้มาบูชาเสมอ

"คำฤๅคนเล่าอ้าง อึงเครง
สิทธิศักดิ์หลักเมืองถมึง กึ่งด้าว
ใครยลย่อมยำเยง สยองเดช
ทุรคดพยศห้าว หักผลาญฯ"[๒]

๑.๑.๓ ความเชื่อทางศาสนา

ความเชื่อทางศาสนาของคนไทยในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ ถ้าจะพิจารณางานนักขัตฤกษ์ หรือพิธีรีตรองต่าง ๆ ในแต่ละเดือนจะเห็นจากพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ คือกาพย์เห่เรือที่เรียกว่า "เห่ครวญเข้ากับนักขัตฤกษ์" มีลักษณะเช่นเดียวกับที่กระทำกันในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ถ้าจะว่าตามแบบของพุทธศาสนาแท้ ๆ ก็จะมีพิธีเข้าพรรษา การแข่งเรือและทอดกฐินในเดือนสิบเอ็ด การทอดผ้าป่าในเดือนสิบสอง ซึ่งมีการลอยกระทงพร้อมกับการเล่นดอกไม้ไฟ พิธีทอดผ้าป่าทำได้ตลอดปี ส่วนนิราศเดือนของนายมีก็มีความคล้ายคลึงกันแต่มีความละเอียดพิสดารกว่า นอกจากนี้ก็มีนิราศต่าง ๆ ของสุนทรภู่ซึ่งมีข้อความกล่าวในทำนองเดียวกัน

นอกจากพิธีและการฉลองต่าง ๆ ทางพุทธศาสนา ก็มีพิธีในด้านต่าง ๆ ที่ควรกล่าวถึงคือการเทศน์มหาชาติ ซึ่งมีมาช้านานตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยาแล้ว ดังจะเห็นได้ในศิลาจารึกของสุโขทัยและวรรณคดีเรื่องมหาชาติคำหลวงและกาพย์มหาชาติเป็นต้น ในสมัยรัตนโกสินทร์ครั้งรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ ก็มีวรรณคดีเรื่องมหาเวสสันดรชาดกและขุนช้างขุนแผน ซึ่งกล่าวถึงการเทศน์มหาชาติด้วยความยกย่องอย่างสูง แสดงให้เห็นว่าคนไทยมีความเชื่อถืออย่างแน่นแฟ้นว่าการฟังเทศน์มหาชาตินั้นได้บุญแรง จึงถือเป็นธรรมเนียมที่ว่าเจ้าของกัณฑ์เทศน์แต่ละกัณฑ์จะต้องจัดของถวายภิกษุผู้เทศน์อย่างดีเลิศ ในเรื่องขุนช้างขุนแผนมีกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ตอนหนึ่งว่า

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, "นิราศเมืองเพชร," หน้า ๔๗๙ - ๔๘๐.

[๒] พระยาตรัง, *โคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติพระมหาสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย.* (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรณธนากร, ๒๔๖๘. พิมพ์แจกในการพระกฐินพระราชทานมหาอำมาตย์ตรี หม่อมเจ้าอุดมดิเรกลาภ ณ วัดดุสิตาราม), หน้า ๑๗.

" อยู่มาปีระกาสัปตศก ทายกในเมืองสุพรรณนั่น
ถึงเดือนสิบจวนสารทยังขาดวัน คิดกันจะมีเทศน์ด้วยศรัทธา
พระมหาชาติทั้งสิบสามกัณฑ์ วัดป่าเลไลยนั้นวันพระหน้า
ตาปะขาวเฒ่าแก่แซ่กันมา พร้อมกันนั่งปรึกษาที่วัดนั้น
บ้างก็รับทศพรหิมพานต์ บ้างก็รับเอาทานกัณฑ์นั่น
ที่ลูกดกรับชูชกกัณฑ์กลางวัน ให้ยายศรีประจันกัณฑ์มัทรี
มหาชาติพันชาติกัณฑ์กลางคืน ฟังหัวเราะครึกครื้นกันอึงมี่
ฉ้อกษัตริย์สงัดเงียบเชียบดี ตาหมื่นศรีคนแก่แกรับไป
นางวันรับกัณฑ์จุลพน เณรอันดีถนัดหัดขึ้นใหม่
เทศน์กัณฑ์มหาพนชีต้นใจ ตาไทก็รับไปทันที
วันประเวศน์นั้นท่านวัดแค เป็นกัณฑ์ของตาแพกับยายคลี่
เจอกัณฑ์หนึ่งใหญ่ให้ใครดี ยากที่สัปปุรุษจะรับไป
ออเออจริงแล้วกัณฑ์กุมาร ให้เจ้าแร้งหัวล้านบ้านรั้วใหญ่
นายบุญคุ้นกันไปไวไว ถึงขุนช้างยื่นให้ใบฎีกา
จะมีพระมหาชาติสิบสามกัณฑ์ วัดป่าเลไลยนั้นวันพระหน้า
ตามแต่ใจหม่อมจะศรัทธา พ่อขาทำบุญบ้างเป็นไร
นางพิมศรีประจันกัณฑ์มัทรี กุมารยังหามีใครรับไม่
ขุนช้างหัวร่ออ่อชอบใจ ที่กัณฑ์ใหญ่ใหญ่เรายินดี
จะคิดอะไรกับสิ้นขัง ถึงสิ้นสักห้าชั่งยังไม่หนี
เกิดชาติใหม่ก็จะได้ไปมั่งมี ทำบุญอย่างนี้เราเต็มใจ
นายบุญยินดีรี่กลับมา เพดี่ยงพระเอาฎีกาไปส่งให้
ครบทั้งสิบสามกัณฑ์เป็นหลั่นไป ชาวบ้านน้อยใหญ่ก็เตรียมการฯ"[๑]

"เครื่องกัณฑ์ตั้งพานในการเปรียญ จุดธูปเทียนไหว้พระอยู่กรุ่นกรุ่น
ชีต้นให้ศีลบอกส่วนบุญ แล้วว่าจุณณีย์บทบาลีไป
ทศพรหิมพานต์ทานกัณฑ์ จบพลันกัณฑ์หลังขึ้นตั้งใหม่
ถึงกัณฑ์มหาพนชีต้นใจ จบแล้วเธอก็ไปกุฏิพลันฯ"[๒]

---

[๑] กรมศิลปากร, *เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน* ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, (พระนคร : ศิลปาบรรณาคาร, ๒๕๐๘), หน้า ๕๓-๕๔.
[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖,

"ครานั้นนางพิมพิลาไลย เรียกหาข้าไทให้มานี่
ทำหมากประจำกัณฑ์ให้ฉันที หมากพลูสำลีไปหามา
บ้างเอามะละกอมาผ่าจัก ช่วยกันแกะสลักเป็นหนักหนา
แล้วย้อมสีสดงามอร่ามตา ประดับประดาเป็นที่ศีขริน
แกะเป็นราชสีห์สิงห์สิงห์อัด เหยียบหยัดยืนอยู่ดูเฉิดฉิน
แกะเป็นเทพนมพรหมินทร์ พระอินทร์ถือแก้วแล้วเหาะมา
แกะรูปนารายณ์ทรงสุบรรณ ผาดพันเผ่นผยองล่องเวหา
ยกไปให้เขาโมทนา ฝูงข้าก็รับไปทันที
ครั้นถึงศาลามาตั้งไว้ สัปปุรุษสุดใจไปดูมี่
เออเขาทำหมดจดงดงามดี ไม่เสียทีที่ลำบากพากเพียร
รูปสัตว์หยัดย่องตละเป็น ดูเด่นเห็นสะอาดดังวาดเขียน
เขาช่างแกะสลักจักเจียน ทั้งการเปรียญต่างชมขรมไป"[๑]

การถวายสิ่งของเป็นพุทธบูชา เช่นนำผ้าแพรสีไปห่มเจดีย์หรือปักผ้าม่านสำหรับกั้นไว้หลังแท่นพระประธานในโบสถ์หรือวิหาร เป็นสิ่งที่นิยมกระทำกันและเชื่อว่าเป็นบุญกุศล เมื่อมีการถวายสิ่งของเป็นพุทธบูชาก็มักจะมีการอธิษฐานคู่กันไปว่าขอให้ได้บรรลุพระโพธิญาณ และถึงนิพพานในที่สุด หรือถ้ายังไม่บรรลุพระโพธิญาณ หากจะเกิดเป็นมนุษย์ในชาติใด ๆ ก็ขอให้มีความสุขสบายปราศจากทุกข์โศกทั้งปวง

"ยังเหลือแต่แพรสีที่พี่ห่ม ขึ้นประธมจะถวายให้สายสมร"[๒]

"ปักเสร็จสิ้นผืนคืนกับวัน กางกั้นถวายพระปฏิมากร
เป็นปัจจัยให้ถึงพระนิพพาน สมบัติพัสถานอย่าย่อหย่อน
แม้ตายวายชีพม้วยมรณ์ ขอให้จรฟากฟ้าสุธาลัย"[๓]

" ขอเดชะพระเจดีย์คีรีมาศ บรรจุธาตุที่ตั้งนรังสรรค์
ข้าอุตส่าห์มาเคารพอภิวันท์ เป็นอนันท์อานิสสงฆ์ดำรงกาย
จะเกิดชาติใดใดในมนุษย์ ให้บริสุทธิ์สมจิตที่คิดหมาย
ทั้งทุกข์โศกโรคภัยอย่าใกล้กราย แสนสบายบริบูรณ์ประยูรวงศ์"[๔]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗.

[๒] สุนทรภู่, "นิราศพระประธม," *ประชุมนิราศสุนทรภู่* ฯลฯ, หน้า ๔๓๑.

[๓] กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน., หน้า ๒๒๘.

[๔] สุนทรภู่, "นิราศภูเขาทอง," เรื่องเดิม, หน้า ๑๕๘.

ถ้าไม่หวังพระโพธิญาณก็อาจหวังให้ไปเกิดเป็นปัจเจกพุทธเจ้า หรือมิฉะนั้นก็ขอให้ได้ไปพบพระศรีอารยเมตไตรยในอนาคตกาล

" ปราศนาว่าจะเป็น ปเจกพุธ ธะภูมิเอย
บุญช่วยด้วยให้ได้ ดุจข้าอาวอรฯ"[๑]

" ยังไปไม่พ้นภพ สงสาร
ขอปะพระศรีอาร อีกเหล้า"[๒]

พระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าและพระธาตุของพระอรหันต์ได้รับความเคารพสูงยิ่งกว่าวัตถุใด ๆ ในพุทธศาสนา จึงมักจะบรรจุไว้ในพระเจดีย์เรียกกันว่าพระธาตุเจดีย์ เมื่อเจดีย์ทรุดโทรมผุพังลง ผู้พบเห็นก็จะอัญเชิญพระบรมธาตุหรือพระธาตุดังกล่าวไปบูชาไว้ในที่อันสมควร

"ที่ผุพังยังแต่ตรุบรรจุธาตุ ขาวสะอาดอรหัตจำรัสศรี
อาราธนามาไว้สิ้นด้วยยินดี อัญชลีแล้วก็นั่งระแวงภัย"[๓]

นอกจากนี้คนไทยยังมีความเชื่อว่าพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้าอาจแสดงปาฏิหาริย์ เช่นเสด็จไปประดิษฐานในดอกบัวหรือในที่อื่น ๆ และถ้ามีผู้นำเอาไปบูชาโดยไม่สมพระเกียรติ พระบรมธาตุก็อาจเสด็จหนีไปที่อื่นได้ และก็เชื่อเช่นนี้ในพระธาตุของพระอรหันต์ด้วย

" พอกราบพระปะดอกปทุมชาติ พบพระธาตุสถิตในเกสร
สมถวิลยินดีชุลีกร ประคองช้อนเชิญองค์ลงนาวา
กับหนูพัดมัสการสำเร็จแล้ว ใส่ขวดแก้ววางไว้ใกล้เกศา
มานอนกรุงรุ่งขึ้นจะบูชา ไม่ปะตาตันอกยิ่งตกใจ"[๔]

และด้วยความเชื่อในเรื่องการบูชาพระบรมธาตุนี้เองจึงเป็นธรรมเนียมสืบต่อมาว่าการเก็บอัฐิของพระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายตลอดจนบุพการีไว้เคารพบูชา เป็นสิ่งที่เป็นมงคลซึ่งคนไทยนิยมกระทำกัน

"ดูในวังยังเห็นหอพระอัฐิ ตั้งสติเติมถวายฝ่ายกุศล"[๕]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, "นิราศสุพรรณ," หน้า ๕๒๖.

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๖.

[๓] เรื่องเดียวกัน, "นิราศเจ้าฟ้า," หน้า ๑๘๙.

[๔] เรื่องเดียวกัน, "นิราศภูเขาทอง," หน้า ๑๕๘.

[๕] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๐.

การเคารพบูชารอยพระพุทธบาท เช่นที่สระบุรี และที่อื่น ๆ ถือว่าเป็นการบูชาเครื่องหมายแทนองค์พระพุทธเจ้าอย่างหนึ่ง เช่นเดียวกับการบูชาพระบรมธาตุ

"ตามเสด็จเสร็จโดยแดนแสนกันดาร นมัสการรอยบาทพระศาสดา"[๑]

ในการสร้างพระอุโบสถปรากฏว่าในสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้โปรดให้สร้างพระอุโบสถวัดเขมาภิรตาราม และได้โปรดให้สร้างพระพิมพ์องค์เล็ก ๆ ประดับไว้ที่ฝาผนังถึง ๘๔,๐๐๐ องค์เท่ากับจำนวนพระธรรมขันธ์ ธรรมเนียมนี้คงจะได้มาจากสมัยกรุงศรีอยุธยา เพราะมีการค้นพบพระพิมพ์ที่สร้างและประดับฝาผนังเช่นเดียวกัน

"ถึงเขมาอารามอร่ามทอง พึ่งฉลองเลิกงานเมื่อวานซืนฯ
โอ้ปางหลังครั้งสมเด็จบรมโกศ มาผูกโบสถ์ก็ได้มาบูชาชื่น
ชมพระพิมพ์ริมผนังยังยั่งยืน ทั้งแปดหมื่นสี่พันได้วันทา
โอ้ครั้งนี้มิได้เห็นเล่นฉลอง เพราะตัวต้องตกประดาษวาสนา"[๒]

ในการทำบุญประเภทต่าง ๆ ในวัดมักจะมีการแจกทานเป็นของคู่กัน กล่าวคือมีการสร้างต้นไม้จำลองเรียกว่าต้นกัลปพฤกษ์เป็นต้นไม้สารพัดนึก มีกล่าวไว้ในวรรณคดีพุทธศาสนา เช่นไตรภูมิพระร่วงว่า ต้นกัลปพฤกษ์เป็นต้นไม้สวรรค์สามารถอำนวยทุกสิ่งทุกอย่างแก่ผู้ตั้งความปรารถนา เพราะฉะนั้นการแจกทานจึงใช้วิธีเหวี่ยงลูกหมาก หรือลูกมะนาวซึ่งมีเงินยัดไว้ข้างใน สมมุติว่าเป็นผลกัลปพฤกษ์หล่นลงมา เพราะเงินก็เปรียบเสมือนแก้วสารพัดนึก การให้ทานแบบนี้เป็นความสนุกอย่างหนึ่ง เพราะมีคนมาแย่งลูกหมากหรือลูกมะนาวมากมาย บางทีถ้าไม่เหวี่ยงลูกหมากหรือลูกมะนาว แต่ใช้วิธีโปรยเบี้ยไปรอบ ๆ ก็มีคนมาแย่งชิงมากมายเช่นกัน การให้ทานตามความเชื่อเช่นนี้เรียกว่า "ทิ้งทานต้นกัลปพฤกษ์"[๓]

"มีต้นกำมพฤกษ์ทานในลานวัด ลูกหมากยัดเงินทิ้งอุทิศถวาย
คนประชุมกลุ้มชิงทั้งหญิงชาย บ้างกอบปรายเบี้ยโปรยอยู่โกรยกราวฯ"[๔]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, "นิราศพรรณนา," หน้า ๑๑๕.

[๒] เรื่องเดียวกัน, "นิราศภูเขาทอง," หน้า ๑๕๑.

[๓] ดูคำอธิบายเรื่องนี้จากพระราชวิจารณ์เรื่องจดหมายความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ข้อที่ ๑๙๐, หน้า ๒๖๓ - ๒๖๔.

[๔] สุนทรภู่, "นิราศพระบาท," *ประชุมนิราศสุนทรภู่*, หน้า ๑๓๕.

๑.๒ ประเพณีในราชสำนัก

๑.๒.๑ พระราชพิธีที่ถือเป็นพิธีหลวงกระทำในเดือนต่าง ๆ

๑.๒.๑.๑ พระราชพิธีเดือนอ้าย - พระราชพิธีตรียัมปวาย

พระราชพิธีตรียัมปวายคือพระราชพิธีทางศาสนาพราหมณ์ เป็นพิธีส่งเสด็จพระศิวะกลับสวรรค์ พิธีนี้มีการโล้ชิงช้าเป็นการส่งเสด็จด้วย ดังความในโคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติรัชกาลที่ ๒ ว่า

"เดือนอ้ายหลายหล่างพร้อม พฤฒิชาติ์
ทำวิธียำปวาย หย่อนช้า
พร้อมเสร็จพระไสยาสน์ ทรงแต่ง ไว้แฮ
สำหรับนครหล้า แหล่งสม"[๑]

๑.๒.๑.๒ พระราชพิธีเดือนยี่ - พระราชพิธีปล่อยว่าวเรียกลม

ในเดือนยี่ (ประมาณเดือนมกราคม) นี้มีพระราชพิธีหลวงเพื่อเทิดพระเกียรติพระอิศวร พระวิษณุ และพระพิฆเนศ มีการปล่อยว่าวให้ลอยขึ้นสูงเพื่อเรียกลมให้พัดมาตามปกติ มีข้อความกล่าวถึงพิธีนี้ในโคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติรัชกาลที่ ๒ ว่า

" เดือนยี่ตำแหน่งนั้น วิธีแผลง
ชักว่าวหง่าวลอยลม เลิกขึ้น
วิฆเนศอิศรแสดง วิษณุเดช
หวังเพื่อพายุฟื้น พัดงามฯ"[๒]

๑.๒.๑.๓ พระราชพิธีเดือนสาม - พระราชพิธีธานยเฑาะห์

พระราชพิธีธานยเฑาะห์นี้เป็นพิธีพราหมณ์ มีการจุดไฟเผาซังข้าวในท้องนาหลังเก็บเกี่ยวแล้ว และมีการทำพิธีบูชาพระพรหม พระนารายณ์ พระอิศวรและพระพิฆเนศ เพื่อให้แผ่นดินสามารถเป็นที่เพาะปลูกข้าวได้ต่อไป ในโคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติรัชกาลที่ ๒ มีข้อความที่กล่าวถึงพิธีนี้ไว้ว่า

---

[๑] พระยาตรัง, โคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติ...., หน้า ๕๖.
[๒] เรื่องเดียวกัน.

" เดือนสามขัลเขตด้าว แดนหลาย
ธานยเพาะห์พิธีพราหมณ์ จุดเข้า
ธาดาวิฆเนศนารายณ์ ศรัทธาฤทธิ์ อิศรแฮ
หวังบ่ให้ธัญญาเศร้า เสื่อมผลฯ"[๑]

๑.๒.๑.๔ พระราชพิธีเดือนสี่ - พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์

พิธีสัมพัจฉรฉินท์ก็คือพิธีตัดท้ายปีหรือพิธีส่งท้ายปีเก่า เป็นพิธีศาสนาพราหมณ์แต่รัชกาลที่ ๔ โปรดให้มีการเลี้ยงพระ มีการยิงปืนอัฏนาและสวดอาฏานาฏิยสูตร สวดภาณยักษ์ ฯลฯ ไล่ผีห่าให้หนีไป ดังข้อความในโคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติรัชกาลที่ ๒ และข้อความในนิราศเดือนของนายมีว่า

" เดือนสี่โสภิตทั้ง ธรณิน
พุทธเวทไสยศาสตร์มนต์ เรารำ้ย
วิธีสมพัจฉรฉินท์ ยิงอัฏ นานา
โหงห่าปีศาจผ้าย พ่านหนีฯ"[๒]

" ถึงเดือนสี่ปีสุดถึงตรุษใหม่ ยังไม่ได้นุชนาฏที่ปรารถนา
ฟังเสียงปืนยิงยัดอัตนา รอบมหานัคเรศนิเวศน์วัง"[๓]

๑.๒.๑.๕ พระราชพิธีเดือนห้า - พระราชพิธีคเชนทรัศวสนาน

พระราชพิธีคเชนทรัศวสนาน เป็นพระราชพิธีพราหมณ์ว่าด้วยการอาบน้ำช้างหลวง ม้าหลวง มีการบูชาพระเทวกรรมและพระพิฆเนศเพื่ออำนวยความสวัสดีให้แก่ช้างม้าเป็นการแสดงกำลังทัพ มีข้อความที่กล่าวถึงพิธีนี้ในโคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติรัชกาลที่ ๒ ว่า

" เดือนห้าเริ่มเหตุตั้ง สระสนาน
พระคชคเชนทร์เปน เกียรติอ้าง
เทวกรรม์วิฆเนศชาญ ไชยฤทธิ์
คุ้มโทษอันตรายร้าง ราสหายฯ"[๔]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗.

[๒] เรื่องเดียวกัน

[๓] กรมศิลปากร, *นิราศเดือนของนายมี.* (กรุงเทพฯ, ๒๕๑๓. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพรองเสวกโท ขุนหนองจิกพศกอำรุง ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม ๒ พ.ย. ๒๕๒๓) หน้า ๖๒.

[๔] เรื่องเดียวกัน

๑.๒.๑.๖ พระราชพิธีเดือนหก - พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ

พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ เป็นพระราชพิธีพราหมณ์ เพื่อทำนายน้ำฝน น้ำท่า เป็นประโยชน์ในการบำรุงจิตใจชาวนาให้ปลูกข้าวให้ได้ผลมากยิ่งขึ้น มีข้อความในโคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติรัชกาลที่ ๒ กล่าวถึงพระราชพิธีนี้ว่า

" เดือนหกประสิทธินั้น นาขวัญ
อิศวรวิฆเนศนารายณ์ แต่งตั้ง
พิธีจรดนังคัล แรกเริ่ม นาธา
เพื่อเพิ่มธัญญาทั้ง มากมีฯ"[๑]

๑.๒.๑.๗ พระราชพิธีเดือนเจ็ด - พระราชพิธีเคณฑะ

พระราชพิธีเคณฑะเป็นพระราชพิธีพรหมณ์คือพิธีทิ้งข่าง เพื่อประโยชน์ในการป้องกันภัยพิบัติต่าง ๆ มีการตั้งบูชาเทวรูปพระอิศวร พระนารายณ์และพระพิฆเนศ มีข้อความกล่าวถึงพระราชพิธีนี้ในโคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติรัชกาลที่ ๒ ว่า

" เดือนเจ็ดจรเริ่มตั้ง ตามกิจ ก่อนแฮ
ผิวเคณฑะพิธี ข่างทิ้ง
นารายณ์วิฆเนศอิศ รเดช
กันพิบัติภัยหยิ้ง อยู่เย็นฯ"[๒]

๑.๒.๑.๘ พระราชพิธีเดือนแปด

ปรากฏว่าไม่มีพระราชพิธีหลวงในเดือนแปดคงมีแต่ธรรมเนียมถวายพุ่มและเทียนพรรษา ตลอดจนผ้าจำนำพรรษาเท่านั้น

๑.๒.๑.๙ พระราชพิธีเดือนเก้า - พระราชพิธีพรุณศาสตร์

พระราชพิธีพรุณศาสตร์ คือพิธีขอฝนตามความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ ความจริงตามศาสนาพราหมณ์นั้นต้องบูชาพระวรุณซึ่งเป็นเทพแห่งฝนและท้องทะเล แต่ของไทยกลับบูชาเทวรูปพระวิษณุ พระอิศวร และพระพิฆเนศ ซึ่งเป็นเทพเจ้าหลังสมัยพระเวท เป็นการบูชาเพื่อประโยชน์ในการขอให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล อันจะเป็นประโยชน์ต่อการทำนา มีข้อความกล่าวถึงพระราชพิธีนี้ในโคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติรัชกาลที่ ๒ ว่า

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

" เดือนเก้าพิมลมิ่งแม้ พรุณศาสตร์ วิธีฮา
ชีพ่อพฤฒิพราหมณ์หลาย แต่งไว้
วิฆเนศพิษณุราช อิศรเดช
หวังเพื่อฟ้าฝนให้ ชอบกาลฯ"[๑]

๑.๒.๑.๑๐ พระราชพิธีเดือนสิบ - พระราชพิธีมัธเยศาสตร์

พระราชพิธีมัธเยศาสตร์ เป็นพระราชพิธีพราหมณ์ ซึ่งกระทำสืบเนื่องมาแต่โบราณเพื่อสมโภชศัสตราวุธ มีการตั้งเทวรูปพระอิศวร พระนารายณ์ และพระพิฆเนศเพื่อถวายสักการะบูชา

" เดือนสิบพิเศษพร้อม พฤฒิทำ กิจพ่อ
ตามขนบนิจเบาราณ ไป่พลั้ง
เรียกมัธเยสาตรำ วรวิ ธีนา
วิฆเนศอิศรนารายณ์ตั้ง แต่งถวายฯ[๒]

๑.๒.๑.๑๑ พระราชพิธีเดือนสิบเอ็ด - พระราชพิธีอาศวยุชและพระราชพิธีลอยกระทง

ในเดือนสิบเอ็ดมีพระราชพิธีสำคัญสองอย่าง เป็นของศาสนาพราหมณ์อย่างหนึ่ง และของศาสนาพุทธอย่างหนึ่ง สำหรับพระราชพิธีทางศาสนาพราหมณ์มีชื่อว่า พระราชพิธีอาศวยุช คือพิธีแข่งเรือไล่น้ำที่นองแผ่นดินให้ไหลลงทะเลไป เรือที่แข่งมีสองลำคือ เรือของพระเจ้าแผ่นดินมีชื่อว่า เรือศรีสมรรถชัย ส่วนเรือของพระอัครมเหสีมีชื่อว่า เรือไกรสรมุข[๓] มีปรากฏในโคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติรัชกาลที่ ๒ ว่า

" เดือนสิบเอ็ดอิศรไท้ มกุฎ โลกแฮ
ดำริห์ชลแลสาย น่านน้ำ
เปนวิธีอาสยุช ขันแข่ง เรือพ่อ
วิฆเนศพิษณุล้ำ เลิศทรงฯ"[๔]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน

[๒] เรื่องเดียวกัน

[๓] มีการทำนายในการแข่งเรือว่าถ้าเรือไกรสรมุขของพระมเหสีชนะปีนั้นข้าวปลาอาหารจะอุดมสมบูรณ์ แต่ถ้าเรือศรีสมรรถชัยของพระเจ้าแผ่นดินชนะจะเกิดข้าวยากหมากแพง

[๔] พระยาตรัง, โคลงดั้น....., หน้า ๕๖.

ส่วนพระราชพิธีทางพุทธศาสนาได้แก่พระราชพิธีลอยกระทงพระประทีป พระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งซึ่งจอดอยู่ริมฝั่งพร้อมอัครมเหสีและข้าราชการบริพาร เพื่อทรงลอยกระทงและจุดพระประทีป มีการตั้งกองล้อมวงรักษาการณ์อย่างเข้มงวดเพื่อถวายความปลอดภัย เพราะเหตุว่าบางครั้งพระเจ้าแผ่นดินทรงประทับสำราญพระทัยบนเรือพระที่นั่ง มีข้อความกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในนิราศเดือนของนายมีว่า

"ระดูเดือนสิบเอ็ดเสด็จลง ลอยกระทงทรงประทีปเป็นแถวถ้อง
ทอดทุ่นท้ายน้ำประจำซอง ตั้งกองล้อมวงพระทรงธรรม์"[๑]

๑.๒.๑.๑๒ พระราชพิธีเดือนสิบสอง - พระราชพิธีจองเปรียง

พระราชพิธีนี้เป็นพระราชพิธีพราหมณ์ กระทำเพื่อต้อนรับพระอิศวรเสด็จลงมาสู่โลก มีการจุดโคมแขวนไว้บนปลายไม้สูง น้ำมันที่ใช้จุดโคมนั้นเคี่ยวจากไขข้อของโคซึ่งเรียกว่า "เปรียง" เมื่อการต้อนรับพระอิศวรเสร็จสิ้นแล้วก็จะลดโคมลงจากเสาและปล่อยให้ลอยไปตามสายน้ำเรียกว่า "ลดชุดลอยโคม" ซึ่งเป็นต้นกำเนิดของการลอยกระทงในเมืองไทยนั่นเอง ในพระราชพิธีนี้มีการตั้งเครื่องบูชาเทวรูปพระอิศวร พระนารายณ์ และพระพิฆเนศ มีข้อความกล่าวถึงพระราชพิธีนี้ในโคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติรัชกาลที่ ๓ ว่า

" เดือนสิบสองแต่งตั้ง จองเปรียง วิธนา
บูชิตอิศรลง จากด้าว
สายรอกเร่งเรงเสียง แสงสว่าง โคมแฮ
วิฆเนศอิศรนารายน์ท้าว ถั่งถวายฯ"[๒]

๑.๒.๒ พระราชพิธีที่ทรงกระทำตามกาลเวลาที่ทรงเห็นสมควร

นอกจากพระราชพิธีทั้ง ๑๒ เดือนที่ทำเป็นประจำดังกล่าวแล้ว ยังมีพระราชพิธีอื่น ๆ ซึ่งทรงกระทำตามกาลเวลาตามแต่จะทรงเห็นสมควร ได้แก่พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒนสัตยา พระราชพิธีโสกันต์ และพระราชพิธีสมโภชหรือทำขวัญ เป็นต้น

๑.๒.๒.๑ พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒนสัตยา

พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒนสัตยาคือพิธีดื่มน้ำสาบานตนของข้าราชการทั้งปวงว่าจะซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระเจ้าแผ่นดิน กระทำปีละหนึ่งครั้งหรือสองครั้ง พิธีนี้เป็นพิธีพราหมณ์ ซึ่งจัดขึ้นโดยเอาน้ำใส่ขันสาครใบใหญ่ แล้วเอาพระแสงอัษฎาวุธของพระเจ้าแผ่นดินลง

---

[๑] กรมศิลปากร, *นิราศเดือนของนายมี*. หน้า ๓.

[๒] พระยาตรัง, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖.

จุ่มในขันนั้น พราหมณ์อ่านโองการแช่งน้ำโดยระบุพระนามเทพเจ้าผู้จะลงโทษ ผู้คิดคดขบถแผ่นดินอย่างสยดสยองและสรรเสริญอวยพรผู้สื่อสัตย์ พิธีนี้เป็นพิธีเก่าแก่ที่สุด มีมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) กษัตริย์พระองค์แรกของกรุงศรีอยุธยา การอ่านโองการแช่งน้ำดังกล่าวเป็นแบบลิลิต เรียกว่าลิลิตโองการแช่งน้ำและพระราชพิธีนี้มีชื่อโดยเฉพาะว่า "พระราชพิธีศรีสัจจปานกาล"[๑] ซึ่งถือกันว่า เป็นหลักการอันเฉียบแหลมในการปกครองบ้านเมืองอย่างหนึ่ง มีข้อความกล่าวถึงพระราชพิธีนี้ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนว่า

"ได้ถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจา จะหลบลี้หนีหน้าไปทำไม"[๒]

"จงพาเจ้าเชียงใหม่ไปสาบาน อธิษฐานถือน้ำทำสัจจา"[๓]

๑.๒.๒.๒ พระราชพิธีโสกันต์

พระราชพิธีโสกันต์คือพระราชพิธีโกนจุกหรือตัดจุกสำหรับพระราชกุมารที่มีพระชนมายุ ๑๓ พรรษา และพระราชกุมารีที่มีพระชนมายุ ๑๒ พรรษา การตัดจุกถือว่าเป็นการถึงภาวะความเป็นหนุ่มสาว พ้นจากสภาพเด็ก สำหรับพระราชพิธีหลวงนั้นพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเป็นพระชนกนาถของพระราชกุมารหรือพระราชกุมารีจะเป็นผู้ทรงตัดพระเกศาด้วยพระองค์เอง ถือเป็นพิธีใหญ่ภายในราชสำนัก ถ้าพระราชกุมารหรือพระราชกุมารีทรงดำรงพระอิศริยศักดิ์เป็นเจ้าฟ้า บางครั้งจะมีการสร้างภูเขาไกลาศจำลอง และพระเจ้าแผ่นดินทรงแต่งพระองค์เป็นพระอิศวรเสด็จลงจากเขาไกลาศเพื่อทรงตัดพระเกศาพระราชกุมารหรือพระราชกุมารี มีข้อความกล่าวถึงพระราชพิธีนี้ในโคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติรัชกาลที่ ๒ ว่า ดังนี้

" สั่งตั้งไกลาศหน้า พระลาน
ทั้งหิรัญนากทอง ทาบไล้
ตามระบอบบทเบาราณ เรืองราช มานา
สำหรับกษัตริย์ไซร้ เสร็จสรรพ์ฯ"[๔]

หลังจากพระราชพิธีโสกันต์แล้วพระราชกุมารจะต้องเสด็จออกไปประทับที่เรียกฝ่ายหน้าพระบรมมหาราชวัง ในที่ประทับซึ่งเรียกว่า "พระตำหนักลูกหลวง"

---

[๑] ดูรายละเอียดเกี่ยวกับพระราชพิธีนี้จากพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือน, (พระนคร : คลังวิทยา ๒๕๑๔), หน้า ๒๔๓ - ๒๙๖.

[๒] กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน....., หน้า ๔๗๑.

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๗๗.

[๔] พระยาตรัง, โคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติ....., หน้า ๔๔.

หรือที่อื่นนอกอาณาเขตพระบรมมหาราชวัง ส่วนพระราชกุมารียังทรงประทับอยู่ภายในพระบรมมหาราชวังฝ่ายใน มีข้อความกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องอิเหนา ว่าดังนี้

"มีทิมที่ล้อมวงองครักษ์ นอนกองเกณฑ์พิทักษ์รักษา
โรงแสงโรงภูษามาลา เรียงเรียบรัถยาน่าพระลาน
โรงเครื่องเนื่องกันเป็นหลั่นลด โรงม้าโรงรถคชสาร
ติกาหรังสำหรับพระกุมาร อยู่นอกปราการกำแพงวัง"[๑]

๑.๒.๒.๓ พระราชพิธีสมโภชหรือทำขวัญ

พระราชพิธีนี้หมายถึงพิธีเรียกขวัญหรือเชิญขวัญในโอกาสต่าง ๆ เป็นพิธีผสมระหว่างศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ รวมทั้งความเชื่อถือแบบไทยด้วย การทำขวัญไม่ว่าจะเป็นแบบใดจะต้องมีการเวียนเทียน ตั้งบายศรี และประโคมดนตรีเป็นสำคัญ ตัวอย่างเช่นพระเจ้าสัญชัยสมโภชสองกุมารในเวสสันดรชาดก

"แล้วสมโภชพระหลานขวัญจุดเทียนเวียนแว่นบวรรัตนามาศ บายศรีสุวรรณหิรัญมณีโดยขนาดพระหลานหลวง ประโคมดุริยดนตรีแตรสังข์ทั้งปวงกึกก้องทั้งท้องพระโรงชัย"[๒]

ในบทละครนอกเรื่องสังข์ทองมีการกล่าวถึงพิธีรับขวัญซึ่งท้าวสามลกระทำให้แก่พระสังข์และนางรจนาในทำนองเดียวกัน โดยให้รายละเอียดว่ามีการเวียนเทียนเจ็ดรอบ เมื่อครบเจ็ดรอบแล้วดับเทียนและโบกควันไปที่หน้าของผู้ถูกรับขวัญ

"ครั้นครบเจ็ดรอบตามตำรับ จึงดับเทียนโบกควันให้
เอาจุณเจิมเฉลิมพักตร์ภูวไนย ทั้งองอรไทพระธิดา"[๓]

๑.๒.๓ พระราชจริยาวัตรของพระเจ้าแผ่นดินและเจ้านาย

หนังสือวรรณคดีในรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ ได้กล่าวถึงข้อประพฤติปฏิบัติของพระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายไว้อย่างน่าสนใจยิ่งดังต่อไปนี้

๑.๒.๓.๑ พระราชกิจในการออกว่าราชการ

การออกว่าราชการของพระเจ้าแผ่นดินในหลักฐานทางวรรณคดีว่าไว้ไม่ตรงกัน ในเรื่องขุนช้างขุนแผนซึ่งมีข้อความกล่าวถึงพระพันวษาอยู่หลายตอนก็ได้กล่าวขัดแย้งกันเอง ตอนหนึ่งกล่าวว่าเสด็จออกว่าราชการตอนเช้าตรู่ดังข้อความว่า

---

[๑] พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, *บทละครอิเหนา*, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๔๙๘). หน้า ๓

[๒] กระทรวงศึกษาธิการ, มหาเวสสันดรชาดก....., หน้า ๓๔๒.

[๓] พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "สังข์ทอง," เรื่องเดิม, หน้า ๒๒๐.

"ระงับไว้ในประถมยามมา ล่วงเวลาจนรุ่งพระสุริยัน
บ้วนพระโอษฐ์สรงพระพักตร์จำรัสแผ้ว ครั้นแล้วทรงพระแสงฉายฉัน
เสด็จออกยังท้องพระโรงคัล สั่งเสนาพลันในทันที"[๑]

อีกตอนหนึ่งกล่าวว่าเสด็จออกว่าราชการเวลาเที่ยงดังข้อความว่า

" พอย่ำเที่ยงเสด็จออกนอกห้องทอง
สระสรงทรงเครื่องเรืองระยับ จับพระแสงยุรยาตรผาดผ่อง
พระสนมเชิญเครื่องมาเนืองนอง ประทับท้องพระโรงรจนา"[๒]

บางครั้งเสด็จออกว่าราชการในช่วงบ่ายมาก ซึ่งไม่ทราบแน่ว่าที่นาฬิกา ดังข้อความว่า

"จับพระแสงนาคาหน้าดังเป็น พอจวนเย็นออกหน้าพระลานพลัน
สนั่นเสียงแตรสังข์ประดังก้อง ประโคมฆ้องกลองชนะดะครั้นครั่น
ตำรวจหน้าข้าราชการนั้น ต่างก้มเกล้าอภิวันท์อัญชลี"[๓]

"สำราญราชหฤทัยอยู่ในที่ พระสุริย์ศรีบ่ายคล้อยลงอ่อนอ่อน
สำอางองค์ทรงเครื่องเรืองบวร บทจรออกพระโรงรัตนา"[๔]

"ตะวันบ่ายชายแสงพระสุริยา ผ่านฟ้าสระสรงทรงเครื่อง
พรายแพรวแก้วทองรองเรือง นางในแน่นเนืองประนมกร
เสด็จออกพระที่นั่งบัลลังก์อาสน์ หมู่อำมาตย์หมอบเฝ้าแลสลอน"[๕]

๑.๒.๓.๒ การเสด็จพระราชดำเนิน

การเสด็จพระราชดำเนินทั้งในและนอกพระนครพระเจ้าแผ่นดินมักจะทรงใช้ช้างพระที่นั่ง ม้าพระที่นั่ง ส่วนพระมเหสีหรือเจ้านายฝ่ายในจะทรงวอหรือพระยานมาศ ดังข้อความในเสภา

---

[๑] กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน....., หน้า ๕๔๒.
[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๘.
[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.
[๔] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๖.
[๕] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๓.

"ผูกทั้งพระที่นั่งกระโจมทอง วงพระสูตรรูดคล้องเป็นสองสาย
เบาะปักหักทองขวางสล้างลาย เขนยอิงพิงฝ่ายพระปฤษฎางค์"[๑]

"ผูกทั้งพระที่นั่งเถลิงศอ พระยี่ภู่ปูคอกันกระด้าง"[๒]

"พระยาศรีเสาวพ่าห์จัดม้าต้น หลวงทรงพลเตรียมกระบวนเป็นถ้วนถี่
ให้นายม้าผูกม้าพาชี ล้วนขับขี่แคล่วคล่องว่องไว
ม้าต้นพระที่นั่งตัวประเสริฐ ล้ำเลิศทั้งสองผ่องใส
ผ่านดำชำเหลืองเรืองวิไล สูงได้สามศอกโดยประมาณ
ผูกเครื่องกุดั่นฝรั่งเศส อย่างเทศพรรณรายฉายฉาน
พระแสงปืนซ้ายขวาอาชาชาญ เบาะอานปักเอี่ยมอุไรมี"[๓]

"ทั้งสององค์ทรงที่นั่งยานุมาศ พระหน่อนาถทรงเสลี่ยงเคียงเคียงคั่น"[๔]

การเสด็จพระราชดำเนินทางน้ำ นอกจากจะมีเรือขุนนาง เรือตำรวจเป็นริ้วขบวนแล้ว ยังมีการถือกระสุนคอยยิงคนที่เงยหน้ามองพระเจ้าแผ่นดิน ธรรมเนียมยิงกระสุนนี้คงจะมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา เพิ่งจะมายกเลิกในรัชกาลที่ ๒ มีข้อความในเสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผนกล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนินทางน้ำของพระพันวษาไว้ว่า

"ครั้งถึงจึงเสด็จขึ้นบนอาสน์ หมู่อำมาตย์บังคมก้มหน้า
ตำรวจใหญ่ลงในเรือกัญญา ทอดทุ่นกระสุนง่าว่าห้ามคน
ทำมะรงลงเรือขึ้นเหนือน้ำ หลายลำขึ้นล่องออกสับสน
สิ่งอันใดลอยตามในสายชล ก็เสือกไสให้พ้นไม่แผ้วพาน"[๕]

อนึ่งถ้าเสด็จประพาสในระยะทางไกลจะต้องสร้างพลับพลาหรือพระที่นั่งประทับแรมชั่วคราวตามแนวทางที่เสด็จผ่านตามลำดับดังข้อความในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนว่า

"พระที่นั่งประพาสโถงแรมทาง ต่างต่างแลล้วนละกลกัน"[๖]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐.
[๒] เรื่องเดียวกัน,
[๓] เรื่องเดียวกัน
[๔] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๓.
[๕] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๒๗.
[๖] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐.

ถ้าเสด็จพระราชดำเนินทางเรือ พระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายบรรทมในเรือพระที่นั่งมีม่านปิดทั้งสี่ด้าน ส่วนข้าราชบริพารให้นอนบนบก ดังข้อความที่กล่าวไว้ในนิราศพระบาทของสุนทรภู่ว่าดังนี้

"ทั้งไพร่นายนอนกลาดบนหาดทราย พงศ์นารายณ์นรินทร์วงศ์ที่ทรงญาณ
บรรทมเรือพระที่นั่งบังวิสูตร เขารวบรูดรอบดีทั้งสี่ด้าน"[๑]

๑.๒.๓.๓ การตั้งเครื่องพระกระยาหาร

ในการเสวยของพระเจ้าแผ่นดิน เจ้าพนักงานจะใช้โต๊ะหรือเตียบใส่พระกระยาหาร ซึ่งตักไว้ในชามฝาขนาดต่าง ๆ แล้วห่อโต๊ะหรือเตียบเครื่องเสวยด้วยผ้าขาวตีตราเป็นสำคัญก่อนยกไปตั้งถวาย

" นางจัดแจงแกงต้มดิบดี แล้วตักใส่ในที่ชามฝา
ทั้งปิ้งจี่มีมันนานา ใส่โต๊ะตั้งตีตราเตรียมไว้"[๒]

๑.๒.๓.๔ ประเพณีการถวายตัวเข้ารับราชการ

ตามธรรมเนียมเกี่ยวกับราชสำนักที่มีมาแต่โบราณถือว่าข้าราชการผู้ใดมีลูกชาย เมื่อมีอายุสมควรพอจะเข้ารับราชการได้ จะต้องเข้าถวายตัวเป็นมหาดเล็กของพระเจ้าแผ่นดิน ถ้าไม่เข้าถวายตัวถือว่าผิดประเพณี มีข้อความกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในสภาขุนช้างขุนแผนว่า

"ควรจะเข้าไปเฝ้าพระพันวษา ถวายตัวลูกยาจึงจะได้
ให้เป็นข้าบาทบงสุ์ทรงช่วงใช้ บังไว้ความผิดจะติดตัว"[๓]

ผู้ที่จะเข้ารับราชการนั้น นอกจากจะเป็นลูกของข้าราชการเดิมแล้วยังจะต้องมีคุณสมบัติอื่น ๆ เป็นเครื่องประกอบดังต่อไปนี้

"แต่ทว่าราชการงานเมือง จะสามารถปราดเปรื่องยากหนักหนา
โบราณท่านจึงตั้งคติมา ว่าวุฒิมีสี่ประการ
หนึ่งเป็นผู้ดีมีเชื้อชาติ กิริยามารยาทส่งสัณฐาน
หนึ่งได้แก่ศึกษาวิชาชาญ เป็นแก่นสารคือคุณอุดหนุนตัว

---

[๑] สุนทรภู่, "นิราศพระบาท, *ประชุมนิราศสุนทรภู่ ฯลฯ*, หน้า ๑๒๕.
[๒] พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "สังข์ทอง," *บทละครนอกรวม ๖ เรื่อง*, หน้า ๒๕๔.
[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒.

หนึ่งว่าอายุเจริญวัย เข้าใจผิดชอบประกอบทั่ว
หนึ่งปัญญาว่องไวไม่มืนมัว จึงจะรู้ดีชั่วในทางงาน
ท่านว่าผู้เป็นข้าธุลี วุฒิต้องมีทั้งสี่สถาน"[๑]

วิชาสำคัญซึ่งผู้จะเข้าถวายตัวจะต้องฝึกฝนให้เชี่ยวชาญคือ กฎหมาย ราชาศัพท์ และสุภาษิตพระร่วง[๒] ซึ่งถือว่าเป็นสิ่งจำเป็น

"จะเป็นข้าจอมนรินทร์ปิ่นนคร อย่านั่งนอนเปล่าเปล่าไม่เข้าการ
พระกำหนดกฎหมายมีหลายเล่ม เก็บไว้เต็มตู้ใหญ่ไขออกอ่าน
กรมศักดิ์หลักชัยพระอัยการ มนเฑียรบาลพระบัญญัติตัดสำนวน
แล้วให้รู้สุภาษิตบัณฑิตร่วง ตามกระทรวงผิดชอบคิดสอบสวน
ราชาศัพท์รับสั่งให้บังควร รู้จงถ้วนถี่ไว้จึงได้การ"[๓]

ธรรมเนียมการเข้าถวายตัวจะต้องมีฝ่ายกรมวังหัวหน้ามหาดเล็กเป็นผู้นำเข้าเฝ้า ของที่จะถวายพระเจ้าแผ่นดินก็มีธูป เทียนและดอกไม้ใส่พานทอง ผู้เข้าเฝ้าจะต้องนุ่งผ้าสมปักและใส่เสื้อให้เรียบร้อย คอยเฝ้าถวายของอยู่แถวหน้า

"ครานั้นท่านพระจมื่นศรี ถึงวันดีได้ช่องก็ผ่องใส
จึงจัดแจงแต่งธูปเทียนดอกไม้ จะเข้าไปทูลถวายเจ้าพลายงาม
นุ่งสมปักชักกลีบจีบสลับ ครั้นเสร็จสรรพสำราญขึ้นคานหาม
พวกข้าคนอลหม่านถือพานตาม เจ้าพลายงามตามหลังเข้าวังใน
ถึงพระลานวานเขาพวกชาวที่ ที่ค่อยมีกิริยาอัชฌาสัย
ถือพานทองรองธูปเทียนดอกไม้ ยกเข้าไปเตรียมตั้งพอบังควร
ให้พลายงามตามไปนั่งตรงตั้งของ ตามทำนองพระหมื่นศรีสั่งถี่ถ้วน
ฝ่ายข้าเฝ้าเจ้าพระยาเวลาจวน ต่างก็ชวนกันเข้ามาหน้าพระโรง
นุ่งสมปักชักชายกรายกรีดเล็บ ผ้ากราบเหน็บแนบหน้าดูอ่าโถง
พอเวลานาทีถ้วนสี่โมง เข้าพระโรงพร้อมหน้าข้าราชการฯ"[๔]

---

[๑] กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน....., หน้า ๓๑๗.

[๒] ดูคำอธิบายเรื่องสุภาษิตพระร่วงโดยสังเขปได้จากหนังสือวิจัยของ ดร.ปัญญา บริสุทธิ์ เรื่องโลกทัศน์ของคนไทย วิเคราะห์จากวรรณคดีคำสอนสมัยสุโขทัย, โอเดียนสโตร์, พระนคร, หน้า ๕.

[๓] กรมศิลปากร, เรื่องเดิม, หน้า ๕๓๘.

[๔] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓๙.

๑.๒.๓.๕ การเสด็จออกรับทูตต่างประเทศ

พระราชจริยาวัตรที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือการเสด็จออกรับทูตต่างประเทศ และการปฏิบัติต่อทูตอย่างเหมาะสม เช่นวิธีการทักทายทูตให้ทักทายเพียงสามข้อ คือ

"จึงตรัสประภาษปราศรัย มาในป่าไม้ใบหนา
ที่วันจึงถึงพระพารา มรรคายากง่ายประการใด
อนึ่งกรุงพาดบุรี ข้าวกล้านาดีฤๅไฉน
ฤๅฝนแล้งข้าวแพงมีภัย ศึกเสือเหนือใต้สงบดี
ถึงองค์พระเจ้าเวียงจันทร์ ทรงธรรม์เป็นสุขเกษมศรี
ไม่มีโรคายายี อยู่ดีฤๅอย่างไรในเวียงจันทร์"[๑]

ถึงแม้ทูตจะเจรจาไม่เป็นที่ต้องพระทัยก็ทรงงดเว้นไม่เอาโทษแก่ทูตนั้น

"อย่าเพ่อทรงพระโกรธพิโรธนัก ไม่ควรจักฆ่าทูตให้สังขาธ์
เป็นแต่ข้าของท่านท่านใช้มา ทุกประเทศจะนินทาไม่ควรการ"[๒]

๑.๒.๓.๖ การพระราชทานรางวัลแก่ผู้มีความชอบ

อีกประการหนึ่งพระเจ้าแผ่นดินจะทรงมีพระเมตตากรุณาแก่ขุนนางโดยพระราชทานรางวัลตามสมควรแก่ผู้ที่มีความดีความชอบ

"ประทานของต้องตามความชอบมี เจียดกระบี่สื้อใส่ได้ประทาน"[๓]

"ทั้งพระยากำแพงระแหงเถิน ได้รางวัลนั้นเกินที่อาสา
ถาดหมากคนโททองของนานา บังคมลาพระองค์ผู้ทรงธรรม์"[๔]

๑.๒.๓.๗ การถวายความปลอดภัยต่อพระเจ้าแผ่นดิน

เรื่องความปลอดภัยของพระเจ้าแผ่นดินถือว่าเป็นเรื่องสำคัญที่สุด ต้องมีการคุ้มกันอย่างแข็งแรงทั้งภายในและภายนอกพระบรมมหาราชวัง ผู้ใดเข้าเวรหรืออยู่เวรคุ้มกันจะต้องไม่ประมาทเลินเล่อต่อหน้าที่ ถ้าใครประมาทปล่อยให้มีผู้ฝ่าวงล้อมเข้าไปถึงองค์พระเจ้า

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕๘.
[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔๗.
[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๓.
[๔] เรื่องเดียวกัน

แผ่นดินจะด้วยเจตนาอย่างไรก็ตาม ให้ถือว่าผู้ทำหน้าที่ล้อมวงนั้นมีโทษตามที่ตราไว้ในกฎมนเฑียรบาล มีโทษสถานต่าง ๆ และขั้นสุดท้ายให้ประหารชีวิต

"พระจึงให้ตั้งกฤษฎีกา
ว่าตั้งแต่วันนี้สืบต่อไป หน้าที่ของผู้ใดให้รักษา
ถ้าประมาทราชการไม่นำพา ปล่อยให้ใครเข้ามาในล้อมวง
ระวางโทษเบ็ดเสร็จเจ็ดสถาน ถึงประหารชีวิตเป็นผุยผง
ตามกฤษฎีการักษาพระองค์ แล้วลงจากพระที่นั่งเข้าวังในฯ"[๑]

๑.๓ ประเพณีเกี่ยวกับการปกครองและกฎหมาย

วรรณคดีสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ ได้ชี้ให้เห็นเรื่องหน้าที่การปกครองตลอดจนกฎหมายที่พระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้ตราไว้บางประการดังต่อไปนี้

๑.๓.๑ หน้าที่ของพระเจ้าแผ่นดิน

หน้าที่โดยตรงของพระเจ้าแผ่นดินไทยนอกไปจากธรรมของกษัตริย์ เช่น ทศพิธราชธรรม และจักรพรรดิวัตร ๑๒ แล้ว ก็คืออุปถัมภ์ยกย่องพระพุทธศาสนา ๑ ป้องกันประเทศชาติ ๑ ดูแลประชาชนให้ได้รับความสุขสำราญ ๑ ทั้ง ๓ ประการนี้แสดงให้เห็นจากพระราชปณิธานของรัชกาลที่ ๑ ดังนี้

"ตั้งใจจะอุปถัมภก ยอยกพระพุทธศาสนา
จะป้องกันขอบขัณฑสีมา รักษาประชาชนแลมนตรี"[๒]

๑.๓.๒ การป้องกันประเทศ

ในด้านการป้องกันประเทศชาติจะเห็นได้จากวรรณคดีในรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ ที่กล่าวว่าเมืองหลวงถ้าอยู่ใกล้ปากน้ำจะต้องป้องกันศัตรูทางทะเลด้วย โดยเอาโซ่ใหญ่ขึงข้ามแม่น้ำเพื่อไม่ให้เรือข้าศึกข้ามเข้ามา

"ที่ปากน้ำสำคัญอยู่แห่งหนึ่ง เอาโซ่ขึงค่ายคูดูรักษา"[๓]

หรือถ้าหากข้าศึกษาเข้ามาประชิดพระนครก็ให้ปิดประตูทั้ง ๔ ทิศ และให้คั่วกรวดคั่วทรายไว้รับมือข้าศึก

"ประตูทั้งสี่ทิศให้ปิดตาย แล้วคั่วทรายคั่วกรวดเตรียมไว้"[๔]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า 854.

[๒] กรมศิลปากร, *ประชุมเพลงยาว* ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๗), หน้า ๑๕.

[๓] สุนทรภู่, *พระอภัยมณี*. หน้า ๖๙.

[๔] พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "สังข์ทอง," เรื่องเดิม, หน้า ๖๙.

๑.๓.๓ การสร้างบ้านแปลงเมือง

นอกจากจะป้องกันหัวเมืองในแว่นแคว้นแล้วยังเป็นหน้าที่ของพระเจ้าแผ่นดินที่จะสอดส่องพิจารณาว่าตำบลใดมีผู้คนหนาแน่นหรือเจริญยิ่งกว่าตำบลอื่น ๆ ก็อาจจะยกฐานะของตำบลนั้นขึ้นเป็นเมืองซึ่งเรียกกันว่า "สร้างบ้านแปลงเมือง" อันมีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยและอยุธยาแล้ว ถือว่าเป็นความเจริญก้าวหน้าอย่างหนึ่งของบ้านเมือง ในวรรณคดีมีกล่าวไว้ว่ารัชกาลที่ ๒ ทรงยกฐานะตำบลตลาดแก้วและตำบลตลาดขวัญ ขึ้นเป็นเมืองนนทบุรี ดำรงฐานะเป็นหัวเมืองชายแดนภาคเหนือของพระนคร หรือทรงโปรดให้ยกฐานะของตำบลสามโคกขึ้นเป็นเมืองปทุมธานีเป็นต้น เพราะตำบลนี้มีมอญอพยพเข้ามาอยู่เป็นจำนวนมาก

"ถึงแขวงแคว้นแพตลอดตลาดขวัญ เป็นเมืองจันตประเทศรโหฐาน"[๑]

"ถึงสามโคกโศกถวิลถึงปิ่นเกล้า พระพุทธเจ้าหลวงบำรุงซึ่งกรุงศรี
ประทานนามสามโคกเป็นเมืองตรี ชื่อปทุมธานีเพราะมีบัว"[๒]

๑.๓.๔ การพระราชทานเบี้ยหวัด

ในการชุบเลี้ยงขุนนางนั้น ในวรรณคดีสมัยรัชกาลที่ ๒ มีกล่าวแสดงไว้ว่าพระเจ้าแผ่นดินมิได้ทรงพระราชทานเงินเดือนให้แก่ข้าราชการแต่พระราชทานเงินปีที่เรียกว่าเบี้ยหวัด และผ้านุ่งซึ่งเรียกว่าผ้าปี ทั้งสองอย่างนี้พระราชทานปีละครั้ง บางปีถ้าเศรษฐกิจไม่ดีก็ไม่พระราชทานเลย

"นายมุลขุนหมื่นพื้นตัวดี กินเบี้ยหวัดผ้าปีมีมากมาย"[๓]

๑.๓.๕ นโยบายต่างประเทศ

สำหรับหน้าที่เกี่ยวกับต่างประเทศก็มีตำแหน่งการคลังและกรมท่า ซึ่งเสนาบดีฝ่ายกรมท่านั้นมีหน้าที่ทำการค้าขายกับประเทศตะวันออกและตะวันตก เรียกว่า "กรมท่าซ้าย" และ "กรมท่าขวา" กรมท่าซ้ายค้าขายกับประเทศจีนและประเทศญี่ปุ่นจึงเป็นกรมที่หารายได้มาสู่ท้องพระคลังปีละมาก ๆ ขุนนางกรมท่าซ้ายจึงมักถูกเรียกว่า "เจ้าสัว" เพราะการค้าทางเรือสำเภานี้เอง รัชกาลที่ ๒ ก็เคยทรงเรียกกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ว่าเป็นเจ้าสัว เพราะทรงเป็นผู้กำกับการกรมท่าดังกล่าวนี้ และมีเรือสำเภาค้าขายเป็นอันมาก

"หรือจะเป็นขุนนางข้างกรมท่า แต่งสำเภาเลากาเป็นเจ๊สัว"[๔]

---

[๑] สุนทรภู่, "นิราศพระบาท," *ประชุมนิราศสุนทรภู่*. หน้า ๑๑๘.

[๒] เรื่องเดียวกัน, "นิราศภูเขาทอง," หน้า ๑๕๓.

[๓] พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, เรื่องเดิม, หน้า ๑๗๖.

[๔] เรื่องเดียวกัน, "ดาวี," หน้า ๕๑๕.

๑.๓.๖ การใช้กฎหมาย

ในด้านกฎหมายนั้นมีปรากฏในวรรณคดีว่ามีการใช้กฎหมายโบราณซึ่งสืบเนื่องมาจากกฎหมายพระมนูหรือมานวธรรมศาสตร์ซึ่งคนไทยเรียกว่ากฎหมายมโนสารฤษี ในกฎหมายลักษณะพิสูจน์มีการพิสูจน์ความสัตย์โดยการดำน้ำ ลุยไฟ และอื่น ๆ ตัวอย่างเช่น

"ถึงจะดำน้ำลุยไฟ ไม่ย่อท้อต่อใครอย่าสงกา"[๑]

"ครานั้นสร้อยฟ้าศรีมาลา ได้ยินตรัสสั่งมาไม่ช้าได้
เข้าคนละข้างหัวรางไฟ ถวายบังคมไปมิได้ช้า
เขาโบกปัดพัดไฟให้ถ่านแดง นางสร้อยฟ้าแสยงเป็นหนักหนา
ศรีมาลาเพราพริ้มยิ้มแย้มมา บังคมแล้วไคลคลาเข้ารางไฟ
ลีลาศดังราชเหมหงส์ เยื้องย่างเหยียบลงหาร้อนไม่
นางมิได้หวาดหวั่นพรั่นฤทัย ลุยไปลุยมาได้สามที
เทวดารักษาด้วยความสัตย์ พระพายชายพัดอยู่เรื่อยรี่
ต้องนางอย่างทิพวารี เสียงคนชมมี่ไปทั้งกองฯ"[๒]

๑.๓.๗ การทูลเกล้าฯ ถวายฎีกา

พลเมืองมีสิทธิที่จะถวายฎีกาต่อพระเจ้าแผ่นดินโดยตรง พระเจ้าแผ่นดินจะทรงพิจารณาเฉพาะฎีกาที่สำคัญจริง ๆ เท่านั้น ถ้าถวายฎีกาที่ไม่มีหลักฐานพอก็ไม่รับ

"จีนทองเข้าหาเป็นห้าครั้ง อำแดงไม่ยอมสั่งทำหักหาญ
ครั้นเข้าไปปล้ำร่ำว่าด่าประจาน อายกับเพื่อนบ้านเป็นพ้นคิด
จึงเข้ามาฟ้องร้องฎีกา ให้ปรึกษาให้เห็นชอบแลผิด
ถ้าไม่สัตย์ขอถวายซึ่งชีวิต ขอพระองค์ทรงฤทธิ์ได้เมตตาฯ
ครานั้นพระองค์ผู้ทรงภพ ฟังจบทรงพระสรวลสำรวลร่า
เจ๊กอัปรีย์สิ้นที่จะเจรจา แต่เมียด่าก็มาฟ้องไม่ต้องการ
หรือเมืองจีนมันจะร้องฟ้องกันได้ ถองส่งออกไปเสียจากศาล
แล้วดำรัสถามทั่วถึงรั้วงาน ไม่กริ้วกราดราชการสิ่งอันใด"[๓]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, "ไชยเชษฐ์," หน้า ๓๑๘.

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๓๗.

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๑๒.

๑.๓.๘ การเกณฑ์ทหาร

ในเรื่องการเกณฑ์ทหารจะมีกฎหมายบังคับให้สักที่หลังมือแสดงว่าเป็นผู้ขึ้นทะเบียนแล้ว ถ้าหนีทหารและจับได้ก็จะดูที่รอยสักที่หลังมือเป็นหลักฐาน[๑]

"ดังหมุกสักปักไว้ที่หลังมือ ยังจะรื้อรักรูปไปใยมี"[๒]

๑.๓.๙ การลงลายมือชื่อเพื่อผลทางกฎหมาย

ในการฟ้องร้องกันถ้าจะให้มีผลทางกฎหมายต้องลงลายมือชื่อเป็นสำคัญ แต่ในสมัยก่อนคนส่วนใหญ่เขียนหนังสือไม่เป็นจึงอนุญาตให้ทำเครื่องหมาย "แกงได" คือขีดรูปกากะบาทก็ถือว่าเป็นลายมือที่สมบูรณ์แล้ว

"จะเขียนหนังสือหย่าสักห้าใบ ขัดแกงไดให้ดูอย่าจู้จี้"[๓]

๑.๓.๑๐ กฎมนเฑียรบาล

กฎหมายที่ใช้สำหรับส่วนองค์พระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์เรียกว่ากฎมณเฑียรบาล มีข้อความบางมาตราระบุโทษของผู้ชายที่บังอาจไปเกี้ยวพาราศีสาวชาววังว่ามีความผิดจะต้องถูกเฆี่ยนด้วยหวาย จึงเป็นที่หวาดกลัวของพวกผู้ชายเจ้าชู้ในสมัยนั้น

"เหมือนไร้คู่อยู่ข้างกำแพงวัง จะเกี้ยวมั่งก็จะเฆี่ยนเอาเจียนตาย"[๔]

๑.๔ ประเพณีความเป็นอยู่ในชีวิตประจำวัน

คนไทยในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ มีชีวิตความเป็นอยู่ต่างกันตามฐานะของบุคคล กล่าวคือชนชั้นสูงอันได้แก่เจ้านายและขุนนางก็มีความเป็นอยู่แบบหนึ่ง ส่วนชาวบ้านซึ่งถือว่าเป็นชนชั้นสามัญก็มีชีวิตความเป็นอยู่อีกอย่างหนึ่ง ชนชั้นสูงมีความเป็นอยู่ต่างกับชนชั้นสามัญกล่าวคือเป็นผู้มีทรัพย์สินเงินทองและเกียรติยศ แต่ก็มีหน้าที่รับผิดชอบในการงานสูง ความเป็นอยู่จึงค่อนข้างสุขสบายมากกว่าชนชั้นสามัญ ซึ่งส่วนใหญ่มีทรัพย์สินน้อยกว่า ไม่อาจจะกระทำการบำรุงบำเรอความสุขได้เท่ากับคนชั้นสูง ซึ่งลักษณะเช่นนี้ก็เป็นความจริงสำหรับสภาพสังคมในทุกยุคทุกสมัยเป็นเรื่องธรรมดา

---

[๑] ดูรายละเอียดเรื่องพระราชกำหนดสักเลขในรัชกาลที่ ๒ จากพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เล่ม ๑ หน้า ๖๒ - ๖๘.

[๒] กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน....., หน้า ๒๘๕.

[๓] พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "ไกรทอง," *บทละครนอก*..... หน้า ๓๙๗.

[๔] สุนทรภู่, "นิราศเมืองแกลง," *ประชุมนิราศสุนทรภู่*..... หน้า ๙๘.

๑.๔.๑ ประเพณีความเป็นอยู่ของชนชั้นสูง

ขุนนางมีบ่าวไพร่บริวารมาก มีเงินทองใช้สอยฟุ่มเฟือย การนุ่งห่มก็ใช้แต่ของดี ๆ เรือที่นั่งก็ใช้เรือเก๋ง ดังข้อความในนิราศเดือนของนายมีว่า

"มีเงินทองบ่าวไพร่เครื่องใช้สอย จะนั่งลอยนวลสบายนุ่งลายอย่าง
ขี่แต่เรือเก๋งพั้งลงนั่งกลาง ไปตามทางแถวชลที่คนพาย"[๑]

เครื่องบำรุงบำเรอความสุขของขุนนางอีกอย่างหนึ่งก็คือวงมโหรีหรือวงดนตรีหญิงซึ่งถือกันว่าเป็นเครื่องบันเทิงอย่างหนึ่ง วงมโหรีนั้นประกอบด้วยหญิงสาวเสียงดีและรูปงาม นอกจากนี้พวกขุนนางก็มีการละเล่นและการฉลองเป็นที่สนุกสนาน เช่นฉลองการโกนจุกอย่างครึกครื้น ตั้งบ่อนปลากัด บ่อนไก่ชน วิ่งวัว แข่งเกวียน เล่นว่าวพะนัน ตอนกลางคืนก็มีหนังใหญ่ประชันกันหรือเล่นเพลงสักวาและอื่น ๆ

"คิดว่าจะให้หัดมะโหรี เด็ก ๆ เสียงดีมีอยู่บ้าง"[๒]

"พวกขุนนางต่างหัดมะโหรี สาวสาวเสียงดีมีหลายคน
บ้างลงท่าโกนจุกสนุกนี้สนาน มีงานการกึกก้องทุกแห่งหน
บ้างตั้งบ่อนปลากัดนัดไก่ชน ทรหดอดทนเปนเดิมพัน
บ้างเล่นวิ่งวัวคนโคระแพะ ชนแพะแกะกระบือคู่ขัน
บ้างเล่นว่าวคุลาดว้าพนัน ปากเป้าสิ้นโห่ฉาววิ่งราวมา
ราตรีมีหนังประชันเชิด ฉลุฉลักลายเลิศเลขา
บ้างเล่นเพลงครึ่งท่อนกลอนศักรวา ทั้งสุดใจไก่ป่าสารพัน"[๓]

พวกขุนนางบางคนที่ถือยศศักดิ์ จึงต้องแสดงยศให้ปรากฏแก่คนทั้งหลาย บางรายเช่นจมื่นราชามาตย์อาจแสดงยศศักดิ์มากเกินไปพระมหามนตรี (ทรัพย์) จึงแต่งกลอนล้อทำนองกระทบกระเทือนเช่น "จะเข้าวังตั้งโห่เสียสามหน"[๔]

๑.๔.๒ ประเพณีความเป็นอยู่ของคนสามัญ

คนสามัญในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ มีความเป็นอยู่แบบง่าย ๆ แต่ก็มิได้แสดงให้เห็นความฝืดเคืองในการดำรงชีวิต ลักษณะสังคมของคนสามัญดังกล่าวจึงเป็น

---

[๑]เรื่องเดียวกัน, "นิราศเดือน," หน้า ๕๕.

[๒]พระมหามนตรี (ทรัพย์) "เพลงยาวว่าพระยามหาเทพปาน," วชิรญาณวิเสศ ๓ (วันที่ ๑ เดือน ๑๑ แรม ๑๔ ค่ำ ปีกุน นพศก ๑๒๔๙), หน้า ๑๔.

[๓]พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, บทละครอิเหนา, หน้า ๕.

[๔]พระมหามนตรี (ทรัพย์), เรื่องเดิม, หน้า ๑๓.

ลักษณะสังคมของชนชั้นกลางซึ่งพอมีอันจะกินไม่ถึงกับร่ำรวย มีบางครั้งที่วรรณคดีกล่าวถึงการทำพิธีบางอย่างเช่นพิธีทำขวัญ การโกนจุก การเรียกขวัญเหล่านี้เป็นต้น ถึงแม้จะมีการพรรณนาอย่างละเอียดละออ แต่ก็ไม่มีความโอ่อ่าใหญ่โตเกินฐานะ การกินอยู่ก็เป็นไปอย่างธรรมดาสามัญไม่มีอะไรพิสดาร ความเป็นอยู่ในชีวิตประจำวันของคนสามัญอาจจะแยกกล่าวได้เป็นข้อย่อย ๆ ดังต่อไปนี้

๑.๔.๒.๑ เรื่องอาหารการกิน

ผู้หญิงมีหน้าที่หุงต้มและทำอาหารทุกอย่าง จะเป็นอาหารชนิดทำง่ายหรือยากก็ตามจะต้องตั้งอกตั้งใจทำอย่างดี ดังเช่นข้อความในมหาเวสสันดรชาดก กล่าวถึงนางอมิตตดาว่าปรนนิบัติชูชกสามีชราอย่างดียิ่ง

"หาหุงต้มตักตำทุกค่ำเช้าไม่ขวยเขินละอายเพื่อน เวลาเช้าเจ้าก็จะทำเวลาค่ำเจ้าก็มิให้เตือน ทั้งการเรือนเจ้าก็มิให้ว่า ทั้งฟืนเจ้าก็หักทั้งผักเจ้าก็หา เฝ้าปฏิบัติเฒ่าชราทุกเวลากาล นั้นแล"[๑]

"ออเฒ่าสั่งสิ่งใดเจ้าก็ทำได้สิ่งนั้น ทุกสิ่งสรรพ์เสร็จสรรพสำหรับจะเดินทาง ทั้งลูกเดือยข้าวฟ่างต่าง ๆ ไม่อย่างเดียว ข้าวเหนียวข้าวเจ้าข้าวเม่าข้าวพองเป็นของเดินทาง ถั่วงาสาคูข้าวตูข้าวตากหลาก ๆ ไม่น้อย ที่ใส่น้ำอ้อยอร่อยดีล้ำ น้ำผึ้งหวานฉ่ำ น้ำตาลหวานเฉื่อย เหนื่อย ๆ แก้ร้อนผ่อนลงถุงไถ้ ยัดใส่ย่ามละว้านักหนาซับซ้อน อ้ายที่ไหนกินก่อนผ่อนไว้ข้างบน ที่ไหนเมื่อจนจะได้กินนาน ๆ จัดลงไว้ข้างล่างต่าง ๆ สารพัด"[๒]

ในฤดูร้อนก็มีการทำข้าวแช่สำหรับถวายพระและกินเองเป็นประจำ

"ฤดูร้อนก่อนเก่าทำข้าวแช่ น่าชมแต่เครื่องกับสำรับฉัน"[๓]

การทำข้าวแช่รับประทานในฤดูร้อนเช่นนี้เข้าใจว่ามีที่มาจากมอญ เพราะมอญทำข้าวแช่ถวายพระในวันสงกรานต์ ไทยได้ดัดแปลงวัฒนธรรมของมอญแบบนี้มาใช้ในวัฒนธรรมไทยโดยทำข้าวแช่เป็นของกินฤดูร้อนตามปกติ

ในหมู่คนจนการกินอยู่ก็ถือหลักประหยัดคือกินเท่าที่ฐานะจะอำนวยให้ไม่ฟุ่มเฟือย กินแต่สิ่งที่หาได้ง่าย เช่นข้อความในวรรณคดีที่กล่าวว่า

"เสร็จเสวยข้าวตังกับหนังปลา ลงสระสรงคงคาในท้องคลอง"[๔]

---

[๑] กระทรวงศึกษาธิการ, มหาเวสสันดรชาดก....., หน้า ๑๓๑.

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๓.

[๓] สุนทรภู่, "รำพันพิลาป," ประชุมนิราศ....., หน้า ๓.

[๔] พระมหามนตรี (ทรัพย์), บทละครเรื่องระเด่นลันได, (พระนคร : พิมลชัยศึกษาภรณ์, ๒๕๐๓) หน้า ๒.

๑.๔.๒.๒ ที่อยู่อาศัย

คนไทยชั้นสามัญนั้นจะยากจนหรือมั่งมีก็ตามที่อยู่อาศัยก็มักจะคล้ายคลึงกันคือเป็นบ้านไม้แบบต่าง ๆ ถ้าหากเป็นคนที่มีฐานะค่อนข้างดีก็มักจะมีการตกแต่งประดับประดาบ้านให้งดงามน่าดูประกวดประขันกัน การตกแต่งบ้านแบบไทย ๆ สมัยก่อนที่นับว่าเป็นมาตรฐานก็คือมีการปลูกต้นไม้ดอกต้นไม้ผลใส่กระถางวางเรียงไว้บนชานบ้าน แทนที่จะปลูกเอาไว้ในสวน เช่นเรือนของขุนช้าง เป็นตัวอย่างของการประดับบ้านของคนไทยสมัยโบราณซึ่งมีทั้งการปลูกต้นไม้และเลี้ยงปลาในกระถางหรืออ่าง อนึ่งการปลูกต้นไม้กระถางไว้บนชานบ้านมีความประสงค์เพื่อหนีน้ำท่วม

"โจนลงกลางชานร้านดอกไม้ ของขุนช้างปลูกไว้ดูดาษดื่น
รวยรสเกสรเมื่อค่อนคืน ชื่นชื่นลมชายสบายใจ
กระถางแถวแก้วเกดพิกุลแกม ยี่สุ่นแซมมะสังคัดดูไสว
สมอรัดดัดทรงสมละไม ตะขบข่อยคัดไว้จังหวะกัน
ตะโกนาทิ้งกิ่งประกับยอด แพงพวยทอดอินพรมนมสวรรค์
บ้างผลิดอกออกช่อขึ้นชูชัน แสงพระจันทร์จับแจ่มกระจ่างตา
ยี่สุ่นกุหลาบมะลิซ้อน ซ่อนชู้ชูกลิ่นกวิลหา
ลำดวนกวนใจให้ไคลคลา สาวหยุดหยุดช้าแล้วยืนชม
ถัดถึงกระถางอ่างน้ำ ปลาทองว่ายคล่ำเคล้าคลึงสม
พ่นน้ำดำลอยถอยจม น่าชมชักคู่อยู่เคียงกัน
บ้างแหวกจอกออกช่องภูเขาเคียง วัดเหวี่ยงแว้งหางระเหิดหัน
บ้างกินไคลไล่เคล้าพัลวัน ถัดนั้นแอกไถละไมงอน"[๑]

"ถึงกลางนอกชานละลานจิต ตะลึงคิดลังเลดูเคหา
แล้วชำเลืองเยื้องย่างถึงอ่างปลา ชะโงกหน้ามือช้อนมาชมชู
กลมกลมสมอย่างตละปั้น บ้างว่ายหันเหวี่ยงหางกระทั่งหู
ถึงกระถางต้นไม้ชายตาดู เป็นคู่คู่ชูช่ออรชร
มะขามโพรงโค้งคู้เป็นข้อศอก ฝักกรอกแห้งเกราะกระเทาะล่อน
จันทน์หอมจันทน์คณาจะลาจร มะลิซ้อนซ่อนชู้อยู่จงดี
ลำดวนเอ๋ยจะด่วนไปก่อนแล้ว เกดแก้วพิกุลยี่สุ่นสี
จะโรยร้างห่างสิ้นกลิ่นมาลี จำปีเอ๋ยกี่ปีจะมาพบ

---

[๑] กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน....., หน้า ๓๗๒.

ที่มีกลิ่นก็จะคลายหายหอม จะพลอยตรอมเหือดสิ้นกลิ่นตลบ
ที่มีดอกก็จะวายระคายครบ จะเหี่ยวแห้งเซาซบสลบไป
ต้นน้อยน้อยลูกย้อยระย้าดี ตั้งแต่นี้จะไปชมต้นไม้ใหญ่"[๑]

บทพระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ ๒ ตอนนี้เป็นกลอนเสภาอันไพเราะซึ่งแสดงให้เห็นพระปรีชาสามารถเชิงกลอนของพระองค์ท่าน

นอกจากนี้ยังมีการเลี้ยงนกไว้ประดับบ้าน เช่นนกที่มีขนสวยงามและนกที่พูดได้ดังที่ปรากฏตามข้อความดังต่อไปนี้

"ถึงกรงนกขุนทองอยู่ทั้งคู่ นกโนรีแขวนอยู่ที่เตียงตั้ง
นกเอ๋ยเคยเสียงเสนาะดัง ฟังชื่นเชยชมอารมณ์นาง
ขุนช้างเรียกว่าแม่วันทอง สาลิกาเจ้าก็ร้องอย่างนั้นบ้าง
แต่นี้เช้าเย็นจะเว้นวาง ครวญพลางทางตามขุนแผนมา"[๒]

๑.๔.๒.๓ การแต่งกาย

คนสามัญนอกจากจะมีธรรมเนียมในการไว้ผม เช่นผู้ชายไว้ผมทรงมหาดไทยเหมือนกันหมด และผู้หญิงก็ไว้ผมสั้นเช่นกัน แต่มีการทาแป้งแต่งตัวด้วยการลูบไล้ด้วยของหอม

"จนผมยาวเจ้าได้ตัดมหัดไทย คิดจะใคร่ไปเป็นข้าฝ่าธุลี"[๓]

ในการอาบน้ำชำระร่างกายนั้นใช้ขมิ้นถูตลอดร่างแทนสบู่ที่ใช้ในปัจจุบัน เพราะการถูขมิ้นนั้นนอกจากทำให้ร่างกายสะอาดแล้วยังทำให้ผิวพรรณเหลืองผุดผ่องงามน่าดูอีกด้วย

"ห้วยขมิ้นคิดขะมิ่นเจ้า เคยผจง
กวดสกนธ์สีสรง โสรจน้อง"[๔]

หลังจากอาบน้ำแล้วก็ทาแป้งลูบไล้ร่างกายด้วยเครื่องหอม แล้วจึงแต่งหน้าที่หน้ากระจกคันฉ่อง (กระจกเงามีขาตั้ง) แล้วใส่น้ำมันให้ทั่วเส้นผมเพื่อให้หวีได้รูปทรงแล้วแต่ผมสั้นหรือผมยาว ถ้าผมยาวก็ขมวดเป็นมวยแล้วจึงผัดหน้า บางทีนอกจากใส่น้ำมันแล้วยังใช้เขม่าหรือดินหม้อเข้าช่วยเพื่อให้ผมดำสนิท

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙๗.
[๒] เรื่องเดียวกัน
[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓๕.
[๔] สุนทรภู่, "นิราศสุพรรณ," *ประชุมนิราศ....* หน้า ๑๘.

"กระจกตั้งคันฉ่องส่องเงา ผิวพรรณผมเผ้างามสลวย
ใส่น้ำมันกันกวดกระหมวดมวย ผัดหน้าด้วยแป้งญวนเป็นนวลแตง
นุ่งผ้ายกอย่างต่างกัน ช่อชั้นเชิงชายลายก้านแย่ง"[๑]

"เหล่าพวกอุตริร่าง ตัดผมยักอย่างให้ส้อยสั้น
หวีกระจายรายเส้นเป็นแปรงชัน เช็ดน้ำมันกันหน้าด้วยมืดน้อย
บ้างติดตำรับใหญ่เอาไฟอัง กระจกตั้งนั่งหย่งก่งคอสอย
แค้นใจไม่ใคร่จะเรียบร้อย เฝ้าตะบอยหวีหัวมัวเมา"[๒]

"ปิดกระหนับจับกระเหม่าเข้ามินหม้อ* ดูมอซอสีสันเป็นมันหมึก"[๓]

หญิงลูกผู้ดีมีสกุล หลังจากแต่งผมและแต่งหน้าแล้วก็นุ่งห่มเสื้อผ้าที่มีสีสด ทาร่างกายด้วยเครื่องหอมและประดับเครื่องเพชรนิลจินดา ผู้หญิงจะตกแต่งร่างกายให้งดงามเป็นพิเศษในวันตรุษและสงกรานต์เป็นส่วนใหญ่

"ล้วนแต่งตัวเต็มงามทรามสวาท ใส่สีฉาดฟุ้งเฟื่องด้วยเครื่องหอม
สงกรานต์ที่ตรุษที่ไม่มีมอม ประดับพร้อมแหวนเพชรเม็ดมุกดา"[๔]

"ตรุษสงกรานต์ท่านแต่งเครื่องแป้งสด ระรื่นรสราเชนทร์พิมเสนกระสาย
น้ำกุหลาบอาบอุระแสนสบาย ถึงเคราะห์ร้ายหายหอมให้ตรอมทรวง"[๕]

สำหรับผู้ชายที่แต่งกายด้วยเสื้อผ้าสีสะดุดตา มักจะเป็นพวกเจ้าชู้ที่ชอบเดินฉุยฉายอวดผู้หญิง และทำทีสังเกตให้รู้โดยทัดบุหรี่ทั้งสองหู การทัดบุหรี่ที่หูทั้งสองข้างถือเป็นสมัยนิยมอย่างหนึ่ง

"ทัดบุหรี่สองหูดูฉุยฉาย ตกแต่งกายแต่ล้วนสีอันดีห่ม"[๖]

นอกจากการนุ่งห่มดังกล่าวแล้วยังมีการประดับประดาด้วยสร้อยถนิมพิมพาภรณ์อันหมายถึงเครื่องประดับที่ทำด้วยเงิน ทอง และเพชรพลอยต่าง ๆ การประดับ

---

[๑] พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "สังข์ทอง," บทละครนอก....., หน้า ๙๙.

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๕.

*กระเหม่าเข้ามินหม้อ คือ เอายางเหนียวสีดำก้นหม้อมาใส่ผมเพื่อให้หวีได้รูปทรงทำนองใส่ครีมใส่ผมในปัจจุบัน

[๓] สุนทรภู่, "นิราศวัดเจ้าฟ้า," *ประชุมนิราศ*....., หน้า ๑๗๐.

[๔] กรมศิลปากร, *นิราศเดือนของนายมี*, หน้า ๕๓.

[๕] สุนทรภู่, "รำพันพิลาป," เรื่องเดิม, หน้า ๓๘๓.

[๖] กรมศิลปากร, *ประชุมเพลงยาว* ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๗), หน้า ๑๖๐.

ดังกล่าวนี้จะเห็นได้ว่านิยมประดับร่างกายเด็ก ๆ มากจนเกินงามเพื่อประกวดประขันกัน ส่วนผู้ใหญ่นั้นไม่ค่อยใช้เครื่องประดับมากมายเหมือนเด็ก ยิ่งเป็นผู้สูงอายุแล้วไม่มีกล่าวถึงเรื่องนี้เลย

"แล้วให้เอาเงินทองกรองใส่คอ กำไลมือลันข้อทั้งสองข้าง
กำไลเงินใส่เท้าก้าวขากาง ปะวะหล่ำสองข้างแขนหลานยาย
เอวคาดสร้อยอ่อนจำหลักทับ พริกเทศประดับกัลปังหา"[๑]

"ให้หลานใส่เสมาปะวะหล่ำ กำไลทองคำงามเฉิดฉัน
บ้าหว่าทองผูกสองข้างแขนนั้น สายกุดั่นทั้งแท่งดังแกล้งทำ
เอวคาดสร้อยอ่อนซ้อนดอกลอย ฝังพลอยมรกตสีสดขำ
ผูกลูกพริกเทศด้วยทองคำ กำไลตันนากเห็นหลากตา"[๒]

การประดับเครื่องเงินทองแก่เด็กเช่นนี้เป็นผลร้ายแก่เด็กเพราะโจรผู้ร้ายแอบลักพาตัวเด็กไปฆ่าเสียแล้วชิงเอาของประดับมีค่าไป เป็นคดีอุกฉกรรจ์ที่เกิดขึ้นเป็นประจำจนถึงกับต้องออกประกาศห้ามการตกแต่งร่างกายเด็กด้วยของมีค่าในสมัยรัชกาลที่ ๔ การที่สังคมไทยมีค่านิยมเรื่องการประดับร่างกายด้วยเงินทองนั้น คงจะเป็นความคิดที่สืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยโบราณก็ได้ เพราะสมัยก่อนถือกันว่าเงินและทองเป็นยอดปรารถนา ทำให้คนนิยมนับถือและเป็นเครื่องบำรุงบำเรอความสุขอย่างสำคัญ จึงนิยมสะสมเครื่องประดับที่ทำด้วยเงินและทองเพื่อความมีหน้ามีตาในสังคม แม้แต่คนจนก็ยังประดับร่างกายด้วยทองแดงซึ่งเป็นของที่ไม่ค่อยจะมีราคานัก

"จริงหนอเขาว่ามีเงินมีทองนั้นพูดได้ มีไม้มีไล่ปลูกเรือนงาม"[๓]

"มีเงินทองทำทวีภาษีเสริม
เมียน้อยน้อยพลอยเป็นสุขไรจุกเจิม"[๔]

๑.๔.๒.๔ ความเชื่อถือเรื่องโหราศาสตร์ในชีวิตประจำวัน

คนชั้นสามัญส่วนใหญ่มีทัศนะตรงกันในเรื่องโหราศาสตร์คือมีความเชื่ออย่างแน่นแฟ้นในด้านต่าง ๆ ว่าสิ่งใดที่เกิดกับตนเองมักจะเป็นเรื่องที่เกี่ยวกันกับโหราศาสตร์ทั้งสิ้น เช่น

---

[๑] กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน....., หน้า ๖.
[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘.
[๓] กระทรวงศึกษาธิการ, มหาเวสสันดรชาดก....., หน้า ๑๓๐.
[๔] สุนทรภู่, "นิราศพระประชุม," *ประชุมนิราศ*....., หน้า ๔๒๒.

การทำนายฝัน

คนที่ฝันจะเป็นฝันดีหรือฝันร้ายก็ตามเมื่อตื่นขึ้นจะต้องรีบหาคนทำนายฝันเพื่อจะได้รู้ว่าถ้าฝันดีจะเกิดอะไรขึ้น และถ้าฝันร้ายจะมีวิธีสะเดาะเคราะห์อย่างไร

"ทั้งสองลุกมาล้างหน้าพลัน หาหมากพลูสู่กันแล้วทำนาย"[๑]
"จึงทำนายฝันไปมิได้ช้า ว่าเจ้าฝันนั้นหนาจะมีครรภ์"[๒]
"โหรารับจับยามตามโฉลก อุษาโยคยามจันทร์เจ็ดชั้นฉาย
ลงกระดานหารคูณแล้วทูลทาย ดีกับร้ายราวครึ่งพอกึ่งกัน
ฝันว่าได้ไปทะเลเที่ยวเร่ร่อน จำจะจรจากไกลไอศวรรย์
แล้วขึ้นเกาะเหาะเหินเจริญครัน จะลือลั่นโลกาทั้งธานี"[๓]

การสะเดาะเคราะห์

ผู้ใดเคราะห์ร้ายหรือถูกทำนายว่าจะเคราะห์ร้ายก็จะต้องมีการสะเดาะเคราะห์ซึ่งมีหลายวิธีแล้วแต่กรณี เช่นการรดน้ำมนต์ การผูกมือ คล้องคอด้วยด้ายมงคล (สายสิญจน์) และการเปลี่ยนชื่อ เป็นต้น

"จงออกไปวัดวาหาท่านขรัว รักษาตัวรดน้ำมนต์เสียสักหม้อ
จับมงคลใส่สวมกรวมคอ แต่พอสร่างสระปะทะปะทัง"[๔]
"เอาด้ายดำผูกมือรื้อดับเทียน เปลี่ยนพิมผลัดชื่อวันทองพลัน
อยู่มาข้าวปลาก็กินได้ หลับไหลไม่เพ้อมะเมอฝัน"[๕]
"ผลัดชื่อเสียพลันว่าวันทอง จะครอบครองทรัพย์สินทั้งปวงได้
โรคนั้นพลันจะคลายหายไป หาบรรลัยไม่ดอกสีกายายฯ"[๖]

๑.๔.๒.๕ การโกนจุกและรับขวัญ

การโกนจุกและรับขวัญถือว่าเป็นประเพณีพราหมณ์ที่ปฏิบัติกันอย่างกว้างขวางในหมู่ชนชั้นสามัญเช่นเดียวกับพิธีหลวง จะต่างกันก็ตรงที่พิธีโกนจุกและรับขวัญของชาวบ้านนั้นกระทำกันอย่างง่าย ๆ และมุ่งถึงความสนุกสนานเป็นหลัก เมื่อถึงวันโกนจุกก็จะ

---

[๑] กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน....., หน้า ๔.
[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.
[๓] สุนทรภู่, พระอภัยมณี, หน้า ๑๕๓.
[๔] พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "ไกรทอง," บทละครนอก ๖ เรื่อง, หน้า ๔๐๗.
[๕] กรมศิลปากร, เรื่องเดิม หน้า ๒๓๓
[๖] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๒.

นิมนต์พระมาสวดมนต์ก่อน แล้วก็มีการอาบน้ำมนต์และต่อจากนั้นก็ซัดน้ำมนต์ การซัดน้ำมนต์เป็นการเล่นที่สนุกสนานอย่างหนึ่งสำหรับหนุ่มสาว หลังจากนั้นจึงมีการกินเลี้ยงและดูการละเล่น เช่นมีการขับเสภา ตัวอย่างเช่นการโกนจุกพลายงามในเรื่องขุนช้างขุนแผนได้บรรยายไว้อย่างแจ่มแจ้งดังนี้

"จะโกนจุกสุกดิบขึ้นสิบค่ำ แกทำน้ำยาจีนต้มตีนหมู
พวกเพื่อนบ้านวานมาผ่าหมากพลู บ้างปัดปูเสื่อสาดพรมเจียม
ทั้งหม้อเงินหม้อทองสำรองตั้ง มีทั้งสังข์ใส่น้ำมนต์ไว้จนเปี่ยม
อัฒจันทร์ชั้นพระก็ตระเตรียม ตามธรรมเนียมฆ้องกลองฉลองทาน"[๑]

"ถึงวันดีนิมนต์ขรัวเกิดเฒ่า อยู่วัดเขาชนไก่ใกล้กับบ้าน
พอพิณพาทย์คาดตระสะธุการ ท่านสมภารพาพระสงฆ์สิบองค์มา
นั่งสวดมนต์จนจบพอพลบค่ำ ก็ซัดน้ำมนต์สาดเสียงฉาดฉ่า"[๒]

"สมภารรับกลับมายังอาวาส เสียงพิณพาทย์พวกพ้องทองประศรี
หาเสภามาทั่วที่ตัวดี ท่านตามีช่างประทับถนัดรบ
ดูทำนองพองคอเสียงอ้อแอ้ พวกคนแก่ชอบหูว่ารู้จบ
ตารองศรีดีแต่ขันรู้ครันครบ กรับกระทบทำหลอกแล้วกลอกตา
ฝ่ายนายเพชรเม็ดมากลากช้าช้า ตั้งสามวาสองศอกเหมือนบอกยาว
ส่วนนายมาพระยานนท์คนตลก ว่าหยกหยกหยาบช้าคนฮาฉาว
ตาทองอยู่รู้ว่าภาษาลาว แล้วส่งกราวเชิดเพลงโหน่งเหน่งไป
ครั้นรุ่งเช้าเจ้าพลายก็โกนจุก เป็นพ้นทุกข์พ้นร้อนนอนหลับไหล"[๓]

ส่วนการทำขวัญหรือสมโภชก็คือการเรียกขวัญหรือสิริมงคลมาสู่ตัวบุคคลเพื่อความอยู่เย็นเป็นสุข การทำขวัญแบบนี้จะต้องมีบายศรีและแว่นเวียนเทียนเป็นอุปกรณ์สำคัญจะขาดเสียมิได้ หลังจากนั้นจึงจะมีการกล่าวเรียกขวัญซึ่งก็คือการขับร้องนั่นเอง เสร็จการกล่าวเรียกขวัญก็ถือว่าเสร็จพิธี หลังจากนั้นจะมีมหรสพสมโภชหรือไม่มีก็ได้ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

"ยกบายศรีแล้วโห่ขึ้นสามลา เวียนแว่นไปมาโห่เอาชัยฯ"[๔]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓๓.
[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓๔.
[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓๕.
[๔] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘.

"ศรีศรีวันนี้ฤกษ์ดีแล้ว เชิญขวัญพลายแก้วอย่าไปไหน
ขวัญมาอยู่สู่กายให้สบายใจ ชมช้างม้าข้าไททั้งเงินทอง
ขวัญเอ๋ยเจ้ามาเถิดพ่อมา อย่าเที่ยวล่ากะเกณฑ์ตระเวณท่อง
มาชมพวงแก้วแล้วพวงทอง ข้าวของเหลือหลายสบายใจ
ครั้นแล้วจึงโห่อีกสามที ดับอัคคีโบกควันเจิมพักตร์ให้
ให้ชันษายืนหมื่นปีไป มีชัยชำนะสวัสดี
ครั้นทำขวัญเสร็จสำเร็จการ วงศ์วานปรีเปรมเกษมศรี"[๑]

"ครั้นพลบค่ำย่ำฆ้องทองประศรี เรียกยายปลียายเปลเข้าเคหา
เย็บบายศรีนมแมวจอแก้วมา ใส่ข้าวปลาเปรี้ยวหวานเอาพานรอง
เทียนดอกไม้ไข่ข้าวมะพร้าวพร้อม น้ำมันหอมแป้งปรุงฟุ้งทั้งห้อง
ลูกปะหล่ำกำไลไขออกกอง บอกว่าของพ่อเจ้าแต่เยาว์มา"[๒]

"ทำขวัญหลานชายพลายชุมพล พวกผู้คนโห่ลั่นสนั่นเสียง
ท่านยายสุกยายสายกับยายเชียง เข้านั่งเคียงเรียกขวัญรำพันไป
ขวัญเอ๋ยขวัญพ่อพลายชายชุมพล ที่อยู่ต้นไม้ยูงสูงไม้ใหญ่
จะอ้างว้างวังเวงวิเวกใจ ขวัญอย่าไปอยู่เขาลำเนาเนิน
แต่ล้วนผีโป่งป่าคาแขมรก ทั้งนกหกหงส์ห่านทะยานเหิน
ขวัญมาอยู่เรือนเถิดให้เพลิดเพลิน ขออัญเชิญขวัญพ่อชมเงินทอง
อายุยืนหมื่นปีหนาพ่อหนา จงอยู่ด้วยยายตาอย่าเศร้าหมอง
เป็นสังฆราชบาตรแก้วจีวรกอง ถือไม้เท้ายอดทองเที่ยวเทศน์ธรรม์
แล้วพี่น้องพ้องญาติสิ้นทั้งหลาย เอาเงินตราผ้าลายมาทำขวัญ
ค่อยอยู่เย็นเป็นสุขทุกคืนวัน ตายายนั้นรักใคร่กระไรเลย"[๓]

การทำขวัญดังกล่าวนี้มีประเพณีเชื่อถือในหมู่ชาวบ้าน ชาวสวน ว่าแม้ต้นไม้ก็อาจจะทำขวัญได้เช่นกันโดยมีวัตถุประสงค์ให้ต้นไม้ออกผลดก ถ้าไม่ทำขวัญต้นไม้ก็อาจไม่งอกงามเช่น ต้นหมาก ต้นมะพร้าว ถึงจะออกจั่นแต่ก็ไม่เติบโตและอาจร่วงหล่นได้

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙.

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒๗.

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๕๒.

"ถึงขวบปีมีจั่นทำขวัญต้น แต่งเหมือนคนขอสู่นางผู้หญิง
แม้นถึงปีมีลูกใครปลูกทิ้ง ไม่ออกจริงจั่นหล่นลำต้นตาย"[๑]

๑.๔.๒.๖ การแต่งงาน

ประเพณีการแต่งงานถือว่าเป็นประเพณีที่แพร่หลาย และมีอยู่ในกลุ่มชนทุกชั้น วรรณคดีได้แสดงให้เห็นว่าการแต่งงานแบบไทยแท้ ๆ จะต้องเริ่มต้นที่การสู่ขอ การหมั้นและมีการตกลงกันในเรื่องทรัพย์สินเสียก่อนว่าฝ่ายไหนจะต้องจ่ายในเรื่องอะไร ฝ่ายชายจะต้องจ่ายเงินเป็นทุนสินหรือทุนกองกลางสำหรับทำมาหากินร่วมกับฝ่ายหญิง และต้องเสียค่าสินสอดทองหมั้น จะต้องจัดเครื่องขันหมากมาให้พ่อแม่ฝ่ายหญิงในวันแต่งงาน

"...เมื่อกูได้เอ็งมาเป็นเมีย ทั้งทุนสินสินสอดก็สู้เสียเสียเสร็จสิ้น นี่ทุกอย่างไหนเครื่องขันหมากหอห้างกูก็หามานี้เสร็จสรรพ"[๒]

การแห่ขันหมากไปไหว้พ่อแม่ของเจ้าสาวถือว่าเป็นหัวใจสำคัญที่สุดของการแต่งงาน เพราะว่าขันหมากบรรจุหมากพลูสำหรับไหว้ ไม่แต่เพียงพ่อแม่ของฝ่ายหญิง แต่ยังถือว่าเป็นการไหว้บรรพบุรุษของฝ่ายหญิงอีกด้วย เมื่อขันหมากไปถึงบ้านฝ่ายหญิงและพ่อแม่ฝ่ายหญิงรับขันหมากเมื่อใดก็เท่ากับเป็นการยอมรับการแต่งงานครั้งนั้น ซึ่งมีผลเท่ากับการจดทะเบียนสมรสในปัจจุบันนั่นเอง

"ถ้าเหมือนปากมีขันหมากมาขอสู่ จะทำชู้น้องนี้กลัวจะร้อนหลัง
เกิดชาติหนึ่งประมาทไม่จิรัง ถ้าเพลี่ยงพลั้งลงแล้วจะจนใจฯ"[๓]

"ครานั้นรุ่งเช้าขึ้นพลันเป็นวันดี ทองประศรีจัดเรือกัญญาใหญ่
เอาขันหมากลงบรรทุกขลุกขลุ่ยไป หามโหรีใส่ท้ายกัญญา
ขันหมากเอกเลือกเอาที่รูปสวย นุ่งยกห่มพวยจับผิวหน้า
ก็ออกเรือด้วยพลันทันเวลา ครู่หนึ่งถึงท่าศรีประจัน
จึ่งจอดเรือเข้าหน้าสะพานใหญ่ ตาผลวิ่งไปเอาไม้กั้น
เสียเงินทองให้ขึ้นไปพลัน ขนขันหมากขึ้นบนบันได
ยายเป้าเถ้าแก่อยู่ที่บ้าน ก็นับขานเงินตราแลผ้าไหว้

---

[๑] สุนทรภู่, "รำพันพิลาป," ประชุมนิราศสุนทรภู่....., หน้า ๓๙๖.
[๒] กระทรวงศึกษาธิการ, มหาเวสสันดรชาดก....., หน้า ๑๓๒.
[๓] กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน....., หน้า ๗๙.

ครบจำนวนถ้วนที่สัญญาไว้ ให้ขนเข้าไปในเรือนพลัน
แถมพกยกของมาเลี้ยงดู ครั้นกินอยู่อิ่มดีขมีขมัน
ก็กลับเรือมาพร้อมหน้ากัน ถึงพลันจอดท่าพากันไปฯ"[๑]

การสร้างเรือนหอนั้นตามธรรมเนียมฝ่ายชายจะต้องจัดหาช่างมาสร้างให้เสร็จในที่ดินของฝ่ายหญิง การทำเช่นนี้ก็เพื่อประโยชน์ในการส่งตัวเจ้าสาวนั่นเอง เพราะพ่อแม่ของเจ้าสาวจะได้มีโอกาสอบรมลูกสาวของตน หลังจากนั้นก็ส่งตัวเจ้าสาวเข้าเรือนหอซึ่งอยู่ใกล้ ๆ ในขณะที่มีฤกษ์อันเหมาะสม

"เอ็งไปท่าเลื่อยโรงกระดาน คิดอ่านซื้อเรือนเขาทำใหม่
เงินสามชั่งนี้เอ็งเอาไป ซื้อเขาให้ได้มาโดยพลัน
ห้าห้องเสาสร้างให้เสร็จสรรพ บ่าวรับจับควายขมีขมัน
เทียมเกวียนสองเล่มมาด้วยกัน ครู่หนึ่งถึงพลันก็ซื้อมา
ทองประศรีจัดแจงซื้อน้ำตาล เปรี้ยวหวานหมากมะพร้าวเป็นหนักหนา[๒]

ก่อนจะเริ่มพิธีแต่งงานจะต้องมีประเพณีการส่งเฒ่าแก่ไปเจรจากับพ่อแม่ฝ่ายหญิงเพื่อสู่ขอฝ่ายหญิงให้กับฝ่ายชาย เรื่องนี้เป็นประเพณีปฏิบัติกันมา ดังตัวอย่างในเรื่องขุนช้างขุนแผนว่า

"จึงร้องเรียกตาสนกับตาเสา ยายมิ่งยายเม้าเป็นเพื่อนบ้าน
ปรึกษาว่าตูข้าจะขอวาน คิดอ่านขอลูกสาวศรีประจัน
เถ้าแก่รับคำแล้วอำลา ไปเคหาแต่งตัวขมีขมัน"[๓]

เมื่อเฒ่าแก่ไปสู่ขอตามธรรมเนียมแล้วก็มีวิธีพรรณนาคุณสมบัติของฝ่ายชายให้ละเอียดถี่ถ้วน

"รุ่นหนุ่มน้อยจ้อยเรียบร้อยดี ความชั่วไม่มีสักสิ่งอัน
เมื่อเป็นเณรก็เทศน์มัทรีได้ เพราะเจาะจับใจดีขยัน"[๔]

หลังจากนั้นก็จะนัดวันแต่งงานและตกลงเรื่องอุปกรณ์ของงานแต่งงานเช่นขันหมาก ผ้าไหว้ และ เรือนหอ เป็นต้น

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๐ - ๑๖๑.
[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๒.
[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๖.
[๔] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๘.

"ข้าจะให้ลูกข้าสิบห้าชั่ง ขันหมากมั่งน้อยมากไม่จู้จี้
ผ้าไหว้สำรับหนึ่งก็พอดี หอมีห้าห้องฝากระดาน
เดือนสิบสองวันเสาร์ขึ้นเก้าค่ำ กำหนดงานจะทำให้คิดอ่าน"[๑]

เมื่อถึงวันแต่งงานมีการแห่ขันหมาก พระสงฆ์สวดมนต์และมีการชัดน้ำมนต์แก่คู่บ่าวสาวและผู้ที่ไปร่วมในพิธีนั้น เป็นอันเสร็จพิธีแต่งงาน

"ครานั้นพระพิจิตรบุษบา ตะวันบ่ายได้เวลาหาช้าไม่
บอกเพื่อนสาวที่หาเอามาไว้ ได้สิบคนถ้วนล้วนสำอาง
ให้อาบน้ำทาแป้งแต่งกาย นุ่งลายห่มแพรสีต่างต่าง
ศรีมาลาผัดหน้าเป็นนวลปราง นุ่งลายนอกอย่างห่มสีจันทร์
จัดแจงผู้ใหญ่ให้เดินหน้า พวกเพื่อนสาวตามมาเป็นหลั่นหลั่น
เอาหนามส้มเสียดผ้ามาคนละอัน สำหรับได้ป้องกันเจ้าหนุ่มกวน
หุ้มห่อกันออกนอกเคหา หอมผ้ากลิ่นอบตลบหวน
ศรีมาลาเดินกลางอย่างกระบวน แต่ละหน้าหน้านวลดังนางใน
ครั้งถึงน้อมนั่งฟังพระธรรม พระสดำจับมงคลคู่ใส่
สายสิญจน์โยงศรีมาลาพระไวย พอฆ้องใหญ่หึ่งดังตั้งชยันโต
หนุ่มสาวเคียงคั่งนั่งอัด พระสงฆ์ปิดตาลปัตรชัดน้ำโร"[๒]

"พวกแต่งเด็กจัดแจงแต่งกันนัว พร้อมทั่วขันหมากยกออกมา
ยกขันหมากเอกทั้งสี่ขัน เลือกสรรเชื้อผู้ดีที่มีหน้า
ล้วนรุ่นสาวขาวสวยสะอาดตา แต่งตัวเต็มประดามาด้วยกัน
ให้หามโหรีที่ดียอด ระนาดฆ้องหน่องหนอดเสนาะลั่น
ได้ฤกษ์เอิกเกริกแล้วยกพลัน เสียงสนั่นอื้ออึงคะนึงไป
ครั้นมาถึงบ้านท่านศรีประจัน โห่ร้องฆ้องลั่นอยู่หวั่นไหว
ตาผลหัวล้านทะยานไป ปิดประตูมิให้ใครเข้ามา
เถ้าแก่แก้เงินออกยื่นให้ แก่จึงเปิดให้ไปบนเคหา
ขันหมากตั้งเคียงเรียงกันมา เถ้าแก่นำหน้าขึ้นนั่งพรม

---

[๑] เรื่องเดียวกัน

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๐๓.

เถ้าแก่ที่เรือนก็ต้อนรับ จึงนับโต๊ะเตียบใหญ่ใส่ขนม
ทั้งหมูไก่เหล้าเข้มเต็มขวดกลม กล้วยส้มร้อยสิ่งตามสัญญา
ทุนสินเงินตราผ้าไหว้ เอาออกนับรับใส่โต๊ะสามขา
เถ้าแก่สองข้างต่างสนทนา ขนของเข้าเคหาด้วยทันใด"[๑]

หลังจากนั้นก็รอฤกษ์ส่งตัวเจ้าสาว เมื่อถึงเวลากำหนดพ่อแม่ก็จะพาเจ้าสาวมาส่งให้ที่เรือนหอ กำหนดส่งตัวเจ้าสาวนี้ไม่แน่นอนว่าจะเป็นกี่วัน

"นั่งแล้วจึงยายศรีประจัน ว่าฉันพาพิมขึ้นมาส่ง
จงกล่อมเกลี้ยงเลี้ยงกันให้ยืนยง กว่าจะปลงชีวิตชีวาลัย
ผิดพลั้งสั่งสอนกันก่อนหนา อย่าตีด่ากันมี่หาดีไม่"[๒]

อนึ่ง ธรรมเนียมการแต่งงานมักแต่งกันในเดือนคู่ เช่นเดือนหกและเดือนสิบสอง เป็นต้น

"ร่ำคะนึงถึงนุชสุดวิตก ถึงเดือนหกเข้าแล้วหนาเจ้าข้าเอ๋ย
เขาแต่งงานปลูกหอขอกันเชย เราจะเฉยอยู่ก็เห็นไม่เป็นการ"[๓]

๑.๔.๒.๗ การทำศพ

การทำศพแบบสามัญทั่วไปนั้นต้องสร้างเมรุชั่วคราวขึ้นหลังหนึ่งในบริเวณวัด เมื่อเมรุเสร็จเรียบร้อยจึงเชิญศพออกจากบ้านเข้าขบวนแห่ มีพระสงฆ์สวดพระอภิธรรมนำหน้าศพ เมื่อเชิญศพขึ้นบนเมรุแล้วก็มีการฉลองสามวันและมีมหรสพด้วย เสร็จแล้วเลี้ยงพระถวายไทยทานแล้วจึงเผาศพ

"จึงให้แต่งการศพที่วัดเขา ช่างเชาฉลุฉลักจักสาน
บ้างก็ทำตาชะแลงแมงกระดาน ปลูกเมรุผูกม่านไว้เบื้องบน
ช่างระทาดอกไม้ไฟพระ แต่งแม่ครัวเลี้ยงไม่ขัดสน
พลุประทัดจัดสรรจังหันกล จุดบนทิ้งน้ำดำผุดไป
แบบโลงทำด้วยทองอังกฤษ ติดลวดหนวดโตดอกไม้ไหว
เป็นกระหนกรกเรี้ยวเกี่ยวกันไป กระจกขาวเขียวใส่ไว้เวววาม
ที่หน้าบันปั้นภาพอร่ามตา เป็นอินทราขี่คชเศียรสาม

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๓.
[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๔.
[๓] กรมศิลปากร, นิราศเดือนของนายมี, หน้า ๕๔.

รัดเกล้าเหมทองผ่องเพรางาม กระจังตามบัวแย้มแกมกันไป
ครั้นเสร็จก็ชักทั้งสองศพ เวียนประจบแล้วตั้งในเมรุใหญ่
ปี่กลองค่ำเคร่งโหม่งเหม่งไป ค่ำจุดดอกไม้ไฟพะเนียง
ประทัดพลุผลุดึงอยู่ผึงผาง จึงหันกรวดวางครางส่งเสียง
โป้งปึบตับขาวปิ๊วปิ๊วเปรี้ยง จอหนังตั้งเรียงเล่นครื้นไป
ครั้นแสงทองส่องฟ้าเพลาสว่าง พระสงฆ์ลงสามสร้างไม่ช้าได้
มีโขนหุ่นชักอยู่ขวักไขว่ เลี้ยงพระถวายไตรไทยทาน
ครั้นครบสามวันก็ปลงศพ ญาติกามาครบอลหม่าน
ฉลองธาตุถวายกระจาดท่านสมภาร แล้วเลิกกลับเข้าบ้านในทันทีฯ"[๑]

๑.๔.๒.๘ การละเล่น

วรรณคดีในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ แสดงให้เห็นอุปนิสัยของคนไทยทั่ว ๆ ไปว่าเป็นคนรักสนุก ชอบการละเล่นต่าง ๆ เพื่อความรื่นเริงผ่อนคลายอารมณ์ เพราะฉะนั้นไม่ว่าจะมีการจัดงานอะไรก็ตาม เช่น งานศพ งานโกนจุก งานทอดกฐิน งานทอดผ้าป่า งานสมโภช ฯลฯ คนไทยก็มักจะแทรกการละเล่นเข้าไปในแต่ละงานนั้น เช่นมีการแสดงโขน ละครหุ่น งิ้ว มอญรำ หนังจีน หนังไทย และกายกรรม ฯลฯ การละเล่นเช่นนี้ก็มีปรากฏในวรรณคดีสมัยอยุธยาหลายเรื่องนับแต่สมุทรโฆษคำฉันท์เรื่อยมา จนถึงวรรณคดียุคปลายอยุธยาก่อนกรุงแตก เช่น บุณโณวาทคำฉันท์ และบทละครต่าง ๆ เช่น สังข์ทอง อิเหนา ดาหลัง เหล่านี้เป็นต้น ในสมัยรัตนโกสินทร์ครั้งรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ การละเล่นที่แพร่หลายมากก็คือการละเล่นฉลอง ตรุษและสงกรานต์ซึ่งถือว่าเป็นงานนักขัตฤกษ์ที่สำคัญปลายปีและต้นปี

"ถึงยามตรุษยามสงกรานต์ คนทั้งบ้านเขาเล่นนักขัตฤกษ์อยู่มี่ฉาว ทั้งหนุ่ม ๆ สาว ๆ อยู่พร้อมหน้า"[๒]

"โขนละครไก่ป่าชาตรี เป่าปี่ตีกลองกึกก้องไป
หกคะเมนไต่ลวดกวดขัน เจ็ดคืนเจ็ดวันหวั่นไหว
ครั้นราตรีมีดอกไม้ไฟ หนังจีนหนังไทยดอกไม้กล
อีกทั้งครึ่งท่อนมอญรำ จับระบำรำท่าโกลาหล
งิ้วง้าวฉาวแฉ่งแต่งตน เกลื่อนกล่นอื้ออึงคะนึงไป"[๓]

---

[๑] กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน....., หน้า ๔๓ - ๔๔

[๒] กระทรวงศึกษาธิการ, มหาเวสสันดรชาดก....., หน้า ๑๕๑.

[๓] พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "สังข์ทอง," *บทละครนอกรวม ๖ เรื่อง*, หน้า ๗๑.

"ครั้นราตรีมีหนังประชันเชิด ฉลุฉลักลายเลิศเลขา
ปล่อยลิงหัวค่ำทำศักดา แล้วพากย์เจรจาเรื่องราว
บรรดาโขนลครมอญรำ ครั้นค่ำก็โหมโรงโห่ฉาว
ตั้งตระสาธุการเชิดกราว เสียงส้าวสนั่นลั่นไป"[๑]

๑.๔.๒.๙ การศึกษา

มีการอ้างถึงการศึกษาของคนไทยสมัยก่อน ในนิราศวัดเจ้าฟ้า โคลงนิราศสุพรรณ และกาพย์พระไชยสุริยาว่าเยาวชนไทยซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้ชายนั้นจะเรียนอ่านเขียนหนังสือจากพระสงฆ์ในวัดต่าง ๆ เพราะยังไม่มีโรงเรียนอย่างปัจจุบัน พระสงฆ์จะสอนให้อ่านเขียนภาษาไทย ภาษาบาลี และภาษาเขมร จนอ่านออกเขียนได้ตามลำดับชั้นของความยากง่าย ในการเรียนเบื้องต้นนั้นเน้นเรื่องการประสมคำให้เข้ากับมาตราต่าง ๆ คือ แม่ ก กา แม่ กก กด กบ กง กน กม เกย ซึ่งการเรียนแบบนี้จะต้องใช้วิธีท่องจำอย่างเดียว ถ้าท่องจำไม่ได้จะถูกครูลงโทษ

"เมื่อเรียนกันจนจบถึงกบเกย ไม่ยากเลยเรียนได้ดังใจจง"[๒]

"ภุมราการุญสุนทร ไว้หวังสั่งสอน เด็กอ่อนอันเยาวเล่าเรียน
ก ข ก กา ว่าเวียน หนูน้อยค่อยเพียร อ่านเขียนประสมกมเกย
ระวังตัวกลัวครูหนูเอ๋ย ไม้เรียวเจียวเหวย กูเคยเข็ดหลาบ ขวาบเขวียว
หันหวดปวดแสบแปลบเสียว หยิกซ้ำข้ำเขียว อย่าเที่ยวเล่นหลงจงจำ"[๓]

เมื่อเรียนภาษาขั้นต้นจบแล้วหัดคัดลายมือให้สวยงามและเรียนศัพท์ต่างๆให้เข้าใจความหมายจนสามารถทำหน้าที่เสมียนคือคนรับจ้างเขียนหนังสือหรือเรียนวิชานั้นสูงต่อไปเพื่อรับราชการในกรมพระอาลักษณ์เช่นวิชาโหราศาสตร์ จารใบลาน ฯลฯ

"วัดปขาวราวรุ่นรู้ เรียนเขียน
ทำสูตรสอนเสมียน สมุทน้อย
เดินรวางรวงเวียน หว่างวัด ปขาวเอย
เคยชื่นกลืนกลิ่นสร้อย สวาดิห้างกลางสวนฯ"[๔]

---

[๑] พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, บทละครอิเหนา, หน้า ๕๐๒.

[๒] สุนทรภู่, "นิราศวัดเจ้าฟ้า," ประชุมนิราศสุนทรภู่....., หน้า ๑๗๘.

[๓] เรื่องเดียวกัน, "กาพย์พระไชยสุริยา," หน้า ๑๒๗ - ๑๒๘.

[๔] เรื่องเดียวกัน, "โคลงนิราศสุพรรณ," หน้า ๒๒๐.

บทที่ ๒
วิเคราะห์วัฒนธรรมทางศิลปกรรม

วัฒนธรรมทางศิลปกรรมคือความเจริญในด้านการสร้างสรรค์ศิลปะแบบต่าง ๆ เช่น ทางสถาปัตยกรรม ปฏิมากรรม สังคีต นาฏย หัตถกรรม และอื่น ๆ เป็นต้น

๒.๑ สาขาสถาปัตยกรรม

สถาปัตยกรรมคือการสร้างอาคารบ้านเรือน สถาปัตยกรรมของไทยมีลักษณะเป็นเอกลักษณ์แบบไทย ตามที่ปรากฏในวรรณคดีพอจะกล่าวได้ดังนี้

๒.๑.๑ สถาปัตยกรรมเนื่องด้วยราชสำนัก

มีการสร้างสิ่งต่าง ๆ อันเป็นเครื่องใช้สอยตลอดจนที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินคือ

๒.๑.๑.๑ พระราชพาหนะทางสถลมารค

ราชรถ

มีการสร้างราชรถอันงดงามประกอบด้วยสัดส่วนต่าง ๆ อันมีชื่อแบบไทยเช่น งอน แอก แปรก ดุม กำ กง ฯลฯ ซึ่งลักษณะเช่นนี้มีเอกลักษณ์แตกต่างจากชาติอื่น

"...ให้จัดราชรถอันบรรจง พร้อมไปด้วยดุมกำกงอลงกรณ์ งอนแอกแปรกบัลลังก์สุวรรณ ฉลุฉลักเป็นชั้นช่อห้อย สพพาลงการภูสิเต ประดับด้วยเพชรพลอยย้อยระยับสลับสี เทียมด้วยสินธพพาชีทั้งคู่ นายสารถีถือธนูดูเป็นสง่านัยน์ตานั้นกลอกกลม..."[๑]

วอกับยานุมาศ

วอเป็นพาหนะซึ่งมีคนหาม ถ้าหากเป็นวอของพระอัครมเหสีจะมีช่อฟ้าประดับบนหลังคา ยานุมาศเป็นพระราชยานคานหามสำหรับพระเจ้าแผ่นดิน เป็นที่ประทับมีพนักหรือไม่มีก็ได้ มีคานหามสองข้าง

"มาจัดแจงแต่ง*วอช่อฟ้า*"[๒]

๒.๑.๑.๒ พระราชพาหนะทางชลมารค

การเสด็จทางน้ำหรือทางชลมารคเป็นการเสด็จด้วยกระบวนเรือขนาดใหญ่ มักจะเสด็จไปในงานกฐินพระราชทานตามวัดต่าง ๆ เสด็จไปนมัสการพระพุทธบาทสระบุรี หรือเสด็จไปในงานพระราชสงคราม ริ้วขบวนเรือเสด็จนั้นจัดเป็นสายต่าง ๆ แล้วแต่ความ

---

[๑] กระทรวงศึกษาธิการ, มหาเวสสันดรชาดก..., หน้า ๖๒.

[๒] พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "มณีพิชัย," *บทละครยอกรวม ๖ เรื่อง.* หน้า ๔๔๕.

เหมะสมว่าจะเสด็จใกล้หรือไกล เรือที่นำขบวนเสด็จถ้าเป็นทางการเช่นทอดกฐิน งานสงคราม คือเรือประทับของพระชัยซึ่งเป็นพระพุทธรูปสำคัญประจำรัชกาล เรือนำเสด็จลำอื่นก็มีเรือคู่ชัก ถ้าเสด็จประพาสธรรมดาก็ไม่มีพระชัยนำ

"สรพรหมไพโรจน์เพี้ยง พิมทอง
พางพิมานเมลืองฉาย เฉกฟ้า
บุษบกรบายกรอง สุพรรณมาศ
ทรงพระไชยชาญหล้า เลิศชาญฯ[๑]

ส่วนเรือต้นที่ประทับในขบวนเสด็จขบวนใหญ่เป็นเรือศรีสุพรรณหงษ์ สมรรถชัย ไกรสรมุขหรือเรือครุฑ

"เรือหงส์วรผาดเพี้ยง เผยอบิน
มุ่งสี่ศรีสุพรรณ พร่างพร้อย
พางพาหนพรหมินทร์ เสมออาสน์ พระนา
ที่นั่งรองร้อนน้อย สว่างเย็นฯ"[๒]

"ที่นั่งครุฑทอดท่าเตรียมเสด็จ ดังระเห็จสภมาศดูอาจอัด
จับพญานาคินทร์บินรวบรัด สองหัตถ์ถือธงพิชัยยุทธ
ลงยันต์ลายทองคำรับหลวง เด่นดวงเป็นรูปวายุบุตร
จารงคร่ำใส่ช่องสองข้างครุฑ ปรั่งคอยเตรียมชุดจะจุดปืน"[๓]

นอกจากนี้ยังมีเรือสำคัญอีกสองลำในขบวนเสด็จคือเรือศรีสมรรถชัย กับเรือไกรสรมุข เรือศรีสมรรรถชัยนั้นใช้ในพระราชพิธีเดือนสิบเอ็ดคู่กับเรือสมรรถชัย ในพิธีอาศวยุศหรือพิธีไล่น้ำ

"ชลพิมานไชยดุจเพี้ยง พิมสอง กันเอย
ไกรสรมาศโดยดล ด่วนเต้า
บัลลังก์บุษบกทอง แถวถ่อง
ที่สี่จรดลาเคล้า คู่คลาฯ"[๔]

---

[๑] พระยาตรัง, โคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, หน้า ๒๗.

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘.

[๓] กรมศิลปากร, ประชุมเพลงยาว..., หน้า ๒๖.

[๔] พระยาตรัง, โคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติ..., หน้า ๒๖.

"ศรีสมรรถไชยอาสน์ท้าว เสร็จทาง
ดุจสุริยพิมาน มาศย้อย
นายนักสราชถือธง ประนบ หน้าแฮ
พลพวกพายทองช้อย เชิดพายฯ"[๑]

๒.๑.๑.๓ พระที่นั่ง

ในวรรณคดีมีข้อความกล่าวถึงพระที่นั่งแบบจตุรมุขซึ่งนิยมสร้างกันมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ภายในพระที่นั่งประกอบด้วยพระราชบัลลังก์และเครื่องตบแต่งมากมาย ซึ่งเข้าใจว่าสมัยรัตนโกสินทร์คงได้จำลองแบบมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยานั่นเอง

"เสียดายเอ่ย แต่ปรางค์มาศปราสาทสุวรรณอันสดสุก จตุรมุขประดับดวงมณีรัตน์ชัชวาล รูปครุฑตระหง่านทะยานเหยียบ วาสุกรีทั้งสี่ทิศ เสียดายเอ่ย แต่พระที่นั่งดุสิตสูงอันรุ่งเรือง เราเคยนั่งแขกเมืองหมอบถวายบังคมคัล"[๒]

"อันสีธานีราชฐาน กว้างใหญ่ไพศาลนักหนา
เทเวศร์นฤมิตรด้วยฤทธา สนุกนี้ดั่งเมืองฟ้าสุราไลย
มีปราสาททั้งสามตามฤดู เสด็จอยู่โดยจินดาอัชฌาไศรย
หลังคาฝาผนังนอกใน แล้วไปด้วยโมราศิลาทอง
ภูเขาเงินรองถานมีมารแยก ยอดแทรกยอดใหญ่ไม้สิบสอง
แก้วไพฑูรย์ทำเปนลำยอง บัญชรชัชวาลย์บานบัง
พระปรัศซ้ายขวาอ่าโถง ท้องพระโรงรจนาน่าหลัง
พระแท่นแก้วกุดั่นบัลลังก์ กางกั้นเสวตรฉัตรอยู่อัตรา
บรรจฐรณ์ที่ไสยาศน์อาศน์สุวรรณ มีฉากแก้วแพรวพรรณคั่นฝา
ที่เสวยที่สรงคงคา ที่นั่งเย็นอยู่น่ามณเฑียรทอง
พรรณไม้ดอกลูกปลูกกะถาง ไว้หว่างอ่างแก้วเปนแถวถ้อง
ราบรื่นพื้นชาลาดังน่ากลอง อิฐทองปูลาดสอาดตา"[๓]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.

[๒] กระทรวงศึกษาธิการ, มหาเวสสันดรชาดก..., หน้า ๘๔.

[๓] พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, บทละครอิเหนา, หน้า ๒.

๒.๑.๒ สถาปัตยกรรมและวิจิตรศิลป์อื่น ๆ เนื่องด้วยพุทธศาสนา

มีการสร้างวัดวาอารามซึ่งประกอบด้วยโบสถ์วิหารและส่วนอื่น ๆ ตัวโบสถ์วิหารปกติก่ออิฐหรือปูน แต่บานประตูและเครื่องบนหลังคามักทำด้วยเครื่องไม้ ในรัชกาลที่ ๓ ตัวเครื่องบนทรงเปลี่ยนเป็นกระเบื้องเคลือบแบบจีนผิดกับในสมัยรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ ทั้งนี้เพราะรัชกาลที่ ๓ ทรงเห็นว่าเครื่องบนที่ทำด้วยไม้นั้นไม่คงทนผุพังได้ง่าย จึงทรงให้เปลี่ยนเป็นกระเบื้องเคลือบแบบจีนซึ่งคงทนและมีลักษณะเป็นศิลปะผสมที่สวยงามอย่างหนึ่ง ตัวอย่างเช่น ที่วัดพระเชตุพน วัดเทพธิดาราม และวัดราชโอรสาราม เป็นต้น

"กระเบื้องถ้วยประดับพิลาศล้ำ ลายเลิศ หลากเฮย
บานเบิกทวารแสดงลาย เลขเพี้ยน
ซุ้มนาฬิกาเพริศ เพราพิศ นาพ่อ
อย่างฝรั่งสามชั้นเพี้ยร ทุภายฯ"[๑]

"พระปรางค์มีสี่ทิศพิศดาร โบสถ์วิหารการเปรียญล้วนเขียนทอง
ที่หน้าบันปั้นอย่างเมืองกวางตุ้ง ดูเรืองรุ่งรูปนกผกผยอง
กระเบื้องเคลือบเหลือบสลับเหลี่ยมรับรอง ศาลาสองหน้ารอบขอบกำแพง
สิงโตจีนตีนตัวน่ากลัวกลอก ขยับขยอกแยกเขี้ยวเสียวแสยง
ที่ตึกก่อช่อฟ้าใบระกาแดง ริมกำแพงตะพานขวางเคียงข้างคลอง
เป็นพลับพลาพาไลข้างในเสด็จ เดือนสิบเอ็ดเคยประทานงานฉลอง
เล่นโขนหนังฟังปี่พาทย์ระนาดฆ้อง ละครร้องเรื่องแขกฟังแปลกไทย"[๒]

กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสได้ทรงกล่าวชมความงามของวัดพระเชตุพนไว้ในลิลิตตะเลงพ่ายว่า

"อาวาสอาจเพ่งเพี้ยง แผ่นฟ้ามาเสมอ"[๓]

---

[๑]ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ, (พิมพ์ครั้งที่ ๓. พระนคร : โรงพิมพ์ศิวพร, ๒๕๑๗. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช ปุ่น ปุณณสิริ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส ๒๓ เมษายน ๒๕๑๗), หน้า ๒๖๕.

[๒]สุนทรภู่, "รำพันพิลาป," ประชุมนิราศสุนทรภู่..." หน้า ๓๘๐ - ๓๘๑

[๓]กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส, ลิลิตตะเลงพ่าย, (กรุงเทพ : องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๒๐) หน้า ๑๔๘.

พระยาไชยวิชิต (เผือก) ได้กล่าวชมความงามของวัดราชโอรสารามไว้ว่า

"อันวัดวาอาวาสประหลาดสร้าง ยักย้ายหลายอย่างโบสถ์วิหาร
ช่อฟ้าหางหงส์ทรงบุราณ ไม่ทนทานว่ามักจะหักพัง
พระอารามนามราชโอรส หน้าบันชั้นลดลายฝรั่ง
กระเบื้องเคลือบสอดสีมีพนัง เป็นอย่างนอกออกปลั่งปลาบปลิว
ลางหลังตั้งวงเป็นทรงเก๋ง จีนสำเพ็งพวกแซ่แต้จิ๋ว
วิชาช่างจ้างทำเป็นแถวทิว แจกติ้วให้ตั๋วตั้งครัวเลี้ยง
หอระฆังทั้งที่วิหารราย แยบคายมั่นคงทรงเฉลียง
ปูนผิวเต็มดีด้วยฝีเกรียง พระระเบียงยักอย่างมาข้างไทย
ดูพิลึกตึกสงฆ์สองคณะ คันถธุระนั้นอยู่เป็นหมู่ใหญ่
วิปัสสนากุฏิเคียงเรียงกันไป ที่จงกรมร่มไม้รุกขมูล
แท่นศิลาน่านั่งบริกรรม บำเพ็ญธรรมกรรมฐานที่ศูนย์
พระศรัทธาเป็นเดิมเพิ่มพูน ยกหนุนศาสนาสารพัด
เหลือมนุษย์สุดสร้างได้อย่างนี้ เป็นยอดทานบารมีโพธิสัตว์
พวกผู้ดีได้อย่างไปสร้างวัด เป็นทรงนอกออกอัดทุกแห่งมา"[๑]

สำหรับประตูโบสถ์วิหารเป็นของที่ทำด้วยไม้ก็จริงแต่ทำเป็น ๓ แบบต่าง ๆ กัน แบบเขียนด้วยลายทองที่เรียกว่าลายรดน้ำอย่างหนึ่ง แกะสลักเป็นลวดลายต่าง ๆ อย่างหนึ่ง และประดับมุกอีกอย่างหนึ่ง สำหรับประตูประดับมุกที่งามมากนั้นคือประตูของมณฑปพระ-พุทธบาท และประตูพระอุโบสถวัดพระแก้วที่รัชกาลที่ ๑ โปรดให้สร้างขึ้น สุนทรภู่ได้บรรยายความงามอันละเอียดบรรจงของประตูประดับมุกที่มณฑปพระพุทธบาทไว้ว่า

"บานท้วารลานแลล้วนลายมุก น่าสนุกในกระหนกดูผกผัน
เป็นนาคครุฑยุดเหนี่ยวในเครือวัลย์ รูปยักษ์ยันยืนกอดกระบองกุม
สิงโตอัดทัดก้านกระหนกเกี่ยว เทพเหนี่ยวเครือกระหวัดหัตถ์ขยุ้ม
ชมพูพานกอดก้านกระหนกรุม สุครีพกุมขรรค์เงื้อในเครือวง
รูปนารายณ์ทรงขี่ครุฑเหิน พรหมเจริญเสด็จยังบัลลังหงส์
รูปอมรกรกำพระธำมรงค์ เสด็จทรงคชสารในบานบัง"[๒]

---

[๑] ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๙๔), (กรุงเทพ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, ๒๕๒๓), หน้า ๑๙๓.

[๒] สุนทรภู่, "นิราศพระบาท," ประชุมนิราศสุนทรภู่..., หน้า ๑๓๖.

ส่วนประตูไม้แกะสลักเป็นรูปเครือเถาและสัตว์ต่าง ๆ เป็นศิลปกรรมชั้นเลิศในสมัยรัชกาลที่ ๒ โดยเฉพาะประตูพระวิหารวัดสุทัศน์เทพวรารามนั้น ทรงแกะสลักด้วยพระองค์เอง[๑] มีพรรณนาไว้ในพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ เรื่องอิเหนาว่า

"พระเสด็จลดเลี้ยวเที่ยวชม มีมโนภิรมย์แจ่มใส
เปลวปล่องท้องถ้ำอำไพ พื้นลาดดาดไปด้วยเงินงาม
เพดานดาราระย้าย้อย ทองทับประดับพลอยเรือนอร่าม
อัจกลับแก้วมณีอัคคีตาม สว่างวามแวววับจับจินดา
มีชวากวุ้งเวิ้งเปนเชิงชั้น ล้วนทองคำทำคั่นกั้นฝา
ฉลักรูปสิงสัตว์นานา ดุนเด่นออกมาเหมือนจริง
ทั้งเนื้อนกดังเป็นเห็นประหลาด พฤกษาชาติเหมือนจะไหวไกวกิ่ง
อันรูปเสือสีห์หมีกระทิง เหมือนจะย่างวางวิ่งเวียนวง"[๒]

มีที่สังเกตอย่างหนึ่งคือประดับลวดลายบนเพดานมณฑปวิหารและอุโบสถนิยมใช้กระจกเงาตัดเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อยประกอบเป็นลวดลาย"[๓] เช่น

"มณฑปน้อยสวมรอยพระบาทนั้น ล้วนสุวรรณแจ่มแจ้งแสงอร่าม
เพดานดาดลาดล้วนกระจกงาม พระเพลิงพลามพร่ายพร่างสว่างพราย
ตาข่ายแก้วปักกรองเป็นกรองห้อย ระย้าย้อยแวววามอร่ามฉาย"[๔]

สำหรับหลังคาพระอุโบสถและพระวิหาร ถ้าเป็นของหลวงจะทำเป็นพิเศษกว่าของราษฎรสามัญคือแผ่นกระเบื้องจะเคลือบน้ำยาสีต่าง ๆ ทำให้มีสีสวยสดคงทนอยู่ช้านาน เช่น หลังคาพระอุโบสถพระแก้วมรกต เป็นต้น

"อุโบสถโพนพุ่งโพ้น เพียงเกือบ ฟ้าแฮ
แวววาบวาวพราย เพริศล้ำ
หลังคากระเบื้องเคลือบ เขียวสด
แสงสุพรรณสอดซ้ำ ส่งแสงฯ

---

[๑] ในพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวไว้ว่า "อนึ่งบานประตูพระวิหารนั้นโปรดให้สลักลายขดด้วยไม้แผ่นเดียว กรมหมื่นจิตรภักดีเป็นนายงาน เมื่อคิดอย่างสำเร็จแล้วให้ยกเข้ามาในท้องพระโรง ทรงสลักด้วยฝีพระหัตถ์ก่อน แล้วจึงให้ช่างทำต่อไป" (หน้า ๑๖๙ - ๑๗๐)

[๒] พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, บทละครอิเหนา, หน้า ๔๙๓ - ๔๙๔.

[๓] ตามปกติเพดานโบสถ์วิหารมักใช้ไม้สลักเป็นรูปดารา แต่เพดานมณฑปพระพุทธบาทประดับด้วยกระจก

[๔] นิราศพระบาท, หน้า ๑๓๗.

ไว้พระมรกฏแก้ว เปนประธาน
พระพุทธเทียบแทนแสดง เดชไท้
สำหรับนครปาน ปูนพระ ยังเฮย
แด่มนุษย์ด้าวได้ ดังองค์ฯ"[๑]

กุฏิอันเป็นที่อยู่ของสงฆ์ในส่วนที่เป็นสังฆาวาศนั้น ปกติเป็นเรือนฝากระดาน แม้ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อทรงสร้างวัดพระเชตุพนก็โปรดให้สร้างกุฏิไม้กระดานมาตลอด แต่มาถึงในรัชกาลที่ ๓ ทรงนิยมศิลปะจีนหลายประเภทเช่นการก่อสร้าง ลวดลายต่าง ๆ ฯลฯ โดยเหตุที่รัชกาลที่ ๓ ทรงโปรดเก๋งจีนซึ่งก่ออิฐถือปูนจึงนำแบบเก๋งจีนมาสร้างกุฏิให้พระสงฆ์ตามวัดใหญ่ ๆ เช่น วัดพระเชตุพน วัดเทพธิดาราม และวัดสุทัศน์เทพวราราม เป็นต้น

"ละเก๋งประหลาทล้วน หลากกัน
จัดฉลุฉลักลาย ลวดไม้
ฤๅเก๋งปะกิ่งทัน เทียมอาสน์ แลฤา
เลื่อมเลื่อมสุพรรณไล้ หล่อศรีฯ"[๒]

ตู้พระไตรปิฎก

ตู้พระไตรปิฎกถือเป็นของสำคัญสำหรับทุกอาราม ในวรรณคดีมีข้อความกล่าวว่ามีการสร้างตู้พระไตรปิฎกแบบต่าง ๆ เช่นตู้ลายประดับมุก ตู้เขียนลายทอง และตู้ทองประดับกระจก เป็นต้น ตู้เหล่านี้ล้วนสร้างขึ้นด้วยฝีมือช่างชั้นสูง และประกวดประขันกันเช่น ตู้พระไตรปิฎกในหอมนเฑียรธรรมวัดพระแก้ว เป็นตู้ประดับมุกที่ใหญ่โตขนาดตั้งถาวร ซึ่งใหญ่กว่าประตูไม่อาจเคลื่อนย้ายออกจากหอพระไตรปิฎกได้

"ตู้มุกมาศมณี ลายเลิศ
พร้อมพระไตรปิฎกไว้ สรรพสมฯ"[๓]

การสร้างพระเมรุ

การสร้างเมรุหรือที่สำหรับเผาศพไม่ว่าจะเป็นเมรุแบบราชสำนัก หรือเมรุแบบชาวบ้านต่างก็จัดสร้างอย่างงดงามประณีตบรรจง[๔] เพราะถือว่าเมรุนั้นเปรียบเสมือนเขาพระสุเมรุ

---

[๑] พระยาตรัง, โคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติ..., หน้า ๑๒.

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔.

[๓] พระยาตรัง, โคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติ..., หน้า ๑๓.

[๔] ดูความหมายของพระเมรุมาศ พระเมรุ และเมรุจากหนังสือเรื่องพระเมรุมาศ พระเมรุ และเมรุสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ของศาสตราจารย์ น.อ.สมภพ ภิรมย์ ร.น. ราชบัณฑิต, อมรินทร์การพิมพ์, กรุงเทพฯ, ๒๕๒๘, หน้า ๔๐ - ๕๔.

และบนยอดเขาพระสุเมรุเป็นที่ตั้งของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพราะฉะนั้นการสร้างเมรุสำหรับเผาศพจึงเหมือนกับส่งผู้ตายไปสวรรค์ จะต้องทำอย่างสวยงามที่สุด ในเรื่องอิเหนามีการพรรณนาถึงการก่อสร้างและประดับประดาพระเมรุไว้ดังนี้

"นายด้านทำการพระเมรุนั้น ทั้งกลางคืนกลางวันเร่งรัด
ให้ยกดูกผูกเชือกแย่งระบาง ยอดปรางค์นพศูลสวนฉัตร
ตำรวจในไม้สูงสันทัด ขึ้นผูกแผงผัดจัดกระจัง
ติดชั้นเชิงบาตรบัวหงาย เรียงรายเทพประนมยืนนั่ง
บัญชรชัชวาลย์บานบัง ฝาผนังหลังคากระยารงค์
พนักงานด้านทำพระเมรุทอง ก็ติดตัวลำยองหางหงษ์
น่ากระดารฐานปัทม์ไม่ขัดทรง บรรจงตั้งเครื่องพระเบญจา
เพดานดาราระย้าย้อย ผูกห้องภู่พวงบุบผา
ฉากกระจกยกตั้งบังตา แต่งที่เป็นข้างน่าข้างใน
บ้างตั้งไม้กระถางวางรูปสัตว์ รอบจังหวัดบริเวณพระเมรุใหญ่
รูปกินนรอ้อนแอ้นเอาใจ วางไว้ริมมุขทุกทิศ
ซุ้มดอกไม้รุ่งรายซ้ายขวา โคมระย้าหลายลูกผูกติด
ราชวัตรทึบตั้งบังมิด ฉัตรเงินทองปิดน้ำตะกู
บ้างยกฉัตรเบญจรงค์เรียงเรียบ เสาตะเกียบปักเคียงเป็นคู่คู่
ยักษ์โตตั้งวางข้างประตู ยืนอยู่หูตาน่ากลัว
บ้างทำโรงหุ่นโขนช่องระทา ขึ้นหลังคาคาดแผงผูกจั่ว
ปลูกศาลาฉ้อทานทำครัว เสร็จทั่วทุกตำแหน่งแต่งไว้"[๑]

ส่วนเมรุแบบชาวบ้าน ถ้าเป็นคนมีฐานะดีก็สามารถสร้างได้อย่างวิจิตรบรรจงเป็นศิลปะอันงดงามได้ ดังข้อความในเรื่องขุนช้างขุนแผนพรรณาไว้ว่า

"เครื่องศพตบแต่งอยู่ดาษดื่น ที่พ่างพื้นนั้นให้ผูกเป็นภูผา
ใครไม่รู้ดูเห็นเป็นศิลา รจนาแยบคายระบายดี
เงื้อมเขาเง้าชะโงกเป็นโตรกธาร มีเชิงชานสำหรับใส่กุฏิฤาษี
ตรงเหลี่ยมผาเมขลาล่อมณี อสุรีขว้างขวานทะยานยัน
ทำชะง่อนชะโงกเป็นโตรกตรอก มีซุ้มซอกใส่รูปอรหันต์
ทั้งเสือหมีสองตัวเข้ากัดกัน ยิงฟันผันผงะตละเป็น

---

[๑] พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, บทละครอิเหนา, หน้า ๔๙-๕๐

มฤคีที่วิ่งกระโดดมา พรานป่าแอบไม้มิให้เห็น
ใส่หัวล่อล้อเดินเด่นกระเด็น มองเขม้นมุ่งมาดมฤคี
แล้วปั้นเป็นคนป่าทำตากลอก ทะเลิกหลอกเล่นหน้าเหมือนท่าผี
โคกระทิงยืนนิ่งอยู่มากมี บ้างทำทีกินหญ้าท่าพลิกแพลง
ที่หว่างเว้งเชิงผาศิลาลาด ตัดกระดาษให้สนิทแล้วปิดแผง
ประสานสีเขียวดำคล้ำแดง วงแวงมีมากทั้งนาคทอง
บ้างก็ทำเป็นบ่อก่อเป็นเกาะ ซอกเซาะสดสีไม่มีสอง
ตะกุบตะกับเกะกะเป็นก้อนกอง ทำเปลวปล่องเห็นพิลึกกึกกือ
ที่เหวนั้นดูลึกเป็นหนักหนา มองลงมามืดคร้ำคำปีดปื้อ
ใส่ปักษาท่าทำปีกกระพือ นกทึดทือจับกระทุ่มเป็นพุ่มชัฏ
ชั้นต้นหมดจดสดสะอาด แลลาดตั้งกระถางต้นไม้ดัด
แล้วจัดแจงผูกแผงราชวัติ จามรฉัตรงามดีมณีแกม
บัวทองรองหีบเหมกุดั่น สามชั้นสามยอดสล้างแหลม
ดอกไม้ร้อยห้อยพวงพู่กลิ่นแซม แกมกับระย้าแก้วดูแพรวพราย
ฝาผนังตั้งเขียนเรื่องอิเหนา ที่ซุ้มเสาใส่กระจกกระจ่างฉาย
ม่านขาวปักพองละอองพราย แล้วก็รายโคมแก้วทั้งแถวเทียน
สี่มุมยกพื้นดูแยบคาย เอาแผงบังตั้งรายระบายเขียน
เป็นระยะที่พระจะสวดเรียน เอาเสื่อสาดลาดเลี่ยนลออตาฯ"[๑]

๒.๒ สาขาปฏิมากรรม

ปฏิมากรรมหมายถึงการสร้างศิลปวัตถุโดยการปั้น การหล่อ และการแกะสลัก เป็นต้น เพราะฉะนั้นพระพุทธรูปซึ่งศิลปินสร้างขึ้นโดยการปั้น การหล่อ หรือการแกะสลักจึงเรียกว่าพระปฏิมาทั้งสิ้น อาจกล่าวได้ว่าปฏิมากรรมทางพุทธศาสนานั้นเกือบทั้งหมดเป็นเรื่องของการสร้างพระพุทธรูป เช่น พระพุทธรูปที่นั่ง พระพุทธรูปนอน และพระพุทธรูปอื่น พระพุทธรูปนอนมักสร้างให้มีขนาดใหญ่และยาวมาก

"โบสถ์วิหารท่านสร้างแต่ปางก่อน
มีพระนอนองค์ใหญ่ยังไม่หมอง
หลับพระเนตรเกศเกยเขนยทอง
ดูผุดผ่องพูนเพิ่มเติมศรัทธา"[๒]

---

[๑] กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน, หน้า ๘๙๓.

[๒] สุนทรภู่, "นิราศพระประธม," ประชุมนิราศสุนทรภู่..., หน้า ๔๔๔.

"สาธุสะพระนอนสิงขรเขา
พระพุทธเจ้าหลวงสร้างแต่ปางหลัง
ยี่สิบวาฝากั้นเป็นบัลลังก์
ดูเปล่งปลั่งปลื้มใจกระไรเลย
พระเนตรหลับทับพระบาทไสยาสน์เหยียด
อ่อนละเอียดอาสนะพระเขนย
พระเจ้างามยามประทมน่าชมเชย
ช่วยรำเพยพัชนีนั่งวีลม"[๑]

พระพุทธไสยาศน์วัดพระเชตุพน และที่วัดมหาพฤฒาราม ล้วนสร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๓ ทั้งสิ้น

นอกจากพระนอนแล้วในสมัยรัชกาลที่ ๓ ยังโปรดสร้างพระพุทธรูปยืนแบบทรงเครื่องประดิษฐานในพระอุโบสถ ดังเช่นพระพุทธรูปทรงเครื่องที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามทั้งสององค์ พระราชทานนามว่าพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในเรื่องรำพันพิลาปมีกล่าวถึงพระพุทธรูปทรงเครื่องไว้ว่า

"ช่วยจูงไปไว้ที่วัดได้ทัศนา พระศิลาขาวล้ำดังสำลี
ทั้งพระทองสององค์ล้วนทรงเครื่อง แล่เลื่อมเหลืองเรืองจำรัสรัศมี"[๒]

นอกจากจะสร้างพระพุทธรูปเป็นจำนวนมากแล้วยังมีการสร้างรูปอื่น ๆ เป็นเครื่องประดับพระอาราม เช่น รูปอสูร รูปนาค รูปสิงโต รูปครุฑจับนาค กินนร เทพพนม เหล่านี้เป็นต้น

"ทวารที่ตรงหน้าบันไดนาค มีรูปรากษสสองอสูรขยัน
แสยะแยกโอษฐ์อ้าสองตามัน ยืนยิงฟันแยกเขี้ยวอยู่อย่างเป็น
บันไดนาคนาคในบันไดนั้น ดูผกผันเพียงจะเลื้อยออกโลดแล่น
ขย้ำเขี้ยวขบปากเหมือนนาคเป็น ตาเขม้นมองมุ่งสะดุ้งกาย"[๓]

"ทิศประจิมริมฐานมณฑปนั้น มีดาษสรูปปั้นยิงฟันขาว
นุ่งหนังพยัคฆาชฎายาว ครั้งเคราคราวหนวดแซมสองแก้มคาง
ขึ้นบันไดจะขึ้นไปมณฑปนั้น สิงโตตันสองตัวกระหนาบข้าง
ดูผาดเผ่นเหมือนจะเต้นไปตามทาง พี่ชมพลางขึ้นบนบันไดพลัน

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, "นิราศเมืองเพชร," หน้า ๔๘๕.
[๒] เรื่องเดียวกัน, "รำพันพิลาป," หน้า ๓๗๑.
[๓] เรื่องเดียวกัน, "นิราศพระบาท," หน้า ๑๓๔.

ทั้งสาวหนุ่มเข้าประชุมกันแออัด ประนมหัตถ์ทักษิณเกษมสันต์
แต่เวียนเดินเพลินชมมาตามกัน ตามช่วงชั้นกำแพงแก้วอันแพรวพราย
ทั้งซุ้มเสามณฑปกระจกแจ่ม กระจังแซมปลายเสาเป็นบัวหงาย
มีดอกจันทน์ก้านแย่งสลับลาย กลางกระจายดอกจอกแระจำทำฯ
พื้นผนังหลังบัวที่ฐานปัทม์ เป็นครุฑอัดยืนเหยียบภุชงค์ขยำ
หยิกขยุมกุมวาสุกรีทำ กินนรรำรายเทพประนมกร"[๑]

๒.๓ สาขานาฏยศิลป์

นาฏยศิลป์หมายถึงศิลปะในการฟ้อนรำหรือการแสดงละครซึ่งในสมัยปลายอยุธยาสืบมาจนถึงรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ ได้แยกละครออกเป็นสองประเภทคือ ละครในถือเป็นละครของหลวงใช้ผู้หญิงแสดง เล่นเฉพาะในวังเท่านั้น อีกชนิดหนึ่งคือละครนอกเป็นละครที่ผู้ชายแสดง เล่นได้ทั้งในวังและนอกวัง มีผู้นิยมนาฏยศิลป์มากในสมัยดังกล่าว และมีการแต่งบทละครทั้งละครนอกและละครในเพื่อเป็นแบบอย่างของการแสดง นอกจากนี้ยังมีครูละครที่เชี่ยวชาญทางนาฏยศิลป์อีกมากมาย[๒] การรำบางอย่างเช่นรำแม่บท และรำฉุยฉายถือว่าเป็นท่ารำที่สวยงามมาก มีคนชอบรำท่าดังกล่าวนี้เป็นที่แพร่หลาย

"เทพนมประถมพรหมสี่หน้า สอดสร้อยมาลาเฉิดฉิน
ทั้งกวางเดินดงหงส์บิน กินนรินเลียบถ้ำอำไพ
อีกช้านางนอนภมรเคล้า ทั้งแขกเต้าผาลาเพียงไหล่
เมขลาโยนแก้วแววไว มยุเรศฟ้อนในอัมพร
ลมพัดยอดตองพรหมนิมิต ทั้งพิศมัยเรียงหมอน
ย้ายท่ามัจฉาชมสาคร พระสี่กรขว้างจักรฤทธิรงค์"[๓]
"ข้าจะรำฉุยฉายถวายมือ ให้เลื่องลือว่าแมวนี้รำได้"[๔]

และปรากฏว่าละครนอกเป็นที่นิยมกันอย่างแพร่หลาย ละครโรงที่มีชื่อเสียงมักจะมีผู้ว่าจ้างไปแสดงในงานสำคัญ ๆ เช่น สมโภชพระพุทธบาท และงานอื่น ๆ ตัวละครคนสำคัญที่มีชื่อเสียงโด่งดังในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ คือครูบุญยัง

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๕.

[๒] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานละครอิเหนา, (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๘), หน้า ๑๓๖ - ๑๓๙.

[๓] พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, รามเกียรติ์ เล่ม ๑, (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๖), หน้า ๖๑ - ๖๒.

[๔] พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "ไชยเชษฐ์," *บทละครนอกรวม ๖ เรื่อง*, หน้า ๒๙๗.

"พอแรมค่ำหนึ่งวันนั้นท่านพระคลัง หาบุญยังไปฉลองศาลาลัย
มีละครผู้คนอลหม่าน กรับประสานสวบสวบส่งเสียงใส"[๑]

๒.๔ สาขาสังคีตศิลป์และดุริยางคศิลป์

สังคีตศิลป์หมายถึงศิลปะในการขับร้อง ส่วนดุริยางคศิลป์คือศิลปะในการเล่นดนตรี ปรากฏในวรรณคดีว่าการดนตรีได้รับความนิยมยกย่องในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ ซึ่งคงจะได้รับแบบอย่างมาจากสมัยสุโขทัยและสมัยอยุธยาแล้ว ดังจะเห็นได้ว่า มีการตั้งวงมโหรีตามวังเจ้านายและบ้านขุนนาง เป็นวงดนตรีหญิงซึ่งนับเป็นสิ่งเชิดหน้าชูตาเจ้าของวงดังข้อความว่า

"บ้างร้องรับขับไม้*มโหรี*"[๒]

มีบทมโหรีที่แต่งในรัชกาลที่ ๑ ได้รับความนิยมยกย่องว่าเป็นบทขับร้องที่ดีตอนหนึ่ง เรียกว่า "บทขับร้องมโหรีเรื่องกากี" ของเจ้าพระยาพระคลังหน ในการเล่นมโหรีนั้นทำนองเพลงที่นิยมกันมากคือ "พระทอง" ซึ่งนอกจากจะใช้บรรเลงในวงมโหรีแล้วยังใช้ขับสักวาอีกด้วย

"..... ทำเพลงกล่อมมโหรีปี่ไฉน
ขับอิเหนาเข้าถ้ำให้ช้ำใจ แล้วซ้ำใส่หน้าทับรับพระทอง"[๓]

อนึ่ง รัชกาลที่ ๒ ได้ทรงพระราชดำริให้เสภาขับส่งปีพาทย์ขึ้นเป็นครั้งแรกด้วย[๔]

๒.๕ สาขาหัตถศิลป์

หัตถศิลป์หมายถึงศิลปะการประดิษฐ์สิ่งต่าง ๆ ด้วยมือให้เป็นของที่งดงาม เช่น การแกะสลักชิ้นฟักสำหรับการทำอาหารคาวหวาน การทำของติดกัณฑ์เทศน์ การเย็บปักถักร้อยก็ถือว่าเป็นหัตถศิลป์อย่างหนึ่ง หัตถศิลป์ที่มีชื่ออีกอย่างหนึ่งคือ การทำเครื่องประดับกายซึ่งเป็นเรื่องละเอียดประณีตมาก จะแยกเป็นเรื่อง ๆ ได้ดังต่อไปนี้

การแกะสลักของกิน

ได้แก่การแกะสลักผลไม้ที่มีเนื้อแข็งพอสมควร อาจจะสลักเป็นรูปตุ๊กตาหรือเรื่องราวต่าง ๆ เป็นตอน ๆ ได้ เช่นการสลักชิ้นฟักทำแกงจืด แสดงเรื่องราวพระสังข์ทองที่กล่าวไว้ว่า

---

[๑] สุนทรภู่, "นิราศพระบาท," *ประชุมนิราศสุนทรภู่*.... หน้า ๑๔๔.

[๒] สุนทรภู่, พระอภัยมณี, หน้า ๓๒.

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๘.

[๔] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานเครื่องมโหรีปี่พาทย์ฉะบับชำระใหม่, (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๓. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงมโนปกรณ์นิติธาดา พ.ศ. ๒๔๗๓), หน้า ๑๓.

"สมหวังดังจิตที่คิดมา กัลยาจะแกล้งแกงฟัก
จึงหยิบยกมาตั้งนั่งผ่าน เอาวางไว้ในจานแล้วเจียนจัก
แกะเป็นรูปองค์นงลักษณ์ เมื่ออยู่กับผัวรักที่ในวัง"
"ชิ้นหนึ่งทรงครรภ์กัลยา คลอดลูกออกมาเป็นหอยสังข์
ชิ้นสองต้องขับเที่ยวเซซัง อุ้มลูกไปยังพนาลัย
ชิ้นสามเมื่ออยู่ด้วยยายตา ลูกยาออกช่วยขับไก่
ชิ้นสี่กัลยามาแต่ไพร ทุบสังข์เป็นไปกับนอกชาน
ชิ้นห้าบิตุรงค์ทรงศักดิ์ ให้จับตัวลูกรักมาจากบ้าน
ชิ้นหกจองจำทำประจาน ให้ประหารฆ่าฟันไม่บรรลัย
ชิ้นเจ็ดเพชฌฆาตเอาลูกยา ไปถ่วงลงคงคาน้ำไหล
เป็นเจ็ดชิ้นสิ้นเรื่องอรไท ใครใครไม่ทันจะสงกา"[๑]

ตอนที่ขุนช้างรับเป็นเจ้าของกัณฑ์กุมารในงานเทศน์มหาชาติที่วัดป่าเลไลย ก็ได้สั่งให้บ่าวไพร่ช่วยกันแกะสลักผลไม้เช่น มะละกอ ทำเป็นรูปต่าง ๆ สำหรับติดกัณฑ์เทศน์

"รูปสัตว์มะละกอกูท้อใจ มีใครอยู่บ้างเป็นช่างแกะ
ถ้าบ้านเรานี้ไม่มีใคร บ้างอยู่ที่ไหนไม่แค่นแคะ
นางเมืองบอกพลันว่าอีฉันแหละ พอเล็มและค่อยคลำจะทำไป
มะละกอซื้อมาตะกร้าจีน เอาหยักหั่นควั่นสิ้นหาช้าไม่
เม็ดยอฉ้อตั้งขึ้นบังใบ รายเรียงเคียงใส่ไว้เบื้องบน
แกะแร้งกินผีดูพิกล เอาดอกรักปักปนกับดาวเรือง"[๒]

กระชายและมะม่วงก็อาจนำมาแกะสลักเป็นรูปต่าง ๆ ได้ เช่นกัน

"ช่างทำเป็นเช่นดอกจอกเป็นดอกจันทน์ งามจนชั้นกระชายทำเหมือนจำปา
มะม่วงดิบหยิบดูจึ่งรู้จัก ทำน่ารักรูปสัตว์เหมือนมัจฉา"[๓]

การเย็บปักถักร้อย

วรรณคดีได้กล่าวถึงศิลปะในการเย็บปักถักร้อยที่สำคัญ คือการปักม่านเป็นเรื่องราวต่าง ๆ ตลอดทั้งผืน โดยมีวัตถุประสงค์สองอย่างคือ ปักเป็นม่านกั้นในพระอุโบสถอย่างหนึ่ง และ

---

[๑] พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "สังข์ทอง" บทละครนอกรวม ๖ เรื่อง, หน้า ๒๕๓ - ๒๕๔.

[๒] กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน..., หน้า ๕๖.

[๓] สุนทรภู่, "รำพันพิลาป," ประชุมนิราศสุนทรภู่..., หน้า ๓๘๓.

เป็นม่านกั้นในห้องนอนอย่างหนึ่ง ถ้าเป็นม่านกั้นในพระอุโบสถก็มักเป็นเรื่องพุทธประวัติ เช่นม่านที่นางลาวทองปักถวายวัด

"ปักเป็นเรื่องพระยามารา ยกพลโยธากองทัพชัย
มาประจญใต้ต้นมหาโพธิ์ กริ้วโกรธกระทืบช้างที่นั่งไล่
พวกพลแปรร่างต่างต่างไป บ้างสวมใส่เสนาะเกราะพราย
บ้างแบกตะบองตะแบบมาน ขสารสูงสุดพระเมรุหมาย
กำชายศรขรรค์พรรณราย จักรแก้วแพรวพรายคทาธร
ตรีศูลเสน่าเกาทัณฑ์ กั้นหยั่นโล่เขนแลสลอน
ขี่คชสารกล้างางอน สิงหราชฤทธิรอนระเหิดตาม
มิ่งม้าแม้นม้าพลาหก ผจงยกย่ำย่างกลางสนาม
ล้วนประดับประดาเครื่องม้างาม บ้างขี่โคโตหลามกระบวนทัพ
ปักเป็นธงหน้าคลาเคลื่อน เมฆเกลื่อนอาทิตย์ก็มิดดับ
เทพทุกราศีก็หนีลับ ระยับด้วยทองถมทุกแห่งไป
ที่ม่วงก็ม่วงเป็นมันแสง ที่แดงก็แดงดังชาดใส่
ต้นไม้ไสวพริ้งทั้งกิ่งใบ ปักนกหกไล่ไต่ตามกัน
สารพัดหยัดยืนเหมือนอย่างเป็น แถเม้นจิกกินแล้วบินผัน
ปักเขาสุทัศน์สัตตภัณฑ์ วินันตกการวิกยุคันธร
ถัดมาห้าแถวแนวสมุทร คงคาใสสุดแลสลอน
เป็นระลอกกรกระฉอกชโลทร ฝูงกินรวิทยามาอาบกิน
ปักเป็นบัวบานตระการตา ภุมราบินร่อนกระพือผิน
ปักเป็นสัตว์จัตุมาพลาผลิน กินรินร่อนร่าอยู่เรียงราย"[๑]

ถ้าหากเป็นม่านที่ปักใช้ประดับห้องนอนมักจะปักเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับวรรณคดี เช่น นางวันทองปักม่านถึงสามผืนกั้นไว้ในห้องนอนเป็นภาพเกี่ยวกับวรรณคดีทั้งสิ้น

ผืนที่หนึ่งปักเป็นรูปหิมพานต์ ภูเขาพระสุเมรและบริวารตลอดจนสัตว์ต่าง ๆ ในแถบนั้น

"ม่านนี้ฝีมือวันทองทำ จำได้ไม่ผิดนัยน์ตาพี่
เส้นไหมแม้นเขียนแบบเนียนดี สิ้นฝีมือแล้วแต่นางเดียว
เจ้าปักเป็นป่าพนาเวศ ขอบเขตเขาคลุ้มชอุ่มเขียว
รุกขชาติดาดใบระบัดเรียว พริ้งเพรียวดอกดกระดะดวง

---

[๑] กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน..., หน้า ๒๒๕.

ปักเป็นมยุราลงรำร่อน ฝ่ายฟ้านอยู่บนยอดภูเขาหลวง
แผ่หางกางปีกเป็นพุ่มพวง ชะนีหน่วงเหนี่ยวไม้ชม้อยตา
ปักเป็นหิมพานต์ตระหง่านงาม อร่ามรูปพระสุเมรุภูผา
วินันตกทัพกันเป็นหลั่นมา การวิกอิสินธรยุคุนธร
อากาศคงคาชลาสินธุ์ มุจลินท์ห้าแถวแนวสลอน
ไกรลาศสะอาดเอี่ยมอรชร ผู้งกินนรคนธรรพ์วิทยา
ลงเล่นน้ำคำดั้นอโนดาต ใสสะอาดเยือกเย็นเห็นขอบผา
หมู่มังกรล่อแก้วแพรวพรายตา ทัศนารำลึกถึงวันทอง"[๑]

ม่านผืนที่สองปักเป็นเรื่องพระลอตอนเสี่ยงน้ำ

"เจ้าปักเป็นพระลอดิลกโลก ถึงกาหลงทรงโศกกำสรดสุด
แสนคะนึงถึงองค์อนงค์นุช พระทรงเสี่ยงสายสมุทรมาเป็นลาง
แสนคะนึงถึงองค์พระเจ้าแม่ พระลอแลน้ำแดงดังแสงฝาง
ละลักษณวดีไว้โดยปรางค์ คะนึงนางพระพี่น้องทั้งสององค์
ปู่จ้าวท้าวใช้ให้ไก่แก้ว มาล่อแล้วพระลอไม่เตลิดหลง
ถึงสวนพระยิ่งแสนกำสรดทรง ปักเป็นองค์พระเพื่อนพระแพงทอง
สู่สวนพิศวาสประพาสโฉม พระลอโลมเสพสุขประสมสอง
พี่เลี้ยงเคียงข้างคอยประคอง นางรื่นนางโรยรองบาทบงสุ์"[๒]

ม่านผืนที่สามปักเป็นเรื่องคาวีตอนสำคัญต่าง ๆ

"ถึงม่านชั้นสามดูงามพริ้ง ฝีมือพิมเจ้าทำพี่จำได้
ยืนพิศม่านน้องต้องติดใจ ฉลาดนักปักไว้เป็นคาวี
จรดลดั้นดั้นอรัญเวศ ถึงกรุงจันตประเทศบุรีศรี
สังหารผลาญหมู่สกุณี เลือดอินทรีแดงสาดลงดาดดิน
ปักเป็นลงเล่นในคงคา กับโฉมจันทร์สุดาอันเฉิดฉิน
ลอยเส้นเกศาในวาริน หอมกลิ่นผมตลบผอบทอง
ปักเป็นเฒ่าพัสประสาทใจกล้า มาลวงพานางพรากไปจากห้อง
ถวายท้าวเมืองอื่นให้ชื่นครอง กระทบเรื่องวันทองให้เคืองใจ"[๓]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๐.
[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๐.
[๓] เรื่องเดียวกัน

เป็นที่น่าสังเกตว่าธรรมเนียมการปักม่านทั้งผืนแสดงเรื่องราวต่าง ๆ ทางวรรณคดีนั้นในสมัยต่อมามิได้ปรากฏในวรรณคดีเรื่องใดเลย อาจแสดงถึงความเสื่อมของศิลปะประเภทนี้ก็ได้ เพราะเป็นของทำยากและต้องใช้แรงงานมากหรืออาจเป็นเพราะมีผ้าดอกงาม ๆ จากต่างประเทศตกเข้ามาขายในเมืองไทยหรือมีการใช้ลับแลหรือฉากแบบจีนและญี่ปุ่นก็ได้

การทำเครื่องประดับกาย

การทำเครื่องอาภรณ์ประดับกายเป็นศิลปะที่ประณีตบรรจงอย่างหนึ่ง และต้องใช้เวลามาก ปรากฏในวรรณคดีหลายเล่มกล่าวถึงการสร้างเครื่องประทับดังกล่าวตั้งแต่ของเล็ก ๆ น้อย ๆ ขึ้นไป เช่นเครื่องประดับตุ๊กตาจนถึงเครื่องประดับของคน

"เล่นสนุกตุ๊กตาตัวน้อยน้อย ล้วนใส่สร้อยเสมาน่าเอ็นดู
เอาเศษผ้ามาทำผ้านุ่งห่ม ปักปิ่นถมทองหุ้มใส่ตุ้มหู
มีฉากกั้นห้องช่องประตู เป็นที่อยู่ตุ๊กตาน่าสำราญ"[๑]

ส่วนเครื่องประดับของคนที่มีกล่าวถึงก็คือศิลปะการทำแหวนเพชรเป็นรูปต่าง ๆ เช่น แหวนงู และแหวนหัวแมงปอเป็นต้น

"สวมกำไลใส่แหวนงูเพชร แต่ละเม็ดค่าเมืองเรืองฉาย"[๒]
"ใส่แหวนเพชรเม็ดแตงหัวแมงปอ เขามาต่อห้าชั่งยังไม่ขาย"[๓]

นอกจากแหวนก็กล่าวถึงเข็มขัดประจำยาม และกำไลแบบต่าง ๆ เช่น กำไลลงยาราชาวดี ซึ่งได้อิทธิพลมาจากอิหร่าน (ราชาวดีเป็นคำภาษาอิหร่านหรือเปอร์เซีย แปลว่าสีฟ้า)

"คาดเข็มขัดประจำยามงามล้ำ ทองคำน้ำหนักสักสิบลี่
กำไลลงยาราชาวดี มั่งมีได้มาแต่ตายาย"[๔]

เครื่องประดับจุกซึ่งเรียกว่า "เกี้ยว" (แบบรูปพระเกี้ยวซึ่งเป็นสัญญลักษณ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย) นั้นทำด้วยโลหะ เช่น เงิน ทอง หรือนาก ประดับเพชรนิลจินดาอย่างสวยงาม ความวิจิตรบรรจงและราคาย่อมขึ้นกับฐานะของบุคคลในสังคม

---

[๑] สุนทรภู่, พระอภัยมณี, หน้า ๒๑๓.
[๒] พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "มณีพิชัย," บทละครนอกรวม ๖ เรื่อง, หน้า ๔๖๐.
[๓] เรื่องเดียวกัน, "คาวี," หน้า ๕๕๐.
[๔] เรื่องเดียวกัน

"พระเกี้ยวยอดรัตนร้อย กรองสน
ดอกทิศประจำราย รอบเรือง
สร้อยนวมมาลัยกล นาคราช
ทองพระบาทยุคลเบื้อง เษกสรรค์ฯ"[๑]

การทำพุ่มพรรษา

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ เวลาเข้าพรรษาผู้คนพากันนำพุ่มพรรษาหรือกระถางต้นไม้ ดอกไม้ประดับไปถวายวัด คงจะใช้เป็นเครื่องประดับหน้าที่บูชาพระพุทธรูปมากกว่าจะเป็นเครื่องใช้ของพระสงฆ์ แม้จะเป็นของที่ถวายในโอกาสที่ไม่มีความสำคัญมาก แต่ก็ประกวดประขันแสดงฝีมือกันอย่างดียิ่ง แสดงความคิดและแสดงความประณีตอย่างเด่นชัด

"ประดับพุ่มบุปผาพฤกษากระถาง รูปแรดช้างโคควายขายกันวุ่น
ตุ๊กตาหน้าพราหมณ์งามละมุน ต้นพิกุลลิ้นจี่ดูดีจริง
ต้นไม้ทองเสาธงหงส์ขี้ผึ้ง คู่ละสลึงเขาขายพวกชายหญิง
อุณรุทยุคกินนรชะอ้อนพริ้ง มีทุกสิ่งซื้อมาบูชาพระ"[๒]

"ดูกิ่งใบไม้แซมติดแต้มแต่ง ลูกดอกแฝงแกล้งประดิษฐ์ความคิดขยัน
พุ่มสีผึ้งถึงดีลิ้นจี่จันทน์ ต้นแก้วกรรณิการ์มีสารพัด
ทำรูปพราหมณ์งามพริ้มแย้มยิ้มเยื้อนกินนรเหมือนนางกินนรแขนอ่อนหยัด
ดูดูนางนั่งปลั่งเปล่งดูเคร่งครัด หน้าเหมือนผัดผ่องผิวกรีดนิ้วนาง
รูปนกหกผกผินกินลูกไม้ บ้างจับไซ้ขนพลิกพลิ้วปีกหาง
นกยางเจ่าเซาจกเหมือนนกยาง รูปเสือกวางกบกระต่ายมีหลายพรรณ
ทำแปลกแปลกแขกฝาหรั่งทั้งเจ้าเงาะหน้าหัวเราะรูปร่างคิ้วคางขัน
สุกรแกะแพะโผนเผ่นโดนกัน ล้วนรูปปั้นต่างต่างเหมือนอย่างเป็น"[๓]

---

[๑]พระยาตรัง, โคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติ..., หน้า ๔๕.

[๒]กรมศิลปากร, นิราศเดือนของนายมี, หน้า ๕๖.

[๓]สุนทรภู่, "รำพันพิลาป," *ประชุมนิราศสุนทรภู่*..., หน้า ๓๘๔.

บทที่ ๓
วิเคราะห์วัฒนธรรมทางวรรณกรรม

การวิเคราะห์วรรณกรรมในฐานะที่เป็นวัฒนธรรมประเภทหนึ่งอาจจะแยกหัวข้อการวิเคราะห์ออกได้ตามเนื้อหาสาระของวรรณกรรมประเภทนั้น ๆ เช่นวรรณกรรมทางพุทธศาสนา วรรณกรรมอันเนื่องด้วยศาสนาพราหมณ์ วรรณกรรมประเภทสั่งสอน ความรู้ทางศิลปการประพันธ์และอื่น ๆ เป็นต้น

๓.๑ อิทธิพลของวรรณกรรมเนื่องด้วยพุทธศาสนา

การวิเคราะห์อิทธิพลวรรณกรรมเนื่องด้วยพุทธศาสนาก็คือ การทำความเข้าใจในเรื่องราวต่าง ๆ อันมีที่มาจากพุทธศาสนาเช่น พระไตรปิฎก อรรถกถาต่าง ๆ ชาดก เป็นต้น ความรู้เหล่านี้เข้ามาสู่วรรณคดีไทยและเป็นที่อ้างถึงบ่อย ๆ

ความรู้เรื่องโลกศาสตร์หรือความรู้ทางภูมิศาสตร์ของโลกสมัยโบราณ มีกล่าวไว้ในพระไตรปิฎกรวมทั้งในอรรถกถาซึ่งรวมความเชื่อในศาสนาพราหมณ์อันเป็นพื้นฐานก่อนศาสนาพราหมณ์เป็นที่อ้างถึงในวรรณคดีไทยเป็นจำนวนมาก เช่นกล่าวถึงมหาสมุทรทั้งสี่ ปลาใหญ่ชื่อติมิงคละ มังกร นาค ตลอดจนเรื่องสวรรค์ทั้งหกชั้นฟ้า ทวีปทั้งสี่ ป่าหิมพานต์ ภูเขาพระสุเมร เหล่านี้เป็นต้น

"นทีสี่สมุทรม้วย หมดสาย
ติมิงคล์มังกรนาคผาย ผาดส้อน"[๑]

"รักบ่หายตราบหาย หกฟ้า
สุริยจันทรขจาย จากโลก ไปฤๅ
ไฟแล่นล้างสี่หล้า ห่อนล้างอาลัย"[๒]

"ทั้งพญาเขาพระสุเมรุก็เอนอ่อนอยู่ทบเทา"[๓]

"ดุจขุนเขาสิเนรุราชอันลมประลัยโลกพัดพานบันดาลให้เอนเอียง"[๔]

---

[๑] นายนรินทรธิเบศร์ (อิน), โคลงนิราศนรินทร์, (พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๒), หน้า ๓๔.

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖.

[๓] กระทรวงศึกษาธิการ, มหาเวสสันดรชาดก, หน้า ๒๔๕.

[๔] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๖.

ในกัณฑ์มหาพนของมหาเวสสันดรชาดกกลอนเทศน์ มีข้อความกล่าวถึงราชสีห์ประเภทต่าง ๆ ที่มีอยู่ในพระไตรปิฎกและอรรถกถา (รวมทั้งไตรภูมิพระร่วง) ไว้ดังนี้

"หนึ่งนามชื่อว่า ติณราชสีห์เสพซึ่งต้นหญ้าเป็นอาหาร หนึ่งชื่อว่ากาฬสิงหะและบัณฑุสุรมฤคินทร์ เสพซึ่งมังสนิกรกินเป็นภักษา สามราชสีห์มีสรีรกายาพยพอย่างโคชนพิกลหลาก ๆ กัน พรรณหม่นมอเป็นมันหมึกมืดดำสำลานเหลืองเลื่อมแลประหลาด หนึ่งนามไกรสรสิงหราชฤทธิเริงแรง ปลายหางและเท้าปากเป็นสีแดงดูดุจย้อมครั่ง พรรณที่อื่นเอี่ยมดั่งสีสังข์ใสเศวตวิสุทธิ์สดสะอ้าน ประสานลายวิไลผ่านกลางพื้นปฤษฎางค์แดงดั่งชุบชาด อันนายช่างชาญฉลาดลากลวดลงพู่กันเขียน เบื้องอุรุนั้นเป็นรอยเวียนวงทักษิณาวัฏ เกสรสร้อยศอดั่งผ้ารัตกัมพล ย่อมสถิตในคูหาเหมไหรณไพโรจน์รัตนผลึกเลื่อมมโนศิลาลาย"[๑]

ในนิราศพระประธมกล่าวถึงต้นไม้ที่มีผลเป็นผู้หญิงเรียกว่านารีผล หรือมกลีผล อันเป็นที่ปรารถนาของผู้ชายในป่าหิมพานต์ เช่นพวกวิทยาธรและฤาษี

"แม้นเป็นนารีผลพิมลจันทร์
ขอให้ฉันเป็นพระยาวิชาธร"[๒]

นอกจากนี้มีการอ้างถึงเนื้อเรื่องหรือข้อความในชาดกต่าง ๆ แสดงว่ากวีในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ มีความรู้เกี่ยวกับชาดกต่าง ๆ เป็นอย่างดี เช่นกล่าวถึงสุบินชาดกจากนิบาตชาดกไว้ในพระราชนิพนธ์สังข์ทองว่า

"เจ้าเงาะนอนถอนหนวดสวดสุบิน"[๓]

กากาติชาดก หรือสุสันธีชาดกจากนิบาตชาดกในประชุมเพลงยาวว่า

"หรือใจหวังดั่งโฉมอนงค์นาฏ กากีศรีวิลาศเสนหา
เมื่อหน่ายในกรุงกษัตริย์ภัสดา จึงตามพญาเวนไตรไปฉิมพลี
ครั้นได้รู้รสภิรมย์สมสนิท ก็เบื่อจิตจางรักในปักษี
พอเห็นนายนาฏกุเวนก็ยินดี แสร้งทำทียียวนชักชวนเชย"[๔]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๐.

[๒] สุนทรภู่, "นิราศพระประธม," *ประชุมนิราศสุนทรภู่....* หน้า ๔๓๘.

[๓] พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "สังข์ทอง," *บทละครนอก....* หน้า ๑๓๖.

[๔] กรมศิลปากร, ประชุมเพลงยาว, หน้า ๑๙๖.

สมุทรโฆษชาดกจากปัญญาสชาดกในสมุทรโฆษคำฉันท์ดังนี้

"โพธิ์สลับโพธิ์เทพไท้ เทพา ต่อฤๅ
เอาพระโฆษผยองยา สวาทชู้
อาราธน์พระเอยอา รักษ์เร่ง ราพ่อ
เชิญช่วยพาสมรู้ รสน้องแรมนาน"[๑]

สุธนชาดกจากปัญญาสชาดกในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนว่า

"ขึ้นช้างพานางลาวทองไป ดังพระสุธนได้มโนห์รา"[๒]

สสชาดกจากนิบาตชาดกในนิราศพระประธมว่า

"พระจันทรจรจำรูญข้างบูรพทิศ
กระต่ายติดแต้มสว่างกลางเวหา"[๓]

ทศรถชาดกจากนิบาตชาดกในมหาเวสสันดรชาดกกลอนเทศน์ว่า

"อุปมาเหมือนสีดาอันภักดีต่อสามีรามบัณฑิต"[๔]

ทกชาดกจากนิบาตชาดกในมหาเวสสันดรชาดกกลอนเทศน์ว่า

"ทำเสแสร้งชนซอกดั่งว่านกยางกรอกซอกซึมเซา เท้าเที่ยวแหย่ย่องสับปลา"[๕]

อุลูกชาดกจากนิบาตชาดกในมหาเวสสันดรชาดกกลอนเทศน์ว่า

"ดั่งว่าฝูงกาเข้าเต้นตามตอมนกเค้า"[๖]

ฯลฯ

๓.๒ อิทธิพลของวรรณกรรมเนื่องด้วยศาสนาพราหมณ์

วรรณคดีไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ถือว่าการเรียนรู้ไตรเพทเป็นวิทยาการชั้นสูง มีข้อความกล่าวถึงบุคคลผู้มีความรู้ไม่ว่าเรื่องใดก็ตามจะต้องอ้างว่าเป็นผู้รู้ในคัมภีร์ไตรเพททั้งสิ้น ดังเช่นในมหาเวสสันดรชาดกกล่าวถึงพราหมณ์ก็อ้างว่ารู้คัมภีร์ไตรีเพทคือ ฤคเวท ยชุรเวท และสามเวท[๗]

---

[๑] นายนรินทร์ธิเบศร์ (อิน), โคลงนิราศนรินทร์, หน้า ๒๖.

[๒] กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน, หน้า ๓๙๐.

[๓] สุนทรภู่, "นิราศพระประธม," ประชุมนิราศสุนทรภู่..., หน้า ๔๒๔.

[๔] กระทรวงศึกษาธิการ, มหาเวสสันดรชาดก, หน้า ๒๗๙ - ๒๘๐.

[๕] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๙.

[๖] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๖ - ๑๓๗.

[๗] ดูคำอธิบายเรื่องไตรเพทในหนังสือรวมบทความอารยธรรมตะวันออก (ศรีสุรางค์ พูลทรัพย์ บรรณาธิการ) บทความเรื่องคัมภีร์สำคัญของชาวฮินดู โดยฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, หน้า ๒๓ - ๒๕.

"ไตรเพททิชชาการก็เชี่ยวชาญชำนาญหมด"[๑]

ในเรื่องพระอภัยมณีก็กล่าวเช่นเดียวกันว่า

".....ข้าพระบาทพากเพียรได้เรียนจบ ชำนาญในไตรเพทวิเศษครบ"[๒]

แต่บางทีเมื่อกล่าวถึงไตรเพทแล้วยังเพิ่มคัมภีร์ที่ ๔ เข้าไปอีก ๑ คัมภีร์คืออถรรพเวท ซึ่งมีลักษณะต่างไปจากพระเวททั้ง ๓ ข้างต้น กล่าวคือพระเวททั้ง ๓ นั้น เป็นคัมภีร์ที่สดุดีเทพเจ้าเพียงอย่างเดียวไม่เกี่ยวข้องกับภูติผีปีศาจหรือคาถาอาคม ส่วนคัมภีร์อถรรพเวทนั้นเป็นคัมภีร์ที่เพิ่มเข้ามาทีหลังเข้าใจว่าเอามาจากทมิฬ นอกจากสรรเสริญเทพเจ้าแล้วยังเกี่ยวข้องกับภูติผีปีศาจอีกมาก ตลอดจนการทำเสน่ห์เล่ห์กลและใช้อาคมต่าง ๆ คนไทยจึงเรียกว่าคัมภีร์ไสยหมายถึงตำรับวิชาไสยศาสตร์นั่นเอง ซึ่งผู้ชายไทยในวัยหนุ่มจะต้องเรียนรู้ทุกคน (ดูขุนช้างขุนแผน) ในพระอภัยมณีก็มีข้อความกล่าวถึงทั้งไตรเพทและคัมภีร์ไสยคู่กันดังนี้

"รู้ฤกษ์พาฟ้าดินสำแดงเหตุ ทั้งไตรเทพพิธีคัมภีร์ไสย"[๓]

๓.๓ อิทธิพลของวรรณกรรมมหากาพย์

วรรณกรรมมหากาพย์หมายถึงหนังสือที่แต่งสดุดีวีรกรรมของบุคคลใดบุคคลหนึ่งหรือหลายคนโดยแต่งเป็นคำประพันธ์ร้อยกรอง วรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ มีกล่าวอ้างถึงวรรณคดีมหากาพย์ของอินเดียอยู่หลายแห่ง วรรณคดีมหากาพย์ของอินเดียนั้นว่าโดยประเพณีแล้วมีอยู่ ๖ เรื่อง คือ รฆุวงศ์ กุมารสมภพ ไนษธจริต ศิศุปาลวธะ ภัฏฏิกาพย์ และกิราตารชุนียะ แต่ว่าโดยความนิยมของนักวิชาการชาวตะวันตกแล้วถือว่ามีเพียง ๒ เรื่องซึ่งขัดกับทัศนะตามประเพณีนิยมของอินเดีย นั่นคือ "มหาภารตะ" และ "รามายนะ" วรรณคดีไทยได้อ้างถึงชื่อหรือพฤติกรรมต่าง ๆ ของตัวละครในมหากาพย์ทั้ง ๒ เรื่องนี้ แสดงว่า กวีไทยมีความรู้ความเข้าใจในตัวบุคคลและพฤติกรรมดังกล่าวเป็นอย่างดี จึงอ้างถึงในทำนองที่คุ้นเคย เช่น รำพันพิลาปของสุนทรภู่อ้างถึงพระนารายณ์และองค์ประกอบว่า

"ขอเดชะพระนารายณ์อยู่สายสมุทร พระโพกภุชงค์เฉลิมเสริมพระเศียร
มังกรถอดสอดประสานสังวาลเวียน สถิตเสถียรแท่นมหาวาสุกรี
ทรงจักรสังข์ทั้งคฑาเทพาวุธ เหยียบบ่าครุฑเที่ยวหวาทศราศี
ขอมหาอนุภาพปราบไพรี อย่าให้มีมารขวางระคางระคาย"[๔]

---

[๑] กระทรวงศึกษาธิการ, มหาเวสสันดรชาดก, หน้า ๔๘.

[๒] สุนทรภู่, พระอภัยมณี, หน้า ๗๙.

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๗.

[๔] สุนทรภู่, "รำพันพิลาป," ประชุมนิราศสุนทรภู่..., หน้า ๓๘๘.

และในรำพันพิลาปเรื่องเดียวกันนี้ก็กล่าวถึงพระวายุและองค์ประกอบเช่นเดียวกันว่าดังนี้

"ขอเดชะพระมหาวายุพัด พิมานอัศวราชเผ่นผาดผัน
ทรงสีเหลืองเครื่องไฟประไลยกัลป์ กุมพระขรรค์กรดกระหวัดพัดโพยม
ขอเชาวยุเวกจะเสกเวท พอหลับเนครพริบหนึ่งไปถึงโฉม"[๑]

และกล่าวถึงความงามและเสน่ห์ของผู้หญิงว่าเหมือนพระอุมา พระมเหสีของพระอิศวร และพระลักษมี พระมเหสีของพระนารายณ์

"ขอเดชะพระอุมารักษาสวาท ให้ผุดผาดเพียงพักตร์พระลักษมี"[๒]

ในโคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติรัชกาลที่ ๒ ได้กล่าวอ้างถึงพระอุมาและพระลักษมีอย่างแจ่มแจ้งละเอียดละออว่า

"พระอุมากำจัดแจ้ง แจนา รีแม่
พระโภควดีเรือง ราชให้
สนอองค์อัครกัญญา ยศยิ่ง
ฝ่ายพระสนมในไท้ รักษาฯ

มงคลวิมลยิ่งสร้อย โสรมศรี
ล้วนสุรเทพธิดา เดชล้ำ
อีกองค์พระลักษมี เรืองราช
กับมเทศวรีซร้ำ เษกสรมฯ"[๓]

และในเรื่องเดียวกันนี้ก็มีข้อความอธิบายถึงพระอินทร์และพระวายุอย่างแจ่มแจ้งดังนี้

" ทางองค์อมเรศแม้ อมรินทร์
ผ่านพิภพดาวดึงส์ เด่นฟ้า
พร้อมโภควรโภคิน ครองครอบ
แสนอับสรซร้องหน้า นอบถวายฯ

---

[๑] เรื่องเดียวกัน

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๖.

[๓] พระยาตรัง, โคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติ..., หน้า ๙๓.

พระฤทธิ์ประกอบแกล้ว การยุทธ
ขรรค์วชิรเฉิดฉาย เษกซ้ำ
อีกทั้งจักราวุธ วรเดช
สังข์ทักขิณวัฏล้ำ เลิศทรงฯ"[๑]

"วายุวรอาสน์ม้า มารุต
ทั้งวลาหกลี ลาสฝ้าย
ประสิทธิพิษณุภุช เพียรแผ่ พรพ่อ
เจริญร่ำพรจ้ายจ้าย จิตต์จงฯ"[๒]

นอกจากนี้ก็พรรณนาภาพพระพรหมและองค์ประกอบตามที่ปรากฏในมหากาพย์ของอินเดียว่า

" พ่างองค์มหิศรราชไท้ ธาดา
เสวยสุขภิรมย์ฌาน เชี่ยวแท้
พระเจริญพระเมตตา เนืองนิจ
ทรงพระการุญแล้ เลิศหลายฯ"
พระเสด็จสถิตด้าว แดนดิน
โอภาสพิมลฉาย เฉิดฟ้า
ทรงพาหนหงส์บิน ลอยล่อง มาแฮ
มาประสิทธิ์สอนหล้า โลกเฉลิมฯ"[๓]

ส่วนในรำพันพิลาปมีกล่าวถึงพระอิศวรและองค์ประกอบดังนี้

"ขอเดชะพระสยมบรมนาถ เจ้าไกรลาศโลกามหาสถาน
ทรงวัวเผือกเงือกหงอนสังวรสังวาล ถือพัดตาลตาไฟประลัยกัลป์
ประกาศิตอิทธิเวทวิเศษประเสริฐ ให้ตายเกิดสิ้นสุดมนุษย์สวรรค์
ตรัสอย่างไรไปเป็นเหมือนเช่นนั้น พระโปรดฉันเชิญช่วยอำนวยพร"[๔]

มีข้อความในนิราศเมืองเพชรของสุนทรภู่เป็นข้อความแสดงพฤติกรรมเรื่องอุ้มสม ซึ่งมีต้นกำเนิดมาจากเรื่องพระอนิรุทธ์และนางอุษา ในมหากาพย์เรื่องมหาภารตะว่า

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๑.

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๖.

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๒.

[๔] สุนทรภู่, "รำพันพิลาป," *ประชุมนิราศสุนทรภู่....* หน้า ๓๗๗.

"ขอเดชะพระไทรซึ่งชัยชาญ ช่วยอุ้มฉานไปเช่นพระอนุรุธ
ได้ร่วมเตียงเคียงนอนแนบหมอนหนุน พออุ่นอุ่นแล้วก็ดีเป็นที่สุด"[๑]

และพระราชนิพนธ์บทละครนอกเรื่องสังข์ทองตอนท้าวยศวิมลให้เบิกช้างตกมันไปแทงพระสังข์ให้ตาย แต่พระสังข์ก็พ้นอันตรายไปได้ เรื่องราวตอนนี้เหมือนกับเรื่องของพระกฤษณะในวัยเด็กที่ถูกพระยากงส์คิดฆ่าโดยปล่อยช้างตกมันมาไล่แทงทำนองเดียวกัน ซึ่งเรื่องนี้มีอยู่ในมหาภารตะ

".....
เบิกช้างน้ำมันตัวกล้า
แก้ปลอกกรอกเหล้าแล้วเอามา มิช้าก็ไล่ให้ทิ่มแทง"[๒]

๓.๔ อิทธิพลของวรรณกรรมทมิฬ

วรรณคดีไทยหลายเรื่องมักอ้างถึงปรากฏการณ์ทางธรรมชาติคือฟ้าแลบ ฟ้าร้อง ฟ้าผ่า ฝนตกว่าเป็นเรื่องที่เกิดจากเมฆลาล่อแก้วและรามสูรขว้างขวาน ซึ่งความจริงนางเมฆลามีกล่าวถึงในชาดกบางเรื่องเช่น มหาชนกชาดก กล่าวว่าเป็นเทวีแห่งท้องทะเลหรือสมุทรเทวี แต่มิได้กล่าวว่านางมีแก้ววิเศษอันก่อให้เกิดแสงฟ้าแลบแต่ประการใด และเรื่องของรามสูรก็เป็นเรื่องที่เข้าใจกันผิดเพี้ยน ความจริงอาจเป็นเรื่องของปรศุรามซึ่งเป็นพราหมณ์หาใช่เป็นยักษ์ไม่[๓] ความจริงเรื่องเมฆลารามสูรนี้เป็นนิยายชิ้นเอกของทมิฬทำนองวรรณกรรมประจำชาติ กล่าวคือทมิฬมีหนังสือวรรณคดีที่สำคัญที่สุดชื่อมณิเมขไล ซึ่งเป็นเรื่องของนางเมฆลาโดยละเอียด[๔] เพราะฉะนั้นเรื่องเมฆลารามสูรของไทยคงได้เค้ามาจากวรรณกรรมทมิฬเรื่องนี้เป็นแน่

"อนึ่งโยมโฉมยงพระองค์เอก มณีเมขลามาโปรดปราศรัย
จะให้แก้วแล้วอย่าลืมที่ปลื้มใจ"[๕]

"เมขลาเหาะลอยล่อแก้วอยู่แวววับ รามสูรขยับขยิกขยี้ แสงสายมณีแวววาบสว่าง อสูรก็ขว้างขวานประหารอยู่เปรี้ยง ๆ"[๖]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, "นิราศเมืองเพชร," หน้า ๔๖๖.

[๒] พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "สังข์ทอง," *บทละครนอกรวม ๖ เรื่อง*, หน้า ๔๕.

[๓] ดูลิลิตนารายณ์สิบปาง (ปางที่ ๖) พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

[๔] ดูคำอธิบายเรื่องมณิเมฆไล (Manimegalai) จากหนังสือเรื่อง The Wonder that was India โดย A.L. BASHAM, New York: Grove Press, 1959), p. 475.

[๕] สุนทรภู่, "รำพันพิลาป," ประชุมนิราศสุนทรภู่..., หน้า ๓๗๗.

[๖] กระทรวงศึกษาธิการ, มหาเวสสันดรชาดก, หน้า ๒๔๕.

"เรียมวอนเทวะแม่แม้น เมขลา
แบวิเชียรเชิญรา เร่งเร้า
นางสมุทรเรียกมามา เทอญแม่ มาแม่
ทันที่เรือเรียมเต้า คลื่นเต้นตากทรวง"[๑]

๓.๕ อิทธิพลของวรรณกรรมไทยโบราณ

เรื่องพระลอ

เรื่องพระลอเป็นวรรณคดีสมัยอยุธยาตอนต้น เข้าใจว่าแต่งระหว่างรัชกาลของพระบรมไตรโลกนารถ จนถึงสมัยพระรามาธิบดีที่ ๒"[๒] โดยแต่งเป็นแบบลิลิตสุภาพ ในสมัยรัตนโกสินทร์มีแต่งเป็นละคร ผู้แต่งคือกรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเสพย์ มีหนังสืออ้างถึงเรื่องพระลออยู่ ๓ เรื่องคือ

นิราศกรมราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ซึ่งแต่งตอนต้นรัชกาลที่ ๑ กล่าวถึงเรื่องพระลอว่า

ยิ่งทรงฟังวังเวงเพลงพระลอ ระทดท้อนึกในอาลัยวัง"[๓]

ส่วนเพลงยาวความเก่าได้กล่าวถึงเรื่องพระลอไว้ ๒ ตอนคือ

"เปรียบดั่งลอหน่อไทตามไก่เถื่อน ไปสมเพื่อนแพงงามสามสมาน"[๔]

"ใจสิมุ่งเหมือนพระลอดิลกโลก จึงแสนโศกมิได้วายกระหายหวน
ส่วนพระลอมิได้ปองสองนางชวน ให้รัญจวนไปด้วยวิทยายันต์"[๕]

กำสรวลโคลงดั้น (กำสรวลศรีปราชญ์) และโคลงทวาทศมาส

วรรณคดีทั้ง ๒ เล่มอยู่ในสมัยอยุธยาตอนต้นมีเหตุผลเป็นที่เชื่อได้ว่าผู้แต่งเป็นคน ๆ เดียวกัน คือสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ ในสมัยรัตนโกสินทร์ นายนรินธเบศรได้อ้างถึงหนังสือ ๒ เล่มนี้ในนิราศของตนว่า

"กำสรวลศรีปราชญ์พร้อง เพรงกาล
จากจุลาลักษณ์ลาญ สวาทแล้ว
ทวาทศมาสสาร สามเทวษ ถวิลแฮ"[๖]

---

[๑] นายนรินทร์ธิเบศร์ (อิน), โคลงนิราศนรินทร์..., หน้า ๑๔.
[๒] ดูประวัติวรรณคดีไทย ๑ ของ ศักดิ์ศรี แย้มนัดดาและคณะ โรงพิมพ์คุรุสภา
[๓] กรมศิลปากร, ประชุมเพลงยาว, หน้า ๒๓.
[๔] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๖.
[๕] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๖.
[๖] นายนรินทร์ธิเบศร์ (อิน), เรื่องเดิม, หน้า ๓๒

๓.๖ อิทธิพลของวรรณกรรมร่วมสมัย

วรรณคดีสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ มีการอ้างถึงหนังสือเรื่องอื่น ๆ ที่แต่งในสมัยเดียวกัน บางเล่มก็เป็นบทละครในหรือละครนอก บางเล่มก็เป็นเรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ มีอยู่เพียงเล็กน้อยเท่านั้นที่อ้างถึงวรรณคดีสมัยอยุธยา ที่เป็นดังนี้ก็เพราะว่าเนื้อหาสาระในหนังสือแต่ละเล่มของกวีร่วมสมัยเดียวกันนี้เป็นสมัยใกล้ตัวมากกว่าสมัยอยุธยา และเพราะเป็นเรื่องอิเหนาซึ่งคนสมัยอยุธยาย่อมรู้กันดี บางตอนมีเนื้อความคล้ายกันจึงต้องอ้างถึงเรื่องอื่นซึ่งบังเอิญพ้องกับเรื่องที่คนแต่งในบางกรณีเช่น

๑. เรื่องอิเหนาบทละครในของรัชกาลที่ ๒

ในนิราศพระบาท รำพันพิลาปของสุนทรภู่มีข้อความอ้างถึงเรื่องอิเหนาว่า

"คำขนานธารเกษมก็สมชื่อ สนุกคือเรื่องอิเหนาเสน่หา
เมื่อใช้บนเล่นชลธารา อันเรื่องว่ากับเราเห็นก็เช่นกัน"[๑]
"ครั้งอิเหนาสุริย์วงศ์อันทรงกริช พระทรงฤทธิ์แรมร้างจินตะหรา"[๒]
"เมื่อครั้งนั้นปันหยีอุ้มวิยะดา ชี้ชมสัตว์มัจฉาในสาครฯ"[๓]

เพลงยาวความเก่าซึ่งส่วนใหญ่แต่งในสมัยรัตนโกสินทร์ระหว่างรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ และบางตอนก็เป็นของอยุธยาตอนปลายราว ๆ สมัยพระเจ้าบรมโกศก็อ้างถึงเรื่องอิเหนาไว้หลายตอน แสดงถึงความแพร่หลายของวรรณคดีเรื่องนี้อย่างชัดแจ้ง

"ถึงหย้าหรันวันเห็นระเด่นคู่ จะกล้าสู้เสียชีวิตด้วยพิสมัย"[๔]
"จะเปรียบปรายคล้ายอิเหนาเยาวลักษณ์ เมื่อแรมรักร้อนฤทัยจะใคร่สม
แต่วันเห็นพระน้องนึกตรึกนิยม จะนั่งนอนร้อยอารมณ์ไม่สมฤดี
วันไหว้พระบนกุหนุงก็มุ่งหมาย ไว้แนบกายกนิษฐายาหยี
เอาคำมั่นสัญญาพาที มะดีหวีก็รับสัตย์ปฏิญาณ"[๕]
"อันอิเหนากับเยาวราชจินตหรา นครากทุเรศทุราสถาน
ไม่จงใจที่จะไปส่งสการ ก็ไม่พานเวียงชัยพระอัยกี"[๖]

---

[๑] สุนทรภู่, "นิราศพระบาท," ประชุมนิราศสุนทรภู่..., หน้า ๑๔๓.
[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๓.
[๓] เรื่องเดียวกัน, "รำพันพิลาป," หน้า ๓๙๔.
[๔] กรมศิลปากร, ประชุมเพลงยาว, หน้า ๑๘๕.
[๕] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๔.
[๖] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๐.

"ว่าปันหยีนั้นสิเป็นคนแคลง จะลักบุษแปลงยังอำปลัง
เรื่องระเด่นจะเป็นแอหนังนี้ หรือเป็นชีสาวใช้ในกาหลัง"[๑]

หนังสือประเภทบทละครตลกเล่มหนึ่งชื่อระเด่นลันได ซึ่งพระมหามนตรี (ทรัพย์) แต่งในรัชกาลที่ ๓ เป็นหนังสือที่แต่งล้อเลียนคนที่ติดและหลงพระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนาโดยเฉพาะในหมู่ขุนนางข้าราชการ มีการใช้ภาษาชั้นสูงในเรื่องอิเหนามาบรรยายภาพของชนชั้นต่ำ ทำให้เกิดความตลกขบขันทั้งเรื่อง ตอนหนึ่งเอ่ยถึงชื่ออิเหนาโดยตรงเช่น

"อันระตูฤๅคู่กับอนงค์ มิใช่วงษ์อสัญแดหวา โฉมเฉลาเจ้าเหมือนบุษบา จรกาฤๅจะควรกับนวลน้อย ถ้าเป็นระเด่นเหมือนเช่นพี่ จึงควรที่ร่วมภิรมย์ประสมสอง"[๒]

เรื่องพระอภัยมณีก็มีข้อความเปรียบเทียบกับเรื่องอิเหนาตอนหนึ่งว่า

"เหมือนอิเหนาเผาเมืองเรื่องยังมี เรายังดีกว่าอิเหนาเป็นเท่าไร"[๓]

แม้ในพระราชนิพนธ์บทละครนอกเรื่องสังข์ทองของรัชกาลที่ ๒ เองก็ยังกล่าวอ้างอิงถึงเรื่องอิเหนาซึ่งเป็นบทพระราชนิพนธ์ละครของพระองค์ แสดงถึงความนิยมและยกย่องหนังสือเรื่องนี้เป็นอย่างสูง

"อิเหนาเรื่องมิสาอุณากรรณ จะประชันดาหลังเมื่อครั้งครวญ"[๔]

๒. เรื่องรามเกียรติ์

พระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒

เรื่องรามเกียรติ์เป็นหนังสือที่แพร่หลายที่สุดเล่มหนึ่งตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย บทบาทของพระราม นางสีดา ทศกัณฑ์ (ราพณาสูร) และบุคคลอื่น ๆ ในเรื่อง เช่น ทรพี พิเภก หนุมาณ นางพิรากวน ฯลฯ ก็เป็นชื่อที่อ้างอิงถึงในวรรณคดีต่าง ๆ เช่น

นิราศพระบาทของสุนทรภู่อ้างถึงนางสีดาว่า

"พวกผู้หญิงชิงขึ้นให้ช้าไกว สนุกใจร้องเตือนให้เพื่อนโยน
ดูทำนองนางในไกวชิงช้า ดังสีดาผูกคอที่โรงโขน"[๕]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๘.

[๒] พระมหามนตรี (ทรัพย์), บทละครเรื่องระเด่นลันได, หน้า ๒๔.

[๓] สุนทรภู่, พระอภัยมณี, หน้า ๑๘๖.

[๔] พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "สังข์ทอง," บทละครนอกรวม ๖ เรื่อง, หน้า ๒๑๙.

[๕] สุนทรภู่, "นิราศพระบาท," *ประชุมนิราศสุนทรภู่....* หน้า ๑๔๒

เรื่องขุนช้างขุนแผนอ้างความสัตย์ซื่อของนางสีดาซึ่งแม้พลัดพรากจากพระรามเป็นเวลาช้านานก็ยังมีความสัตย์ซื่อต่อพระองค์

"..... อัปลักษณ์เหมือนนิยายเขาเล่นโขน
สีดาเดียวเปลี่ยวใจไปกับโจร พระรามโทนเที่ยวท่องระทมใจ
ถ้าเจ้าซื่อครองสัตย์สุจริต นิดหนึ่งเหมือนสีดาหาว่าไม่"[๑]

เพลงยาวความเก่าอ้างถึงพระลักษณ์ถูกหอกโมกขศักดิ์ของกุมภกรรณ แต่รอดตายเพราะพิเภกกับหนุมานช่วยไว้ทันท่วงที

"ถึงพระน้องต้องโมกขศักดิ์ยักษ์ ให้พิเภกบริรักษ์จึงเร็วหาย
วายุบุตรเก็บยามาทาคลาย นั่นนารายณ์เกิดกอบด้วยกันมา"[๒]

และในเพลงยาวความเก่าเรื่องเดียวกันนี้ก็มีการอ้างถึงความเจ็บปวดอันลึกซึ้งเหมือนถูกศรของพระรามว่า

"ไม่วางวายความเหงาสักกึ่งยาม ดังศรรามซ้ำทรวงสักแสนที
ถึงต้องศิลป์ทรงองค์นารายณ์วราฤทธิ์ ไม่เจ็บจิตเท่าเจ้าเจื่อยอารมณ์หัน"[๓]

บทละครนอกเรื่องไชยเชษฐ พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ อ้างถึงหญิงชื่อพิรากวน (แม่ของไวยวิกศัตรูของไมยลาภ) ซึ่งปรากฏในเรื่องรามเกียรติ์ตอนศึกไมยลาภว่า

"อีหน้าด้านมารยาพิรากวน ทำกระบวนชวนผัวให้ร้องไห้"[๔]

ในนิราศนรินทร์ของนายนรินธิเบศกล่าวถึงตอนหนึ่งเมื่อแล่นเรือผ่านตำบลหัวกระบือก็อ้างหลักฐานว่าหังกระบือนั้นหมายถึงหังของทรพี ซึ่งเป็นควายที่มีฤทธิ์มากในเรื่องรามเกียรติ์ถูกพาลีฆ่าตายและพาลีเหวี่ยงหัวของทรพีกระเด็นมาตกในเมืองไทยดังข้อความว่า

"หัวกระบือบินทรราชร้า รณรงค์ แลฤๅ
ตัดกบาลกระบือดง เด็ดหวิ้น
สืบเศียรทรพีคง คำเล่า แลแม่
เสมอพี่เด็ดสมรดิ้น ขาดด้วยคมเวร"[๕]

---

[๑] กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน..., หน้า ๓๘๙.
[๒] กรมศิลปากร, ประชุมเพลงยาว, หน้า ๒๕๙.
[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๗.
[๔] พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "ไชยเชษฐ์," *บทละครนอก....* หน้า ๒๙๔.
[๕] นายนรินทร์ธิเบศร์ (อิน), โคลงนิราศนรินทร์..., หน้า ๙.

๓. เรื่องอุณรุท

เรื่องอุณรุทเป็นเรื่องประเภทบทละครในที่รัชกาลที่ ๑ โปรดให้แต่งขึ้นโดยเอาเนื้อเรื่องทั้งหมดมาจากบทละครเรื่องอุณรุทในสมัยพระเจ้าบรมโกศ ความจริงชื่ออุณรุทนี้เพี้ยนมาจากคำว่า อนิรุทธ์ซึ่งเป็นตัวพระเอกในเรื่องอนิรุทธ์คำฉันท์ของศรีปราชญ์สมัยสมเด็จพระนารายณ์-มหาราช แต่เรื่องอนิรุทธ์คำฉันท์นั้นใช้ศัพท์สูงอ่านยากจึงไม่เป็นที่นิยมของคนทั้งหลาย เมื่อดัดแปลงเป็นบทละครในเรื่องอุณรุทแล้วจึงเป็นที่รู้จักกันทั่วไป และเป็นหนังสือที่อ้างอิงกันเล่มหนึ่ง เช่น

เรื่องพระอภัยมณีกล่าวถึงอุณรุทพลัดพรากจากนางอุษาซึ่งเป็นนางเอกว่าดังนี้

"แล้วสั่งให้ไขหีบหยิบสมุด นางทรงอ่านอุณรุทเมื่ออุ้มสม
สี่พี่เลี้ยงเคียงข้างแท่นบรรทม ชวนกันชมสุรเสียงสำเนียงนางฯ"[๑]

"สงสารพระอุณรุทที่สุดโศก แสนวิโยคแยกนุชนางอุษา
เพราะพระไทรไพรพฤกษเทวา ให้สองราเริศร้างมาห่างเชย
โอ้อกพระอุณรุทภุชพงศ์ มาเอองค์อาทวานิจจาเอ๋ย
แสนระกำช้ำใจกระไรเลย ลืมเสวยลืมสรงพระคงคา
ก็ยังมีศรีศุภลักษณ์ยักษ์ มาช่วยชักเชิญเสด็จระเห็จหา
มิออกอัดถ์มธุรสพจนา จะอาสาก็ไม่สมอารมณ์เอยฯ[๒]

ในนิราศพระบาทของสุนทรภู่ก็กล่าวถึงเรื่องอุณรุท โดยอธิบายเนื้อเรื่องตอนหนึ่งว่าพระอินทร์เสียทีพระยาอสูรซึ่งเป็นพ่อของนางอุษา ทำให้นางสุจิตรา มเหสีองค์หนึ่งของพระอินทร์ต้องฆ่าตัวตาย

"องค์พระเพชรปาณีท้าวตรีเนตร เสียพระเวทผูกทวารกรุงพาลถนอม
สุจิตราลาตายไม่วายตรอม ล้วนเจิมจอมธรณีทั้งสี่องค์"[๓]

๔. นิยายเรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ

ในสมัยเดียวกับที่มีวรรณคดีอันเป็นหลักฐานในรัชกาลที่ ๑ รัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ ก็มีหนังสือประเภทจักร ๆ วงศ์ ๆ ที่ด้อยคุณค่ากว่ามากเกิดขึ้นหลายเรื่อง เช่นเรื่องสุวรรณ-หงส์ พระสี่เสาร์ และอื่น ๆ เรื่องเหล่านี้เมื่อนำไปเล่นละครนอกหรือละครชาตรีก็เป็นที่นิยมของชาว

---

[๑] สุนทรภู่, พระอภัยมณี, หน้า ๕๓.

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๘.

[๓] สุนทรภู่, "นิราศพระบาท," *ประชุมนิราศสุนทรภู่...*, หน้า ๑๔๔.

บ้านเป็นอันมาก เรื่องสุวรรณหงส์นั้นมีชื่อมากกว่าเรื่องอื่น ๆ เป็นพระนิพนธ์ของกรมหลวงภูวเนตร นรินทรฤทธิ์ มีข้อความในนิราศพระบาทของสุนทรภู่ และข้อความในเรื่องระเด่นลันไดของพระมหามนตรี (ทรัพย์) อ้างถึงเรื่องสุวรรณหงส์ว่า

"สุวรรณหงส์ทรงว่าวแต่เช้าไป พี่เลี้ยงใส่หอกยนต์ไว้บนแกล
ตะวันบ่ายเข้าห้องก็ต้องหอก ชาวบ้านนอกตกใจร้องไห้แซ่"[๑]

"ยักย้ายร่ายร้องเป็นลำนำ มีอยู่สองสามคำจำไว้ได้
สุวรรณหงษ์ถูกหอกอย่าบอกใคร ถูกแล้วกลับไปได้เท่านั้น"[๒]

ส่วนนิยายจักร ๆ วงศ์ ๆ เรื่องพระสี่เสาร์มีอ้างถึงอยู่ในนิราศเดือนของนายมีว่าดังนี้

"ให้สุดแค้นแสนวิตกในอกพี่ เหมือนพระสี่เสาร์กษัตริย์พลัดสถาน
พระเสาร์ทับชันษาอยู่ช้านาน พระภูบาลเป็นบ้าเข้าป่าไป
ถึงกระนั้นพระองค์ก็คงหาย กลับสลายคืบมาพาราได้"[๓]

๕. พระอภัยมณี

เรื่องพระอภัยมณีเป็นเรื่องเอกของสุนทรภู่ มีความแพร่หลายมากแม้วรรณคดีในสมัยเดียวกันก็ยังอ้างถึง เช่นนิราศเดือนของนายมีมหาดเล็กกล่าวถึงความหลงโดยเปรียบเทียบกับพระอภัยมณีตอนหลงรูปวาดนางละเวง

"พระอภัยหลงรูปวาดหวาดประวิง เรากลับยิ่งกว่าพระอภัยไป"[๔]

๖. เรื่องไซอิ๋ว

เรื่องไซอิ๋วเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับการเดินทางไปสืบศาสนาพุทธในอินเดียของพระถังซำจั๋งในสมัยราชวงศ์ถัง เรื่องนี้เป็นเรื่องผจญภัยและมีอภินิหารมากมาย ตัวละครเอกในเรื่องนี้คือเห้งเจียหรือพระยาลิง ซึ่งมีฤทธิเดชมาก ตามประวัติว่ามีกำเนิดจากก้อนศิลาต้องไอน้ำไอดินเป็นเวลาหลายหมื่นปีก็กลายสภาพเป็นลิงมีฤทธิ์มาก และเป็นผู้นำทางพระถังซำจั๋งไปอินเดีย ต้องทำการต่อสู้กับพวกปีศาจร้ายต่าง ๆ ตลอดทาง สุนทรภู่คงจะเคยอ่านเรื่องนี้ เมื่อแต่งเรื่องพระอภัยมณีจึงกล่าวถึงกำเนิดของนางผีเสื้อสมุทรว่าเกิดจากก้อนหินทำนองเดียวกับกำเนิดของเห้งเจียว่าดังนี้

---

[๑] เรื่องเดียวกัน.

[๒] พระมหามนตรี (ทรัพย์), บทละครเรื่องระเด่นลันได, หน้า ๔.

[๓] กรมศิลปากร, นิราศเดือนของนายมี, หน้า ๖๐.

[๔] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๒.

"นางผีเสื้อเมื่อแต่ก่อนเป็นก้อนหิน อยู่กระสินธุ์สมุทมหาชลาไหล
นางอสูรชาติก่อนได้พรไชย ถอดดวงใจฝากแฝงแท่งศิลา
แล้วขึ้นจากฟากฝั่งมหรณพ ไปรุกรบกับพระเพลิงที่เชิงผา
ต้องไฟกรดหมดไหม้ทั้งกายา ยังแต่ว่าอายุอสุรินทร์
กับดวงใจไม่ดับไปกลับชาติ เป็นปีศาจสังหรณ์อยู่ก้อนหิน
ถูกไอน้ำซ้ำได้ไอแผ่นดิน บันดาลหินนั้นให้งอกออกทุกที
เป็นหน้าตาขาแข้งอันแรงฤทธิ์ ด้วยพรอิศรารักษ์พระลักษมี
นับอนันต์วันคืนได้หมื่นปี จึงเป็นผีเสื้อสมุทผุดทยาน
ขึ้นต้องแสงพระอาทิตย์ยิ่งฤทธิ์กล้า ปราบบรรดาพวกปีศาจด้วยอาจหาญ
ได้เป็นใหญ่ในแม่น้ำอโนมาน ใครล้างผลาญชีวันไม่บรรไลย"[๑]

๓.๗ วรรณกรรมคำสอน

วรรณกรรมคำสอนหมายถึงหนังสือที่แต่งขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์ในเชิงสั่งสอน หรือมุ่งแสดงโวหารอันเป็นคำคมมีความหมายเตือนใจหรือเป็นคำเปรียบเปรย หรือคำพังเพยซึ่งบางทีเราเรียกกันว่าสำนวนโบราณ เป็นสุภาษิตหรือมิใช่สุภาษิตก็ได้ แต่เป็นคำพูดที่ชวนให้คิด เป็นโวหารและมีเสียงสัมผัสที่น่าฟังตามลักษณะของคำไทย เท่าที่ปรากฏในวรรณคดีสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ พอกล่าวได้เป็นสังเขปดังต่อไปนี้

๑. พระอภัยมณี

ในเรื่องพระอภัยมณีมีข้อความกล่าวถึงเรื่องตีงูให้หลังหักว่าเป็นสิ่งไม่ควรกระทำเพราะจะทำให้เกิดอันตรายในภายหลัง

"ประเวณีตีงูให้หลังหัก มันก็มักทำร้ายเมื่อภายหลัง"[๒]

การนินทาเป็นของธรรมดาไม่ควรยึดถือเป็นอารมณ์ เพราะใคร ๆ ก็ต้องผจญกับเรื่องนี้ทั้งนั้น

"ที่รักกันสรรเสริญเจริญสิ้น ที่ชังนินทาแถลงทุกแห่งหน
การทั้งหลายร้ายดีมิได้พ้น จะกลัวคนครหาว่ากระไร"[๓]

---

[๑] สุนทรภู่, พระอภัยมณี, หน้า ๑๙๗.
[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙๓.
[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๖.

การประกอบกิจการงานอย่างหนึ่งอย่างใดควรใช้เวลาพิจารณาให้รอบคอบแบบที่เรียกว่าช้าเป็นการนานเป็นคุณ

"คำผู้ใหญ่ย่อมว่าช้าเป็นการ ยิ่งเนิ่นนานก็ยิ่งเห็นจะเป็นคุณ"[๑]

ในเรื่องพระอภัยมณีมีการใช้สำนวนเปรียบเทียบที่น่าฟัง ทำให้เกิดภาพพจน์และกลายเป็นคำพูดติดปากของคนรุ่นหลังทั่ว ๆ ไปคือสำนวนที่ว่า "มดแดงแฝงพวงมะม่วง"

"อนิจจาวาสนาพี่หามีไม่ จึงมิได้ชิดเชื้อแม่เนื้อหอม
เหมือนมดแดงแฝงพวกมะม่วงงอม เที่ยวไต่ตอมเต็มอยู่ไม่รู้รส"[๒]

สำนวน "ปลอมพล" มีที่ใช้ในพระอภัยมณีหมายถึงสอดแนมหรือแอบสืบข่าว มีกำเนิดมาจากเรื่องรามเกียรติ์ตอนสุกระสารปลอมพล กล่าวคือทศกัณฐ์ใช้ให้ยักษ์ชื่อสุกระสารปลอมตัวเป็นลิงเข้าไปสืบข่าวในกองทัพพระราม แต่ถูกจับได้สำนวนว่า "ปลอมพล" นี้จึงใช้กันทั่วไปตั้งแต่ตอนต้นสมัยรัตนโกสินทร์และมีอ้างชัดเจนในเรื่องพระอภัยมณี

"เขาเข้าใจอยู่ดอกหม่อมทำปลอมพล"[๓]

๒. บทละครนอกเรื่องสังข์ทอง

มีคำคมแสดงการเปรียบเทียบ ๒ ประการคือ คนทำผิดย่อมหวาดระแวงเหมือนวัวสันหลังขาด

"ระวังตัวเหมือนวัวสันหลังขาด เห็นแต่กาบินผาดก็หวาดหวั่น"[๔]

และกล่าวถึงการบังคับขืนใจคนให้ทำอะไรตามความปรารถนาของตนว่า

"จะจัดแจงแต่งตามอารมณ์เรา เหมือนข่มเขาโคขืนให้กินหญ้า"[๕]

"ลางเนื้อชอบลางยาไม่ว่าได้ ปลูกเรือนตามใจผู้อยู่
คำบุราณท่านว่าไว้เป็นครู พิเคราะห์ดูให้ต้องทำนองใน"[๖]

นอกจากนี้หนังสือต่าง ๆ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ รัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ ยังอ้างถึงสำนวนโบราณที่ใช้กันมานานแล้ว เช่นสำนวนว่า "กระต่ายแก่" หมายถึงเจ้าอุบาย (บทละครนอกเรื่อง

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๘.

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๐.

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙.

[๔] พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, สังข์ทอง," *บทละครนอกรวม ๖ เรื่อง*. หน้า ๓๓๐.

[๕] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๔.

[๖] เรื่องเดียวกัน

คาวี) "เสือเฒ่าจำศีล" หมายถึงคนแก่ที่หลอกลวงผู้อื่นให้เข้าใจผิดว่าเป็นคนดี (มหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์ชูชก) "มันไส้" หมายถึงเกลียดชังหรือขวางหูขวางตา (บทละครนอกเรื่อง คาวี) คำว่ามันไส้นี้ต่อมาเลือนเป็นหมั่นไส้

มีคำสอนหรือสุภาษิตที่น่าฟังอยู่ ๒ ตอน เป็นของเก่าอาจจะอ้างที่มาได้คือ "จะมารักเหากว่าผม จะมารักลมกว่าน้ำ จะมารักถ้ำกว่าเรือน จะมารักเดือนยิ่งกว่าตะวัน" เป็นสุภาษิตในเชิงสั่งสอนว่าไม่ควรจะเห็นแก่สิ่งที่มีค่าน้อยยิ่งไปกว่าสิ่งที่มีค่ามาก ข้อความนี้มีที่มาจากสุภาษิตพระร่วงสมัยสุโขทัยที่กล่าวว่า "อย่ารักเหากว่าผม อย่ารักลมกว่าน้ำ อย่ารักถ้ำกว่าเรือน อย่ารักเดือนกว่าตะวัน"[๑] และอีกตอนหนึ่งเป็นข้อความในบทละครนอกพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ ว่า

"อันน้ำใจสตรีนี้ไซร้ ยากที่จะหยั่งได้ดังจินดา
พระมหาสมุทรสุดลึกซึ้ง ถ้าจะหยั่งให้ถึงก็ง่ายกว่า"[๒]

ข้อความนี้สอนว่าอย่าไว้ใจผู้หญิง เพราะไม่มีใครจะหยั่งรู้ใจได้ ถึงมหาสมุทรจะลึกเพียงใดก็ยังอาจหยั่งได้ง่ายกว่าน้ำใจหญิง ความคิดเรื่องนี้ตรงกับข้อความในโคลงโลกนิติ ซึ่งในสมัยกรุงศรีอยุธยาแปลจากคาถาบาลีของเก่าขยายความเป็นคำโคลงว่า

"มหาสมุทรสุดลึกล้น คณนา
สายดิ่งทิ้งทอดมา หยั่งได้
เขาสูงอาจวัดวา กำหนด
จิตมนุษย์นี้ไซร้ ยากแท้หยั่งถึง"

หรืออาจจะเปรียบเทียบได้กับข้อความในเรื่องจันทโครพ อันเป็นวรรณกรรมร่วมสมัยที่ว่า

"น้ำใจนางอย่างน้ำค้างในร่มพฤกษ์ เมื่อยามดึกดังจะรองเข้าดื่มได้
ครั้นยามรุ่งเช้าสายก็หายไป มาเห็นใจก็เมื่อใจจะขาดรอน"

๓.๘ ศิลปการประพันธ์

ในการแต่งกวีนิพนธ์สมัยรัตนโกสินทร์ กวีมีความนิยมใช้กลวิธีการประพันธ์ที่สืบเนื่องมาจากครั้งกรุงศรีอยุธยาคือ มีการเล่นเสียง เล่นคำ เล่นความหมาย และเล่นกลบทต่าง ๆ ถือว่าทำให้บทประพันธ์นั้นไพเราะยิ่งขึ้นเป็นพิเศษ วิธีการเล่นกลบทอย่างนี้มีมาตั้งแต่สมัย

---

[๑] ดู ปัญญา บริสุทธิ์, โลกทัศน์ของคนไทยวิเคราะห์จากวรรณคดีคำสอนสมัยสุโขทัย, (กรุงเทพ : โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๓), หน้า ๔๕.

[๒] พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "ไกรทอง," บทละครนอก..., หน้า ๓๗๙.

สมเด็จพระนารายณ์มหาราชแล้ว จะเห็นได้จากบทประพันธ์ของหลวงศรีมโหสถที่เรียกว่า "โคลงอักษรสาม" และในหนังสือเรียนเรื่อง "จินดามณี" ซึ่งแต่งในสมัยสมเด็จพระนารายณ์เช่นกัน ความเจริญสูงสุดในการคิดกลบทชนิดต่าง ๆ ปรากฏในสมัยพระเจ้าบรมโกศ ซึ่งจะเห็นได้จากบทประพันธ์ประเภทกลอน กลบทล้วน ๆ ของหลวงศรีปรีชา (เซ่ง) เรื่อง "ศิริวิบุลกิตติ" ซึ่งประกอบด้วยกลบทถึง ๘๖ ชนิด ความนิยมกลบทนี้สืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ และได้รับความนิยมสูงสุดในสมัยรัชกาลที่ ๓ จะเห็นได้จากคราวที่โปรดให้บูรณะวัดพระเชตุพนใหม่หมดทั้งวัดเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๔ นั้นได้โปรดให้ชุมนุมกวีที่มีฝีปากทางแต่งกลอนให้ช่วยกันแต่งตัวอย่างกลบทชนิดต่าง ๆ ในรูปแบบเพลงยาวประมาณเกือบ ๖๐ ชนิด ในการแต่งกลบทดังกล่าวนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระราชนิพนธ์กลบทบางชนิดด้วยฝีพระโอษฐ์ของพระองค์เอง เนื่องจากความนิยมแต่งกลบทเป็นที่นิยมแพร่หลายเช่นนี้วรรณคดีในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ จึงมีกลบทแทรกอยู่บ้าง เช่นโคลงนิราศสุพรรณ ของสุนทรภู่อ้างถึงกลบทนาดบริพันธ์ กลบทอักษรสาม กลบทสะกัดแคร่ และกลบทก้านต่อดอก เป็นต้น

"โคลงไว้ใช้ชื่ออ้าง ต่างนาม
นากคปริพันตาม กบเต้น
สรล้วนส่วนอักษรสาม สกัดแคร่ แม่นา
ซ้อนดอกบอกบ่อเว้น ว่าไว้ให้ฟังฯ"[๑]

ในมหาเวสสันดรชาดกกัณฑ์มหาราช พระนิพนธ์ในกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสได้กล่าวถึงกลบทสามชนิดคือ กลบทยัติภังค์ กลบทละลอกแก้วกระทบฝั่ง หรืออีกชื่อหนึ่งว่ากลบทกบเต้นต่อนหอย ดังตัวอย่างต่อไปนี้

กลบทยัติภังค์ เป็นร่ายยาวที่อาศัยเล่นคำแบบกลบทยัติภังค์แยกพยางค์ของคำท้ายวรรคหน้าให้ไปอยู่เป็นคำต้นในวรรคหลัง

"สีสรรพ์พรรณสี่อย่างควรจะพึงพิศวง ผจงพิจิตรจรูญเจริญเนตรวิเศษโศภณเพลินบางจำพวกบรร เทืองเหลืองเล่ห์สุวรรณพรรณชมพู นทนพคุณดูอร่ามงามเพริศเพราเหล่าหนึ่งฉาดเฉิดเลิศหลากสี แดงก่ำล้ำรัศมีอรุณทิพา กรเรืองจำรัสเวหาเห็นประไพพรรณรายลางบางสีสรรพ์วรรณนีคา ภาเพียงไพฑูรยประภาพิสุทธิ์สด ใสเสมอมรกตอันเข้มเขียว ข้าจำพวกหนึ่งเหลือบเพลียวเล่ห์ไกลาส คิรีขาวบริสุทธิ์สะอาดจุฬารตระการตา"[๒]

---

[๑] สุนทรภู่, "โคลงนิราศสุพรรณ," *ประชุมนิราศสุนทรภู่*.... หน้า ๓๔.

[๒] กระทรวงศึกษาธิการ, มหาเวสสันดรชาดก..., หน้า ๓๔๘.

กลบทละลอกแก้วกระทบฝั่งและกลบทกบเต้นต่อยหอย

"สรรแต่หาญสารตัวเหี้ยม เทียมช้างมารทานช้างหมื่น พื้นโถมศึกฝึกกนศร ร่อนงาส่วยร่ายเงิยเศียร เรียนเชิงสู้รู้ชนสาร ร่านบ้าแทงแรงบ่ถอย ร้อยคชหนีรี่ขึ้นหน้า ข้าศึกษายลขนสยอง ร้องบันเทิงเริงบุกทัพ สรรพอลังการสารอลงกต บทจรคลาดบาทจรคลา คาพยุหะยืนดื่นพยุหยุทธ์ ดุจพสุธาพังดั่งพสุธาพก ยกคชผายย้ายคชพล คนตัวหมอขอติดมือ ถือหัตถ์ง่าท่าเห็นงามตามทำนองต้องธรรมเนียม เตรียมทุกหมวดตรวจทุกหมู่ คู่อยู่เรียงเคียงอยู่เรียบ เทียบคชยืนพื้นคชยาน สารตัวกลั่นสรรตัวกล้า น่าพันลึกนึกพันลาย ท้ายคชง่า ท่าขอเงื้อ เชื้อคนหาญชาญคำแหงแข็งศึกกล้าข้าศึกกลัว ตัวกลางช้างต่างกลอกเชิด เทิดกระบี่พีกระบวน ทวนหอกรำทำหันร่อนพลกุญชรเร่งเตรียมตรวจ ตามหมู่หมวดคชพยุหยาตรา"[๑]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๙.

บทที่ ๔
วิเคราะห์วัฒนธรรมทางจิตใจ

การวิเคราะห์วัฒนธรรมทางจิตใจก็คือ การเสาะหาข้อเท็จจริงเพื่อให้รู้แนวความนึกคิดและค่านิยมทางจิตใจของคนไทยในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ ว่ามีพื้นฐานของวัฒนธรรมทางจิตใจเป็นเครื่องรองรับความคิดทั้งหลายอย่างไรบ้าง วรรณคดีในช่วงดังกล่าวได้แสดงให้เห็นความเจริญทางจิตใจของคนในสมัยนั้นบางประการดังต่อไปนี้

๔.๑ ความสำนึกในบาปบุญคุณโทษ

พุทธศาสนามีส่วนสำคัญในการขัดเกลาจิตใจของคนไทยให้เกรงกลัวบาป และยินดีในการทำกุศลตามแนวคำสอนในพระพุทธศาสนาที่ว่า

สพฺพปาปสฺส อกรณํ กุสลสฺสูปสมฺปทา
สจิตฺตปริโยทปนํ เอตํ พุทฺธาน สาสนํ
(โอวาทปาฏิโมกข์)

แปลความว่า "การไม่ทำบาปทั้งปวง การเข้าถึงความดี การทำจิตให้บริสุทธิ์ นั่นแหละคือคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย"

ด้วยเหตุนี้พื้นฐานของจิตใจคนไทยจึงตั้งอยู่บนคำสอนสามข้ออันเป็นหัวใจของพุทธศาสนา ความเชื่อเรื่องบาปบุญคุณโทษมิได้ปรากฏ เฉพาะในวรรณคดีสมัยต้นรัตนโกสินทร์เท่านั้น แต่มีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยแล้ว[๑] ในวรรณคดีสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีข้อความบางตอนอ้างถึงความสำนึกในบาปบุญคุณโทษไว้ดังนี้

นิราศพระประธมของสุนทรภู่กล่าวไว้ว่า

"สาธุสะพระประธมบรมธาตุ
จงทรงศาสนาอยู่อย่ารู้สูญ
ข้าทำบุญคุณพระช่วยอนุกูล
ให้เพิ่มพูนสมประโยชน์โพธิญาณ"[๒]

---

[๑] ปัญญา บริสุทธิ์, โลกทัศน์ของคนไทยวิเคราะห์จากวรรณคดีคำสอนสมัยสุโขทัย, (กรุงเทพ : โอเดียนสโตร์ ๒๕๒๓), หน้า ๑๔ - ๑๕.

[๒] สุนทรภู่, "นิราศพระประธม", ประชุมนิราศสุนทรภู่, หน้า ๔๓๕.

"ขอเดชะพระมหาอานิสงส์
ซึ่งเราทรงศักราชพระศาสนา
เสน่ห์ไหนให้คนนั้นกรุณา
เหมือนในอารมณ์รักประจักษ์ใจ"[๑]

การทำบุญแล้วอธิษฐานขอให้ได้ในสิ่งที่ปรารถนา เช่น การห่มผ้าพระพุทธรูปถือว่าเป็นการทำบุญอย่างสูง หรือการห่มผ้าพระเจดีย์ก็เช่นกัน ผู้กระทำย่อมมีใจอิ่มเอิบ และเชื่อว่าคำอธิษฐานของตนย่อมเป็นผลสำเร็จเพราะการทำบุญนี้

"มาห่มพระจะให้ผลดลบันดาล ได้พบพานภายหน้าสถาพร
ทั้งรูปงามทรามประโลมโฉมแฉล้ม ขอให้แก้มสองข้างอย่างเกสร"[๒]

การฆ่าสัตว์ตัดชีวิตซึ่งเป็นการผิดศีลข้อที่ ๑ นั้นเป็นเรื่องที่คนไทยพิจารณาว่าเป็นบาปอันหนักและจะไม่กระทำกันยกเว้นในกรณีที่เหลือวิสัย จะเห็นได้จากถ้อยคำของสุนทรภู่ในเรื่องพระอภัยมณีว่า

"อย่าฆ่าสัตว์ตัดชีวิตพิษฐาน หมายวิมานเมืองแมนแดนสวรรค์"[๓]
"อย่าลุ่มหลงจงอุตส่าห์รักษาศีล ให้เพิ่มภิญโญไปดังใจหมาย
อย่าฆ่าสัตว์ตัดชีวิตคิดอุบาย จะจำตายตกนรกอะเวจี"[๔]

ในเรื่องสวัสดิรักษากับนิราศพระประธมก็มีข้อปฏิบัติเป็นประเพณีกำหนดให้ละเว้นการทำบาปอย่างเห็นได้ชัดแจ้ง

" อนึ่งนั้นวันกำเนิดเกิดสวัสดิ์ อย่าฆ่าสัตว์เสียสง่าทั้งราศี"[๕]
"ดูชาวบ้านพรานปลาทำลามก เที่ยวดักนกยิงเนื้อมาเถือขาย"[๖]

การประพฤติผิดลูกเมียผู้อื่นหรือการละเมิดศีลข้อที่ ๓ เป็นสิ่งที่น่าอับอายและจะต้องถูกลงโทษในนรกตามความเชื่อในไตรภูมิกถา ปรากฏในนิราศภูเขาทองและนิราศนรินทร์ว่าดังนี้

"งิ้วนรกสิบหกองคุลีแหลม ดังขวากแซมเสี่ยมแทรกแตกไสว
ใครทำชู้คู่ท่านครั้นบรรลัย ก็ต้องไปปีนต้นน่าชนพอง"[๗]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๗.
[๒] เรื่องเดียวกัน, "นิราศเมืองเพชร", หน้า ๔๘๖.
[๓] สุนทรภู่, พระอภัยมณี, หน้า ๑๔๕.
[๔] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๓.
[๕] กรมศิลปากร, นิราศสุนทรภู่, (พิมพ์ครั้งที่ ๔ กรุงเทพ : องค์การค้าของคุรุสภา), หน้า ๔๙๖.
[๖] สุนทรภู่, "นิราศพระประธม", *ประชุมนิราศสุนทรภู่....* หน้า ๔๑๙.
[๗] ประชุมวรรณคดีไทยภาค ๒, ไทยวัฒนาพานิชย์, ๒๔๙๗, หน้า ๒๓๙.

" ยามยลต้นงิ้วป่า หนาหนาม
นึกบาปวาบวับหวาม วุ่นแล้ว
คงจะปะงิ้วทราม สวาดิเมื่อ ม้วยแฮ
งิ้วกับพี่หนีแคล้ว ดื่นงิ้วลิ่วสูงฯ"[๑]

การทำสัตว์ให้พลัดพรากจากกันเป็นเรื่องที่เชื่อกันว่าผู้กระทำจะได้รับกรรมคือผลแห่งการกระทำของตน กรรมชั่วทำให้ต้องพลัดพรากจากคนหรือสิ่งอันเป็นที่รักในชาติปัจจุบัน ความเชื่อเรื่องกรรมเป็นคติทางพุทธศาสนามีปรากฏในวรรณคดีสมัยกรุงศรีอยุธยา เช่น ลิลิตพระลอ เป็นต้น ที่กล่าวว่า

"รอยกรรมจักจากเจ้า จอมกษัตริย์
รอยบาปเพรงจำพลัด ออกท้าว
พระคุณไป่แทนขัด ใจดั่ง นี้นา
ยาหยูกเขาโน้มน้าว ลูกให้ไหลหลง"[๒]

ในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ เช่น นิราศนรินทร์ นิราศเมืองแกลง และเพลงยาวความเก่า ได้กล่าวถึงคติเรื่องกรรมไว้ว่า

โคลงนิราศนรินทร์

"รอยบุญเราร่วมพ้อง พบกัน
บาปแบ่งสองทำทัน เท่าสร้าง
เพรงพรากสัตว์จำผัน พลัดคู่ เขาฤๅ
บุญร่วมบาปจำร้าง นุชร้างเรียมไกล"[๓]

"ชะรอยกรรมทำสัตว์ให้พลัดพราย จึงแยกย้ายบิตุราชญาติกา"[๔]

"ชะรอยในปางก่อนได้ยุหญิง ให้จำทิ้งกันทั้งจิตพิสมัย
อกุศลผลนั้นมาถึงใจ ให้จำไกลแล้วทั้งมิตรมาคิดรอน"[๕]

---

[๑]นายนรินทร์ธิเบศร์ (อิน), โคลงนิราศนรินทร์, หน้า ๒๔๐.

[๒]นายดำรา ณ เมืองใต้ เปลื้อง ณ นคร, *พระลอลิลิต* ประชุมวรรณคดีไทยภาค ๒, รวบรวมและเรียบเรียงโดย นายฉันทิชย์ กระแสสินธุ์ (พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๔๙๗), หน้า ๒๙๙.

[๓]นายนรินทร์ธิเบศร์ (อิน), เรื่องเดิม, หน้า ๑๒๘.

[๔]สุนทรภู่, "นิราศเมืองแกลง", *ประชุมนิราศสุนทรภู่*, หน้า ๑๐๖.

[๕]กรมศิลปากร, ประชุมเพลงยาว, หน้า ๒๔๖.

เมื่อกล่าวถึงผลแห่งการทำบาปตามข้อ ๑ ในโอวาทปาฏิโมกข์แล้ว กวีก็เน้นข้อ ๒ คือผลแห่งการทำดีว่าผู้ที่ทำกรรมดีในพุทธศาสนาหรือทำความดีเป็นส่วนตัวก็ย่อมได้รับผลแห่งความดีเหมือนกัน แสดงให้เห็นถึงจิตใจของคนไทยสมัยก่อนว่าเป็นผู้ที่ยึดมั่นในกรรมดีและสร้างกุศลตามแนวคำสอนของพุทธศาสนาโดยแท้

" พระองค์อรอาจแท้ ศรัทธา
ริร่างกุศลเนือง เนื่องล้ำ
ทั้งวิสาขบูชา บูชิต ไว้พ่อ
เหตุเพื่อพระทรงค้ำ คื่น คืนฯ
เฉลิมบุญชวลิตเรื้อง เลยราช
ทำนุสาสนฝืน ฝ่าสร้าง
มณฑปพระพุทธบาท เรืองรุ่ง
บุญแผ่ผลบุญกว้าง กว่าบุญฯ"[๑]

ในการสร้างกุศลนั้นมีหลายแบบคือจิตใจของคนไทยน้อมนำไปในการนับถือพระสงฆ์และแสดงความเมตตากรุณาแก่ผู้อื่นโดยทั่วไปเพื่อหวังความพ้นทุกข์อันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุด การนับถือสงฆ์เป็นการปฏิบัติต่อผู้สืบศาสนา แต่ความเมตตาต่อผู้อื่นเป็นธรรมะ

" บุญหลังเหลือย่านกว้าง มาแล
ปัญจบริจาคหลาย ละได้
พระฤอาจห่างแห หาโพธิ ญาณพ่อ
บารมีไป่ไกลใกล้ ลุดลฯ
พระหวังโปรดสัตว์ให้ นฤพาน
ปราศจากสงสารทน ทุกข์พ้น
กามาฤดีดาล ดลเทวษ
วายว่ายสมุทรล้น ล่องลอยฯ"[๒]

" การบุญพระมากได้ ใดเสมอ
พระแผ่ผลเนืองใน กว่ากว้าง
สังฆนิตยภัตรเธอ ทรงอุ ทิศแฮ
พุทธรัตนไตรสร้าง เสร็จสรรพ์ฯ"[๓]

---

[๑] พระยาตรัง, โคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติ, หน้า ๗๕.

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔.

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕.

ความเชื่อในพุทธศาสนาทำให้คนไทยรู้จักละวางหรือปลงธรรมสังเวชในสิ่งที่เป็นเครื่องผูกพันทางโลกแสดงให้เห็นถึงความเข้าใจอย่างแท้จริงในหลักพุทธศาสนาที่ว่าความเป็นไปของโลกนั้นมี ๓ อย่างคือ ทุกขัง (ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนนำไปสู่ความทุกข์) อนิจจัง (ทุกสิ่งทุกอย่างไม่มีอะไรแน่นอนย่อมเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ) อนัตตา (ทุกสิ่งทุกอย่างไม่มีตัวตนอย่ายึดถือเป็นจริงเป็นจัง) โดยเฉพาะข้ออนิจจังหรือความไม่เที่ยงแท้นั้นเป็นสิ่งที่คนไทยส่วนใหญ่เชื่อถือ และยอมรับดังจะเห็นได้จากข้อความในเรื่องขุนช้างขุนแผน และพระอภัยมณีซึ่งแสดงให้เห็นหลักอนิจจังที่คนไทยเชื่อถืออย่างชัดเจน

"ใครจะอยู่ค้ำฟ้าทั้งตาปี ถึงพระศุลีอินทร์จันทร์ย่อมบรรลัย
ต้องจุติจากสวรรค์ชั้นฟ้า เกิดมาแล้วหาพ้นความตายไม่"[๑]

"แล้วทรงเดชเทศนาภาษาไทย ด้วยความในโลกีย์สี่ประการ
คือรูปรสกลิ่นเสียงเคียงสัมผัส ที่คฤหัสถ์หวงแหนไม่แก่นสาร
ครั้นระงับดับขันธสันดาน ย่อมสาธารณ์เปื่อยเน่าเสียเปล่าดาย"[๒]

นอกจากความเชื่อในเรื่องบาปบุญคุณโทษดังกล่าวแล้ววรรณคดียังแสดงให้เห็นถึงจิตใจของคนไทยซึ่งมีความเคารพเชื่อมั่นในสถาบันพุทธศาสนาเป็นที่พึ่งทางใจเป็นอย่างสูงไม่ดูถูกดูหมิ่น ถ้ามีโอกาสจะทำความเคารพต่อสิ่งอันเป็นวัตถุทางพุทธศาสนาก็ยินดีกระทำ

"ได้ชมเพลินเดินมาถึงหน้าโบสถ์ สมาโทษถือเทียนเวียนทักษิณ
เคารพสามตามกำหนดหมดมลทิน กับหนูนิลหนูพัดเข้ามัสการ
ได้สรงน้ำชำระพระสัมฤทธิ์ ถวายธูปเทียนอุทิศพิษฐาน"[๓]

และเชื่อว่าการเคารพนับถือปฏิบัติตนอยู่ในธรรมะของศาสนาย่อมเป็นอานิสงส์ช่วยให้รอดพ้นอันตรายทุกประการ เป็นที่พึ่งทางใจที่ว่าพระย่อมคุ้มครองคนดี

"เดชะบุญคุณพระอนิสงส์ ช่วยดำรงรอดตายมาหลายหน"[๔]

ประการสุดท้ายก็คือคนไทยส่วนมากมีจิตใจเชื่อมั่นว่า ในชาติปัจจุบันได้รับความทุกข์ก็จะต้องอดทนรับใช้กรรมและทำดีชดเชยเพื่อหวังความสุขในการเกิดชาติหน้า นั่นก็คือเชื่อว่าชาติหน้ามีจริงและเป็นความหวังของผู้ที่สิ้นหวังในชาตินี้

---

[๑] กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน, หน้า ๒๗.

[๒] สุนทรภู่, พระอภัยมณี, หน้า ๑๙๓.

[๓] สุนทรภู่, "นิราศเมืองเพชร", *ประชุมนิราศสุนทรภู่....* หน้า ๔๗๙.

[๔] เรื่องเดียวกัน, "รำพันพิบาป," หน้า ๓๖๕.

"ฉันเกิดมาชาตินี้ก็มีกรรม เสนระยำยุบยับด้วยอับจน
ได้เดืองแค้นแสนยากลำบากบอบ ไม่สมประกอบทรัพย์สินก็ขัดสน
แม้นกลับชาติเกิดใหม่เป็นกายคน ชื่อว่าจนแล้วจงจากกำจัดไกล"[๑]
"ทั้งแก้วเนตรเกสรามณฑาทิพย์
จงลอยลิบลุล่วงถึงสรวงสวรรค์
จะเกิดไหนได้อยู่คู่ชีวัน
อย่ามีอันตรายเป็นเหมือนเช่นนี้"[๒]

๔.๒ ความกตัญญูและความจงรักภักดี

ลักษณะเด่นของคนไทยสมัยก่อนที่เห็นได้ชัดแจ้งจากวรรณคดีเรื่องต่าง ๆ ก็คือเรื่องของความกตัญญู (ความรู้จักบุญคุณของผู้ที่กระทำต่อตน) และความจงรักภักดี (การแสดงออกซึ่งความกตัญญูในแง่ต่าง ๆ)

วรรณคดีได้แสดงให้เห็นจิตใจของคนไทยส่วนใหญ่ว่ามีความกตัญญูอยู่ในจิตใจของตนอย่างลึกซึ้ง ใครทำคุณไว้แก่ตนก็จะจำใส่ใจไว้ไม่มีวันลืมและจะหาโอกาสกตเวทีในภายหน้า ความสำนึกในบุญคุณของผู้อื่นจะเห็นได้จากเรื่องขุนช้างขุนแผนโดยเฉพาะตัวขุนแผน ซึ่งเป็นตัวเอกในเรื่อง ได้แสดงความกตัญญูออกมาจากจิตใจให้เห็นอย่างชัดแจ้งในข้อความว่า

"พระพิจิตรบุษบาให้อาศัย รักใคร่เราเหมือนบุตรสุจริต
แต่นานไปที่ไหนความจะมิด ด้วยพระองค์ทรงฤทธิ์ยังโกรธา
สั่งกำชับกรมการด่านคอย อายัดช่องใหญ่น้อยไว้แน่นหนา
ใครจับได้ให้ส่งไปพารา ด้วยโทษฆ่าคนตายเสียหลายพัน
จะร้อนถึงพระพิจิตรผู้บิดา ที่เมตตาเลี้ยงดูให้อยู่นั่น
สักหน่อยก็จะพลอยเป็นโทษทัณฑ์ ที่พูดนั้นว่าจะบอกไปขอไว้
เมื่อพระองค์ยังทรงพระพิโรธ ที่ไหนจะโปรดยกโทษให้
ถ้านิ่งอยู่รู้ข่าวถึงกรุงไกร สั่งให้ส่งลงไปจะเสียที"[๓]
"จนยากเย็นเป็นโทษเห็นโหดไร้ ยังส่งให้ข้าวปลาเป็นผาสุก
ก็หมายมั่นกตัญญูถึงอยู่คุก กราบพ่อทุกทุกคืนค่อยชื่นใจ"[๔]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, "นิราศพระบาท," หน้า ๑๓๗.
[๒] เรื่องเดียวกัน, "นิราศพระประธม," หน้า ๔๐๔.
[๓] กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน, หน้า ๔๗๑.
[๔] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓๘.

คนไทยนั้นไม่ว่าจะอยู่ในภาคไหนหรือในสารทิศใด ก็ย่อมแสดงความกตัญญูของตนต่อผู้มีคุณให้ปรากฏอยู่เสมอ นับว่าเป็นเอกลักษณ์ของคนไทยได้ประการหนึ่ง

"ร้อยบ้านพันเมืองไม่หลอเหลือ เป็นเบือฉิบหายด้วยห้ำหั่น
จนน้ำกินบ่อได้ไหลเป็นมัน ฟันดังฟันปลาบ่ราครือ
แต่บ้านจอมทองของข้าน้อย บ่ยับย่อยชาวทัพเขานับถือ
ข้าวของสิ่งไรอยู่ในมือ มิได้ยื้อแย่งทำให้ช้ำใจ
ข้อยขอบคุณท่านเป็นเที่ยงแท้ ถึงคุณพ่อคุณแม่บ่ปานได้
ท่านจะยกทัพกลับเมืองไทย สิ่งใดข้าวของก็บ่มี
ตามจนตามยากมาฝากบ้าง เป็นเสบียงกลางทางจนถึงที่
เงินทองของตูบ่สู้มี จะแจกรี้พลท่านที่ขึ้นมา"[๑]

สุนทรภู่ก็ได้กล่าวย้ำเรื่องความกตัญญูไว้ในเรื่องสวัสดิรักษา และนิราศพระประธม ตลอดจนเพลงยาวถวายโอวาทดังต่อไปนี้

"อนึ่งเล่าเข้าที่ศรีไสยาสน์ อย่าประมาทหมั่นคำนับลงกับหมอน
เป็นนิรันดร์สรรเสริญเจริญพร คุณบิดรมารดาคุณอาจารย์ฯ"[๒]

"ตรวจวารินรดทำคำอักษร
ส่งส่วนบุญสุนทราสถาพร
ถึงบิดรมารดาครูอาจารย์
ถวายองค์มงกุฎอยุธเยศ
ทรงเศวตคชงามทั้งสามสาร
เสด็จถึงซึ่งบุรีนิรพาน"[๓]

"กตัญญูสู้อุตส่าห์พยายาม ไม่ลืมความรักใคร่อาลัยลาน
ถึงลับหลังยังช่วยอวยสวัสดิ์ ให้สมบูรณ์พูนสมบัติพัสถาน"[๔]

ส่วนความจงรักภักดีอันเป็นการแสดงออกของความกตัญญูนั้น กวีได้กล่าวถึงทั้งด้านความภักดีต่อเจ้านาย และความภักดีต่อบุคคลในครอบครัวหรือคนอื่น ๆ ดังเช่นเพลงยาวของคุณสุวรรณ (กวีในรัชกาลที่ ๓) ได้ย้ำถึงความจงรักภักดีว่าเป็นสิ่งที่พึงกระทำคงเส้นคงวาสม่ำเสมอ

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๔.

[๒] สุนทรภู่, "สวัสดิรักษา," *ประชุมนิราศสุนทรภู่...*, หน้า ๓๙๕.

[๓] เรื่องเดียวกัน, "นิราศพระประธม," หน้า ๔๕๐.

[๔] เรื่องเดียวกัน, "เพลงยาวถวายโอวาท," หน้า ๕๐๘.

"ตามวิสัยใจตรงต่อพงศ์นารายณ์ ไม่เว้นวายคลายคลาดไม่ขาดวัน"[๑]

สุนทรภู่เป็นกวีผู้หนึ่งที่แสดงความจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นอย่างเลิศ แม้เมื่อพระองค์สวรรคตไปแล้วก็ยังกล่าวถึงความภักดีของตนที่มีอยู่อย่างไม่เสื่อมคลาย

"แม้นกำเนิดเกิดชาติใดใด ขอให้ได้เป็นข้าฝ่าธุลี"[๒]

"ขออยู่บวชกรวดน้ำสุรามฤต อวยอุทิศผลผลาอานิสงฆ์
สนองคุณพูนสวัสดิ์ขัตติย์วงศ์ เป็นรถทรงสู่สถานวิมานแมน"[๓]

การแสดงความกตัญญูที่แสดงกตเวทีออกให้เห็นด้วยการบวชอุทิศส่วนกุศลถวายเจ้านายทั้งที่สวรรคตไปแล้วและที่ยังทรงดำรงพระชนม์ชีพอยู่ ตัวอย่างเช่น

"จะสร้างพรตอุตส่าห์ส่งส่วนบุญถวาย ประพฤติฝ่ายสมถะทั้งวสา
เป็นสิ่งของฉลองคุณมุลิกา ขอเป็นข้าเคียงพระบาททุกชาติไปฯ"[๔]

"ทั้งปิ่นเกล้าเจ้าพิภพจบสกล ให้ผ่องพ้นภัยสำราญผ่านบุรินทร์ฯ"[๕]

ความซื่อสัตย์เป็นของคู่กับความจงรักภักดี ซึ่งข้าราชการที่ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาย่อมแสดงคุณสมบัติข้อนี้ให้ปรากฏเพื่อให้เห็นว่าตนเป็นผู้จงรักภักดีต่อเจ้านายจริง ๆ

"เณรแก้วบอกท่านสมภารไป พ่อมิใช่สิ้นฤทธิ์คิดถอยหนี
หากรับสัตย์พระพิพัฒน์วารี ไม่ราคีคิดคดขบถใจ
สู้ยอมตายไว้ชื่อเชื้อทหาร มิให้พานผิดเสียความสัตย์ได้
อาคมจึงเสื่อมทุกสิ่งไป ท่านไม่เลี้ยงแล้วก็ตามบุญ
ถ้าบิดาข้าคดต่อแผ่นดิน ละสัตย์เสียสิ้นก็จะวุ่น
เพราะฉะนั้นเขาจึงฟันเล่นเป็นจุณ พระคุณอย่าละเหี่ยเสียน้ำใจ"[๖]

สำหรับสังคมของคนในครอบครัวเดียวกัน ความจงรักภักดีก็เป็นการแสดงออกของจิตใจที่มีคุณธรรม และปฏิบัติอยู่ในหมู่คนไทยตั้งแต่สมัยโบราณมาแล้ว กล่าวคือหญิงไทยสมัยก่อน

---

[๑] กรมศิลปากร, ประชุมเพลงยาว, หน้า ๑๐๕.

[๒] สุนทรภู่, "นิราศภูเขาทอง," ประชุมนิราศสุนทรภู่..., หน้า ๑๕๓.

[๓] เรื่องเดียวกัน, "นิราศวัดเจ้าฟ้า," หน้า ๑๖๔.

[๔] เรื่องเดียวกัน, "นิราศภูเขาทอง," หน้า ๑๔๙.

[๕] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๐.

[๖] กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน..., หน้า ๑๒๑.

จะถูกอบรมให้ซื่อตรงจงรักภักดีต่อสามีแต่เพียงผู้เดียว หมั่นรับใช้ปฏิบัติต่อสามี ไม่คิดใฝ่ใจในชายอื่น

ในมหาเวสสันดรชาดก ได้กล่าวว่าสามีเป็นที่พึ่งและเป็นศรีสง่าของภรรยา เพราะฉะนั้นภรรยาควรตอบแทนสามีด้วยความเป็นผู้จงรักภักดีต่อสามีแต่เพียงผู้เดียว ไม่พึงคิดว่าการหาสามีใหม่เป็นสิ่งที่หาง่าย หรือเป็นสิ่งที่น่ากระทำ

"สามีมีอยู่แล้วเสมือนหนึ่งฉัตรแก้วอันกั้นเกศ งามหน้างามเนตรทุกเวลา"[๑]

"เป็นสตรีมีผัวสองไม่ผ่องแผ้วเป็นราคี ที่ตนชั่วก็ชวนกันว่าดีไม่บัดสีใจ
ดีชั่วคงหาได้ทำไมกับผัว"[๒]

เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงหญิงที่มีสามีแล้วพึงยกย่องสามีของตน ประพฤติตนมีกิริยาวาจาเรียบร้อยไม่กระด้างกระเดื่องต่อสามีเช่น

"นางทองประศรียกมือไหว้ รับพรผัวให้ประเสริฐศรี"[๓]
"ฉวยขุกคำทำผิดแม่คิดกลัว อย่าทำชั่วชั้นเชิงให้ชายชัง
เนื้อเย็นจะเป็นซึ่งแม่เรือน ทำให้เหมือนแม่สอนมาแต่หลัง
เข้านอกออกในให้ระวัง ลุกนั่งนอบนบแก่สามี
อย่าหึงหวงจ้วงจาบประจานเจิ่น อย่าก่อเกินก่อนผัวไม่พอที่"[๔]
"ด้วยเหตุนี้มีผัวอย่ามัวประมาท ถ้าพลั้งพลาดเพียงชีวาจะอาสัญ
ต้องเอาใจสามีทุกวี่วัน ให้ผัวนั้นเมตตาอย่าจืดจาง
จงเคารพนบนอบต่อสามี กิริยาพาทีอย่าอางขนาง
จะยั่วยวนฤๅว่ามีที่ระคาง ไว้ให้ว่างคนผู้อยู่ที่ลับ
สังเกตดูอย่างไรชอบใจผัว ทั้งอยู่กินสิ้นทั่วทุกสิ่งสรรพ
ทำให้ได้อย่าให้ต้องบังคับ เป็นแม่เรือนเขาจึงนับว่าดีจริง
อันเป็นเมียจะให้ชอบใจผัว สิ่งสำคัญนั้นก็ตัวของผู้หญิง
ทำให้ผัวถูกใจไม่มีทิ้ง ยังอีกสิ่งก็อาหารตระการใจ
ถ้ารู้จักประกอบให้ชอบลิ้น ถึงแก่สิ้นเพราพริ้งไม่ทิ้งได้
คงต้องง้อขอกินทุกวันไป จงใส่ใจจัดหาสารพัน

---

[๑] กระทรวงศึกษาธิการ, มหาเวสสันดรชาดก, หน้า ๗๒.
[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๓.
[๓] กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน, หน้า ๔.
[๔] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๔.

เป็นต้นต้มตีนหมูให้ชูรส ไข่ไก่สดปลาต้มยำทำขยัน
ตับเหล็กสันในแลไข่ดัน หั่นให้ชิ้นเล็กเล็กเหมือนเจ๊กทำ
พยายามเลี้ยงดูให้ชูใจ ถึงจะมีเมียใหม่ให้คมขำ
เสน่ห์ปลายจวักไม่รู้จักทำ หลงไหลไม่กี่น้ำก็จำคลาย
พ่อเจ้ามีห้ามสักสามร้อย เป็นไรไม่หลุดลอยไปง่ายง่าย
ปะสาวสาวเจ้าก็ชมลงงมงาย แต่พอหน่ายก็แพ้แม่ทุกที"[๑]

เรื่องพระอภัยมณีกล่าวถึงหญิงที่มีสามีต้องมีความอดทน ไม่มีความหึงหวง ไม่ถือตัว และซื่อตรงต่อสามีไว้ดังนี้

"แล้วลูบหลังสั่งสอนประสาหญิง แม่งามยิ่งยอดสตรีไม่มีสอง
จะจำไกลไปอยู่ด้วยคู่ครอง อย่าให้ข้องเคืองอัชฌาพระสามี
อย่าถือองค์นงลักษณ์ว่าอัคเรศ แม่ดวงเนตรนึกว่าเหมือนทาสี
ต้องซื่อตรงจงรักด้วยภักดี ถึงราตรีกราบบาทอย่าขาดวัน
ถ้าเธอกริ้วแม่อย่าโกรธพิโรธตอบ ประนตนอบโอนอ่อนค่อยผ่อนผัน
อนึ่งเหล่าสาวสุรางค์นางกำนัล อย่าป้องกันหึงหวงให้ล่วงเกิน"[๒]

และหญิงที่ได้รับความโปรดปรานจากสามีก็ไม่ควรจะมีใจกำเริบถือตัวว่าสามีหลงรักแล้วหย่อนในการปรนนิบัติสามี เพราะการทำเช่นนั้นจะทำให้สามีเกิดความเบื่อหน่ายในภายหลัง

"อันหญิงดีเพราะผลปรนนิบัติ รักษาสัตย์สู้ม้วยอยู่ด้วยผัว
ผัวยิ่งรักหนักหญิงก็ยิ่งกลัว อย่าถือตัวต่อชายจะหน่ายใจ"[๓]

๔.๓ ความมีอัธยาศัยไมตรี

ลักษณะเด่นอันเป็นเอกลักษณ์ของคนไทยซึ่งเป็นที่รู้จักกันแพร่หลายก็คือความเป็นผู้มีอัธยาศัยไมตรีต่อผู้อื่น รู้จักถ้อยทีถ้อยอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นคนใจกว้าง ไม่ตระหนี่ ดังตัวอย่างเช่น

"ชายข้าวเปลือกหญิงข้าวสารโบราณว่า น้ำพึ่งเรือเสือพึ่งป่าอัชฌาสัย
เราก็จิตคิดดูเล่าเขาก็ใจ รักกันไว้ดีกว่าชังระวังการ"[๔]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๘๙.

[๒] สุนทรภู่, พระอภัยมณี, หน้า ๑๒๓.

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๓.

[๔] ม.จ.อิศรญาณ, อิศรญาณภาษิต, (กรุงเทพ : กรมศิลปากร, ๒๕๑๓. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพรองเสวกโทขุนหนองจิก พศกอำรุง ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม ๒ พ.ย. ๒๕๑๓) หน้า ๖๗.

และกล่าวถึงการไม่ดูหมิ่นผู้อื่นแต่รู้จักให้เกียรติแก่บุคคลอื่นตามสมควร

"นักเลงเก่าเขาไม่หาญราญนักเลง"[๑]

เพลงยาวถวายโอวาทของสุนทรภู่กล่าวถึงไมตรีว่าเป็นเครื่องมืออันสำคัญที่ผูกพันบุคคลในสังคมให้อยู่กันอย่างราบรื่น

"เขาทำชอบปลอบให้น้ำใจชื่น จึงเริงรื่นรักแรงไม่แหนงหนี
ปรารถนาสารพัดในปัฐพี เอาไมตรีแลกได้ดังใจจง"[๒]

ประการสุดท้ายนิราศเมืองเพชรของสุนทรภู่ได้ชี้ให้เห็นว่าความใจกว้างหรือการแสดงอัธยาศัยไมตรีเป็นสิ่งที่จะหาได้ในหมู่ชาวชนบทได้ทั่วไป

"ที่พวกทำน้ำโตนดประโยชน์ทรัพย์ มีดสำหรับเหน็บข้างอย่างทหาร
พะองยาวก้าวตีนปีนทะยาน กระบอกตาลแขวนก้นคนละพวง
แต่ใจดีที่ว่าใครเข้าไปขอ ให้กินพออิ่มอุทรบห่อนหวง
ได้ชื่นฉ่ำน้ำตาลหวานหวานทรวง"[๓]

อนึ่งการแสดงอัธยาศัยไมตรีเป็นการสร้างความสัมพันธ์ในการคบเพื่อนทำให้เห็นอกเห็นใจกันดังข้อความในเรื่องพระอภัยมณีที่กล่าวว่า

"บุราณว่ามิตรจิตต์ก็มิตรใจ"[๔]

ในเพลงยาวความเก่าได้กล่าวว่าการคบเพื่อนเป็นการแสดงไมตรีเป็นประโยชน์ต่อกัน เพราะจะได้พึ่งพาอาศัยกันดีกว่าอยู่คนเดียว

"บุราณว่าเข้าเถื่อนหาเพื่อนเที่ยว อย่าอยู่เดียวเปลี่ยวจิตจงคิดหา"[๕]

๔.๔ ความอ่อนน้อมถ่อมตน

ความอ่อนน้อมเป็นเครื่องหมายอย่างหนึ่งของคนไทยในด้านการแสดงออกต่อผู้อื่น เพราะคนไทยโบราณนั้นถือว่าความไม่อ่อนน้อมเป็นการแสดงความเย่อหยิ่งอวดดี ทำให้ผู้อื่นไม่อยากจะคบค้าสมาคมด้วย เพราะฉะนั้นจึงถ่อมตนเสมอแม้จะมียศศักดิ์หรือฐานะสูงเพียงใดก็ตาม กล่าวง่าย ๆ คือนอกจากจะอ่อนน้อมถ่อมตนแล้วยังไม่ใฝ่สูงให้เกินฐานะของตนเองอีก

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘.

[๒] สุนทรภู่ เพลงยาวถวายโอวาท, *"ประชุมนิราศ...."* หน้า ๕๐๔.

[๓] เรื่องเดียวกัน, "นิราศเมืองเพชร," หน้า ๔๘๗.

[๔] สุนทรภู่, พระอภัยมณี, หน้า ๔๘.

[๕] กรมศิลปากร, ประชุมเพลงยาว, หน้า ๒๐๗.

ด้วย ลักษณะเช่นนี้ถือว่าเป็นลักษณะของผู้ดีไทยในสมัยก่อน ตัวอย่างเช่นอิศรญาณภาษิตกล่าวถึงยศศักดิ์ว่าเป็นสิ่งที่ไม่ยั่งยืนอย่ามัวเมาแต่ควรจะถ่อมตนให้เห็นว่ามิได้ตกอยู่ใต้อิทธิพลของความมียศศักดิ์

"อันยศศักดิ์มิใช่เหล้าเมาแต่พอ ถ้าเขายอเหมือนอย่างเกาให้เราคัน"[๑]

ในมหาเวสสันดรชาดกก็สอนมิให้ใฝ่สูงเพราะเป็นเครื่องทำจิตใจให้ฟุ้งซ่านจนลืมฐานะของตนเอง

"อย่าใฝ่สูงให้เกินศักดิ์ใช้สุริยวงศ์"[๒]

ในเรื่องรำพันพิลาป สุนทรภู่กล่าวถึงคนที่มีฐานะยากจนว่ายิ่งยากจนก็จะต้องยิ่งรู้จักเจียมตัวมิให้ใครมาดูหมิ่น

"โอ้ยามจนล้นเหลือสิ้นเสื่อหมอน สู้ซุ่มซ่อนเสียมิให้ใครใครเห็น"[๓]

ในเพลงยาวถวายโอวาท สุนทรภู่กล่าวว่าถึงจะมียศศักดิ์สูงเพียงใดก็ตาม ควรลดตัวลงมาให้เข้ากับผู้อื่นได้ แต่ต้องไม่ให้ต่ำกว่าผู้อื่นเพราะจะทำให้ถูกดูหมิ่น

"จงโอบอ้อมถ่อมถดพระยศศักดิ์ ถ้าสูงนักแล้วก็เขาเข้าไม่ถึง
ครั้นต่ำนักมักจะผิดคิดรำพึง พอก้ำกึ่งกลางนั้นขยันนักฯ"[๔]

๔.๕ ความมีใจเมตตากรุณา

ความเป็นผู้มีใจเมตตากรุณาก็คือเป็นผู้ที่มีความรักและสงสารต่อผู้อื่น ช่วยเหลือบุคคลอื่นตามโอกาสและความเหมาะสม ข้อนี้เป็นวัฒนธรรมทางจิตใจที่เห็นได้ชัดข้อหนึ่ง ซึ่งปรากฏในวรรณคดีสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ บางเรื่องเป็นเครื่องยืนยันว่าคนไทยโบราณเป็นผู้มีน้ำใจต่อผู้อื่นอยู่เสมอ เช่นในจารึกวัดพระเชตุพนกล่าวว่า

"ชนใดไร้ขัดขัน ขุ่นเข็ญ ใจเอย
ทรงแจกจ่ายธนทุน ท่านเกื้อ
ปองปูนประชาเย็น ยินลาก แลพ่อ
เพราะพระทัยไท้เอื้อ โอบครันฯ"[๕]

---

[๑] ม.จ.อิศรญาณ, เรื่องเดิม, หน้า ๖๘.

[๒] กระทรวงศึกษาธิการ, มหาเวสสันดรชาดก, หน้า ๗๙.

[๓] สุนทรภู่, "รำพันพิบาป," *ประชุมนิราศ...*, หน้า ๓๖๗.

[๔] เรื่องเดียวกัน, "เพลงยาวถวายโอวาท," หน้า ๕๐๕.

[๕] ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ..., หน้า ๒๒๔.

บุคคลที่เป็นเจ้านายหรือผู้ใหญ่มักจะแสดงความเมตตากรุณาและเอื้อเฟื้อต่อผู้น้อยเพื่อประโยชน์ในการปกครอง และเป็นเครื่องมือในการช่วยเหลือตนเองให้ประกอบกิจต่าง ๆ โดยสะดวก กล่าวง่าย ๆ ก็คือความเมตตากรุณาเป็นการแสดงน้ำใจให้เห็นและเป็นการสร้างความนิยมแก่ผู้อื่นด้วย ดังข้อความในเพลงยาวถวายโอวาท และในเรื่องขุนช้างขุนแผนซึ่งกล่าวไว้ตรงกันว่า

"อันคนดีมีสัตย์สันทัดเที่ยง ช่วยชุบเลี้ยงชูเชิดให้เฉิดฉาย
เอาไว้ใช้ใกล้ชิดไม่คิดร้าย เขารักตายด้วยได้ด้วยใจตรง"[๑]

"นึกว่าเอาไว้ใช้สอย แต่น้อยน้อยมือศึกมันแข็งขัน
เป็นหน่อเนื้อเชื้อทหารชาญฉกรรจ์ อย่าให้มันละห้อยน้อยวิญญาณ"[๒]

๔.๖ ความรักของแม่ที่มีต่อลูก

กวีโบราณของไทยได้กล่าวถึงจิตใจของผู้เป็นแม่ และความรักซึ่งแม่แสดงต่อลูกว่ามีความเสียสละ เป็นการแสดงความรักที่บริสุทธิ์ซาบซึ้ง ข้อความที่กล่าวเกี่ยวกับแม่มีอยู่ในวรรณคดีโบราณตั้งแต่เรื่องมหาชาติคำหลวง ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนต้น ซึ่งแสดงความรักและความเสียสละของพระนางมัทรีอย่างจับใจ ต่อมาในลิลิตพระลอก็มีบทบาทของนางบุญเหลือที่แสดงความรักต่อพระลอผู้เป็นลูกอย่างซาบซึ้ง ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็มีกล่าวในทำนองเดียวกัน ซึ่งจะยกตัวอย่างบางตอน เช่นในบทละครเรื่องอิเหนามีข้อความที่กล่าวติดปากคนทั่วไปว่า

"อันชนกชนนีนี้รักเจ้า เทียมเท่าชีวาก็ว่าได้"

ในร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์ทานกัณฑ์กล่าวว่าลูกเป็นสุดที่รักของแม่ถึงจะประพฤติชั่วสักเพียงใดก็ตาม แม่ก็ตัดลูกไม่ขาด

"ขึ้นชื่อว่าบุตรเป็นที่สุดแสนเสน่หา ถึงจะชั่วช้าประการใดใจสามารถเป็นหนามเสี้ยนเบียนประชาราษฎร์ควรห้ามเฝ้า จะตัดจากลูกเต้านั้นไม่ขาด"[๓]

ในเสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผนกล่าวถึงความรักที่แม่มีต่อลูกว่าถึงจะมีสิ่งที่ชื่นใจมากมายก็ไม่เหมือนลูก

---

[๑] สุนทรภู่, "เพลงยาวถวายโอวาท" เรื่องเดิม, หน้า ๕๐๔.

[๒] กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน..., หน้า ๘๔๐.

[๓] กระทรวงศึกษาธิการ, มหาเวสสันดรชาดก, หน้า ๗๘.

"ยังร้องไห้อยู่มิใคร่จะเบิกบาน รำคาญด้วยพ่อแม่แก่ชรา
เจ็บไข้ตายเป็นไม่เห็นผี ใครจะมีมาพิทักษ์รักษา
คนอื่นฤๅจะชื่นเหมือนลูกยา นางโศกาแซ่ซ้องมาก้องทางฯ"[๑]

และยังกล่าวถึงการเลี้ยงดูอบรมลูกว่าควรอบรมเลี้ยงดูด้วยความรัก ใช้วิธีละมุน-ละม่อมเป็นหลัก

"ยังเด็กอ่อนนอนนั่งระวังระไว เจ้าเลี้ยงพลายแก้วไว้ให้จงดี
ถ้าหากว่าผิดพลั้งจะสั่งสอน อย่าสลัดตัดรอนให้หน่ายหนี
อุตส่าห์สอนวิชาบรรดามี ให้ลูกนี้สืบวงศ์พงศ์พลายไปฯ"[๒]

๔.๗ ความประพฤติหรือวัตรของกุลสตรี

กวีโบราณได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับสตรีว่าควรประพฤติปฏิบัติตนอย่างไรจึงจะสมกับเป็นกุลสตรีและเป็นศรีสง่าของวงศ์ตระกูล ไม่คบหาผู้ชายในทำนองรักใคร่ หรือประพฤติผิดประเพณี กล่าวง่าย ๆ ก็คือต้องมีความรักนวลสงวนตัวในแง่ต่าง ๆ ไม่ว่าตนเองจะอยู่ในฐานะใด เรื่องนี้เป็นลักษณะเด่นอย่างหนึ่งของกุลสตรีสมัยก่อน และเป็นความเชื่อที่แน่นแฟ้นว่าการประพฤติตนอยู่ในกรอบของวัฒนธรรมอันดีงามเป็นสิ่งที่ผู้หญิงทุกคนต้องกระทำ ตัวอย่างเช่น

เรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงความรักนวลสงวนตัวของผู้หญิง ไม่ชิงสุกก่อนห่าม ตัวอย่างเช่น

"ธรรมดาเกิดมาเป็นสตรี ชั่วดีคงได้คู่มาสู่สอง
มารดาย่อมอุตส่าห์ประคับประคอง หมายปองว่าจะปลูกให้เป็นเรือน
อันหนึ่งเราเขาก็ว่าเป็นผู้ดี มั่งมีแม่มิให้ลูกอายเพื่อน
จะด่วนร้อนก่อนแม่ทำแชเชือน ความอายจะกระเทือนถึงมารดา
ถ้าสิ้นบุญคุรแม่มิได้แต่ง จะพลิกแพลงไปก็ตามแต่วาสนา
จะด่วนร้อนก่อนแม่ไม่เข้ายา ใช่ว่าจะไร้ชายที่ชอบพอ"[๓]

"ถ้ารูปดีมีเงินเขาชมปรอ ไม่พักท้อเลยที่ชายจะหมายตาม
อดเปรี้ยวกินหวานตระการใจ ลูกไม้ฤๅจะสุกไปก่อนห่าม
มีแต่แป้งแต่งนวลไว้ให้งาม ร้อนใจอะไรจะถามทุกเวลา"[๔]

---

[๑] กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน..., หน้า ๒๖๙.
[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘.
[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔.
[๔] เรื่องเดียวกัน

"ถึงยากจนก็ให้ทนเสงี่ยมจิต อย่าพลั้งผิดปรีดิ์เปรมเกษมสันต์
รักหลังระวังโพยโบยรัน แม่นมั่นรับสัตย์กับบิดา
ถ้าหม่อมรักฉันแท้ไม่ทอดทิ้ง อย่าด่วนชิงเชิญงดให้งามหน้า
อย่าให้น้องหมองสัตย์ที่สัญญา เชิญไปว่ากับคุณพ่อแต่พอควร
หม่อมรักใช่ฉันจักไม่รักตอบ จะรักลอบกลัวผิดสักพันส่วน
รักตัวกลัวอายเสียดายนวล สุดสงวนอยู่แล้วอย่าวอนเลย"[๑]

และตอนหนึ่งกล่าวถึงค่าของสตรีว่าถึงจะอยู่ในฐานะตกต่ำก็อย่าปล่อยให้จิตใจตกต่ำไปด้วย แต่ควรประพฤติตนเป็นคนดี คำนึงถึงเกียรติศักดิ์ของตนเองเหนือสิ่งอื่น

"ตัวเป็นข้าอย่าให้ผ้านั้นเหม็นสาบ จงสุภาพเจียมตนเป็นคนขำ
อย่านอนสายนายมุลจงยำเกรง ข้าวน้ำผักปลาหาให้นาย
เสียสินดีกว่าอย่าเสียศักดิ์ ที่ต่ำหน้ากว่านักอย่าพักหมาย
สงวนศักดิ์รักยศจงอดอาย สามเดือนปลายแล้วพ่อจะกลับมา[๒]

ในเรื่องอิเหนามีข้อความกล่าวถึงหญิงที่ดีว่าถึงแม้ผู้ชายเคยรักตนแล้วแหนงหน่ายในภายหลังก็ต้องอดทน ไม่ควรจะตามเขาไปเพราะจะทำให้ผู้ชายดูถูกว่าเป็นหญิงไร้ค่า

"อันกำเนิดเกิดมาเป็นสตรี บุรุษหนีหน่ายใจไม่สงสาร
จะแค่นตามเขาไปไม่ต้องการ จะได้ความอัประมาณพันทวี"[๓]

---

[๑]เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๖.

[๒]เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๔.

[๓]พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, บทละครอิเหนา, หน้า ๑๐๔๘.

บทที่ ๕
สรุปผลของการวิจัย

ผลของการวิจัยเรื่อง "การศึกษาเชิงวิเคราะห์วัฒนธรรมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๙๔" สรุปได้ว่าพระมหากษัตริย์ไทย ๓ รัชกาลแรกของกรุงรัตนโกสินทร์คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงดำเนินพระบรมราโชบายสำคัญในการสร้างความเจริญให้แก่ประเทศชาติอย่างหนึ่ง คือการส่งเสริมและทำนุบำรุงวัฒนธรรมไทยโดยถือว่าเป็นมรดกตกทอดมาตั้งแต่ครั้งโบราณ วัฒนธรรมที่มีความสำคัญมากอย่างหนึ่งก็คือวรรณคดีอันเป็นเครื่องแสดงความเจริญทางสติปัญญาและศิลปะ อันควรนับเป็นเอกลักษณ์ของชาติอย่างหนึ่ง ด้วยเหตุที่เล็งเห็นความสำคัญของวรรณคดีว่าไม่เป็นแต่เพียงเครื่องบันเทิงใจอย่างเดียวเท่านั้น แต่ยังเป็นประดุจกระจกเงาที่สะท้อนให้เห็นภาพชีวิตความเป็นอยู่แบบไทย ๆ ในแต่ละสมัยอย่างดียิ่งอีกด้วย จึงมีการส่งเสริมเป็นสองแบบคือ ส่งเสริมโดยรักษาของเก่าที่มีอยู่ให้ดำรงไว้ประการหนึ่ง เช่น บทละครใน ๔ เรื่องตั้งแต่ครั้งกรุงเก่าซึ่งได้สูญหายหรือขาดตกบกพร่องจนไม่เป็นชิ้นเป็นอัน ก็โปรดให้ช่วยกันแต่งโดยรักษาเนื้อหาสาระไว้ตามเดิมเพื่อให้อนุชนรุ่นหลังได้ทราบว่าวรรณคดีเก่าทั้ง ๔ เรื่องนั้นมีลักษณะเป็นอย่างไร ในทำนองเดียวกันก็มีการรวบรวมบทละครนอกที่กระจัดกระจายหาต้นฉบับที่สมบูรณ์ไม่ได้มารวบรวมกันเข้าแล้วแต่งเพิ่มเติมให้ครบตามเนื้อหาสาระเดิมอีก ๖ เรื่อง อีกประการหนึ่งก็คือส่งเสริมให้มีการเขียนเรื่องใหม่ ๆ ขึ้นอีกเป็นอันมากเพื่อเป็นการแสดงความก้าวหน้าทางวัฒนธรรมในสมัยเริ่มแรกของกรุงรัตนโกสินทร์ว่ามีกวีที่สามารถในการแต่งหนังสือไม่แพ้สมัยก่อน เช่นมีการแต่งสมุทโฆษคำฉันท์ตอนจบในรัชกาลที่ ๓ มีการแต่งบทละครเรื่องพระลอตามเค้าโครงเรื่องเดิมในลิลิตพระลอ มีการแต่งเรื่องใหม่ ๆ เช่นนิราศพม่าท่าดินแดงในรัชกาลที่ ๑ ระเด่นลันไดบทละครเรื่องพระมเหลเถไถ และเพลงยาวต่าง ๆ ในรัชกาลที่ ๓ เหล่านี้เป็นต้น

จากเอกสารต่าง ๆ ทางวรรณคดีซึ่งแต่งใน ๓ รัชกาลแรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์จะเห็นได้ว่ามีจำนวนมากเพียงพอที่จะให้ข้อมูลในการทำวิจัยเรื่องวัฒนธรรมไทยในรัชกาลที่ ๑ รัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ ได้เป็นอย่างดี กล่าวคือทำให้สามารถจำกัดวงให้แคบลงเหลือเพียง ๔ ประการใหญ่ ๆ คือสภาพวัฒนธรรมทางขนบประเพณี สภาพวัฒนธรรมทางศิลปกรรม สภาพวัฒนธรรมทางวรรณกรรมและสภาพวัฒนธรรมทางจิตใจอันเป็น ๔ สาขาใหญ่ ซึ่งใช้เป็นเครื่องกำหนดหลักเกณฑ์ในการพิจารณาวัฒนธรรมของชาติในสมัยต่อมาจนถึงปัจจุบันนี้

เมื่อแบ่งการวิเคราะห์ออกเป็น ๔ สาขาดังกล่าวก็ได้ข้อสรุปดังต่อไปนี้

๑. วัฒนธรรมทางขนบประเพณี

สิ่งที่ปรากฏให้เห็นชัดเจนในทางขนบประเพณีก็คือประเพณีเกี่ยวกับความเชื่อ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าคนไทยส่วนใหญ่ถึงจะนับถือพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ แต่แม้กระนั้นก็มิได้ทอดทิ้งความเชื่ออื่น ๆ เช่น ความเชื่อในโชคลางผีสางเทวดา ตลอดจนความเชื่อในประเพณีบางอย่างของศาสนาฮินดู เพราะฉะนั้นจึงมีการทำพิธีรีตองต่าง ๆ ทั้งของหลวงและของราษฎร์ ซึ่งเป็นคติความเชื่อที่ปะปนกันระหว่างศาสนาพุทธกับศาสนาฮินดู ซึ่งบางครั้งก็รวมกันอย่างกลมกลืน เช่น ประเพณีลอยกระทงของคนไทยที่นับถือพุทธศาสนาก็คือความคิดดั้งเดิมของศาสนาฮินดูในเรื่องพิธีตรียัมปวาย หรือการต้อนรับพระผู้เป็นเจ้าโดยจุดโคมขึ้นแขวนไว้ในที่สูง เมื่อส่งเสด็จพระผู้เป็นเจ้า แล้วก็เอาโคมนั้นลอยไปตามสายน้ำทำให้เกิดความคิดเรื่องลอยกระทงขึ้นในสมัยสุโขทัยดังนี้เป็นต้น นอกจากนี้ก็มีประเพณีในราชสำนักคือ ประเพณีที่เป็นกฎเกณฑ์ในการประพฤติปฏิบัติของพระเจ้าแผ่นดินและข้าราชการบริพาร เช่น ประเพณีการออกว่าราชการ ประเพณีการถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ประเพณีโกนจุก (โสกันต์) เจ้านาย การถวายการอารักขา ตลอดจนประเพณีเกี่ยวกับการจัดขบวนเสด็จทั้งทางบกและทางน้ำเป็นต้น นอกจากนี้ก็มีประเพณีที่เกี่ยวกับการปกครองและกฎหมายซึ่งแสดงหลักเกณฑ์และเครื่องมือที่ใช้ในการปกครองประเทศ คือใช้กฎหมายแบบโบราณ เช่นการพิสูจน์ความจริงด้วยวิธีต่าง ๆ ซึ่งในสมัยต่อมาเรียกว่า "จารีตนครบาล" และเพิ่งมายกเลิกในสมัยรัชกาลที่ ๕ กฎเกณฑ์ในการปกครองที่เห็นได้เด่นชัดก็คือการเกณฑ์ทหาร ในส่วนที่เกี่ยวกับราษฎรทั่วไปก็คือโปรดให้มีการทูลเกล้าถวายฎีกาได้ ประการสุดท้ายก็คือประเพณีอันแสดงความเป็นอยู่ในชีวิตประจำวันของราษฎร ซึ่งแยกกล่าวเป็น ๒ ประการด้วยกัน คือชีวิตความเป็นอยู่ของชนชั้นสูงอันได้แก่ขุนนาง ข้าราชการ และเจ้านายเป็นต้น ซึ่งมีความแตกต่างจากความเป็นอยู่ของชนสามัญอยู่บ้างเพราะชนชั้นสูงมีฐานะ ตำแหน่งและทรัพย์สินเงินทองเป็นหลักฐานจึงย่อมจะมีความสมบูรณ์พูนสุขในการดำรงชีวิตเป็นของธรรมดา ส่วนประเพณีความเป็นอยู่ของคนสามัญนั้นแสดงให้เห็นชีวิตความเป็นอยู่อย่างเรียบง่าย มีความมัธยัสถ์และรู้จักหาความสุขพอสมควรแก่อัตภาพของตน มีความใฝ่ใจเชื่อมั่นในพุทธศาสนาและร่วมมือในการทำบุญกุศล เช่นมีธรรมเนียมเทศน์มหาชาติ ทอดกฐิน ทอดผ้าป่า และอื่น ๆ ตลอดจนทำพิธีรีตองแบบง่าย ๆ เช่น การสะเดาะห์เคราะห์ การโกนจุก การแต่งงาน และการทำศพ เป็นต้น

ประเพณีต่าง ๆ เหล่านี้มีปรากฏโดยรายละเอียดมากมาย ซึ่งชี้ให้เห็นว่าเกือบทั้งหมดดังกล่าวนั้นไม่ใช่ของใหม่หรือเพิ่งมีขึ้นใน ๓ รัชกาลแรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ แต่เป็นเรื่องสืบต่อของวัฒนธรรมที่มีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายเรื่อยมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ โดยมิได้มีการเปลี่ยนแปลงในข้อสำคัญแต่ประการใดเลย การเปลี่ยนแปลงทางประเพณีมาปรากฏชัดในรัชกาลที่ ๔ เป็นครั้งแรกเพราะเป็นเริ่มต้นสมัยที่ไทยมีการติดต่อสัมพันธ์กับประเทศทางตะวันตก จึงได้รับวัฒนธรรมทางตะวันตกเข้ามาตั้งแต่นั้น

๒. วัฒนธรรมทางศิลปกรรม

ในการวิเคราะห์วัฒนธรรมทางศิลปกรรม สรุปได้ว่าการสร้างสรรค์สิ่งอันเป็นศิลปะปรากฏเป็น ๕ สาขาด้วยกันคือ ทางสาขาสถาปัตยกรรม ได้แก่การสร้างวัดวาอารามทางพุทธศาสนา ซึ่งมีลักษณะเปลี่ยนแปลงไปจากแบบเดิมเล็กน้อย กล่าวคือในรัชกาลที่ ๓ ทรงโปรดศิลปกรรมแบบจีนจึงให้ประดับเครื่องบนของโบสถ์วิหารด้วยเครื่องเคลือบที่ทำมาจากประเทศจีน แทนช่อฟ้าใบระกาและส่วนอื่น ๆ ที่เป็นไม้เพราะทรงพระราชปรารภว่าไม่คงทน อาจจะหักพังโดยง่าย โบสถ์วิหารที่เป็นแบบไทยปนจีนนี้มีตัวอย่างเช่น วัดราชโอรสาราม วัดเทพธิดาราม และวัดบวรนิเวศน์วิหาร เป็นต้น นอกจากนี้มีกล่าวถึงสถาปัตยกรรมเกี่ยวกับพระที่นั่ง ราชพาหนะ เช่นเรือต่าง ๆ พระญานุมาศ ฯลฯ เป็นต้น สาขาปฏิมากรรมอันเกี่ยวกับการปั้น และการหล่อนั้นโดยมากเป็นปฏิมากรรมเกี่ยวกับพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ๆ นอกจากนี้ก็กล่าวถึงการสร้างตู้พระไตรปิฎกประดับมุกและแกะสลัก และการสร้างเมรุสำหรับชาวบ้าน และการสร้างพระเมรุมาศและพระเมรุสำหรับพระมหากษัตริย์และเจ้านาย เป็นต้น ในสาขานาฏยศิลป์อันเป็นศิลปะเกี่ยวกับการฟ้อนรำและการแสดงละครก็เจริญรุ่งเรืองมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยรัชกาลที่ ๒ เพราะได้โปรดให้แต่งบทละครให้เหมาะสมแก่ท่ารำ โดยมีครูละครที่สำคัญที่สุดในสมัยนั้นคือ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี เป็นผู้วางหลักเกณฑ์เกี่ยวกับท่ารำต่าง ๆ รัชกาลที่ ๒ เองก็ได้ทรงพระราชนิพนธ์บทละครถึง ๖ เรื่อง ทำให้ได้รับความนิยมแพร่หลายและมีผู้แต่งบทละครเจริญรอยตามเป็นอันมาก เช่นบทละครเรื่องสุวรรณหงส์ของกรมหลวงภูวเนตรนรินทร์ฤทธิ์ เป็นต้น ในทางสาขาสังคีตศิลป์คือศิลปะในการเล่นดนตรีก็มีการกล่าวถึงการเล่นมะโหรีและเสภาปี่พาทย์ (เพิ่งมีเป็นครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ ๒) นอกจากนี้มีการนำทำนองเพลง เช่นเพลงพระทองมาประกอบการเล่นสักวา เป็นต้น และในสาขาหัตถศิลป์หรือศิลปะอันเกิดจากช่างฝีมือ ซึ่งอาจจะเป็นการแสดงฝีมือในการแกะสลักของกิน เช่นการแกะสลักชิ้นฟักหรือมะละกอเป็นภาพเรื่องราวต่าง ๆ ส่วนงานช่างฝีมืออันเกี่ยวกับสิ่งประดับก็มีการปักม่านขนาดใหญ่เป็นเรื่องราวต่าง ๆ สำหรับประดับไว้ในพระอุโบสถหรือในบ้านของเศรษฐี รวมทั้งการทำเครื่องประดับร่างกายด้วยสิ่งมีค่า เช่น เพชร ทอง ต่าง ๆ นั้นล้วนแต่เป็นของละเอียดประณีตยิ่งกว่าฝีมือช่างในสมัยหลัง เช่น กำไลลงยาราชาวดี เกี้ยว และการทำหัวแหวนเป็นรูปต่าง ๆ

๓. วัฒนธรรมทางวรรณกรรม

ผลการวิเคราะห์วัฒนธรรมทางวรรณกรรม สรุปได้ว่ามีการแต่งหนังสือเป็นจำนวนมากในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ เช่น รามเกียรติ อิเหนา ขุนช้างขุนแผน พระอภัยมณี นิราศ และเพลงยาวต่าง ๆ ฯลฯ อันแสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองทางวรรณกรรมใน ๓ รัชกาลนี้ ข้อที่แสดงวัฒนธรรมทางวรรณกรรมก็คือ ผู้แต่งหรือกวีเขียนหนังสือเหล่านั้นขึ้นโดย

แสดงความรู้ที่ตนอ้างถึงในวรรณคดีต่าง ๆ ร่วมสมัย ตลอดจนวรรณกรรมสมัยก่อนหน้านั้นขึ้นไป นอกจากนี้ผู้แต่งหรือกวียังได้แสดงความรู้ในวรรณกรรมอันเนื่องด้วยพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ วรรณกรรมมหากาพย์ วรรณกรรมทมิฬ และยังได้แสดงความคิดเชิงสั่งสอนตามแบบไทย ๆ ตลอดจนแสดงความสามารถในศิลปะการประพันธ์แบบต่าง ๆ เช่นการใช้กลบทชนิดต่าง ๆ เป็นต้น

๔. วัฒนธรรมทางจิตใจ

ผลการวิเคราะห์วัฒนธรรมทางจิตใจสรุปได้ว่า คนไทยในสมัยเริ่มแรกของกรุงรัตนโกสินทร์เป็นผู้มีวัฒนธรรมทางจิตใจสูงอย่างชัดแจ้งอันอาจกล่าวได้เป็น ๒ อย่าง คือเป็นผู้มีพื้นฐานการฝึกหัดอบรมมาตีตามแบบไทยเดิม ซึ่งเป็นวัฒนธรรมที่สืบเนื่องมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยาและก่อนหน้านั้นประการหนึ่ง และจิตใจอันได้รับการฝึกหัดอบรมโดยพุทธศาสนาอีกประการหนึ่ง ทำให้คนไทยเป็นผู้มีคุณสมบัติดังต่อไปนี้คือ เป็นผู้สำนึกในบาปบุญคุณโทษ มีความกตัญญูและจงรักภักดีต่อเจ้านายและผู้มีคุณ มีอัธยาศัยไมตรีอันดีงามต่อบุคคลทั่วไป มีความอ่อนน้อมถ่อมตนเป็นนิสัย ไม่โอ้อวดตนเอง หรือเย่อหยิ่งจองหอง เป็นผู้มีใจเมตตากรุณาเสมอ และมีความสำนึกในหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติต่อผู้อื่น เช่นหน้าที่ของแม่ที่มีต่อลูก โดยเฉพาะกุลสตรีไทยนั้นได้รับการฝึกอบรมให้เป็นผู้มีความประพฤติที่เหมาะสมสำหรับหญิงผู้ดีมีตระกูล เกรงกลัวต่อความเสื่อมเสียและความอับอายขายหน้า ไม่ประพฤติตนตามใจชอบ

สรุปโดยย่อที่สุดข้อมูลที่ได้จากวรรณคดีไทยทั้งหมดที่แต่งในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ แสดงวัฒนธรรมทั้ง ๔ สาขาของคนไทยในสมัยดังกล่าวว่าเป็นวัฒนธรรมที่สืบเนื่องติดต่อมาโดยไม่ขาดสายจากสมัยสุโขทัยเรื่อยมา โดยมีการเปลี่ยนแปลงแต่เพียงเล็กน้อยเพราะได้รับอิทธิพลทางพุทธศาสนา ทางศาสนาพราหมณ์ รวมทั้งปัจจัยประกอบอย่างอื่น แต่ก็ยังรักษาความเป็นวัฒนธรรมไทยโบราณอย่างสมบูรณ์จนสิ้นรัชกาลที่ ๓ ซึ่งเป็นการปิดฉากวัฒนธรรมไทยอย่างแท้จริงอันเป็นเอกลักษณ์ประจำชาติไทยมาช้านาน และวัฒนธรรมอันงดงามนี้ดำรงคงอยู่ได้สืบมาจนถึงสมัยปัจจุบัน แม้จะประสพวิกฤติการณ์ต่าง ๆ บางครั้งก็ได้อาศัยพระปรีชาญาณและพระราชปณิธานอันแน่วแน่ของพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ซึ่งได้ทรงอุปถัมภ์และค้ำจุนวัฒนธรรมของชาติไทยไว้ให้ดำรงคงอยู่ตลอดกาล

บรรณานุกรม

เจือ สตะเวทิน, ประวัติวรรณคดี. พิมพ์ครั้งที่ ๖. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๖.

เฉลิม อยู่เวียงชัย. ประวัติศาสตร์ : สมัยกรุงธนบุรีและสมัยรัตนโกสินทร์. กรุงเทพ : หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, (๒๕๑๔). (เอกสารการนิเทศการศึกษา ฉบับที่ ๑๑๖ พ.ศ. ๒๕๑๔.

ชัย เรืองศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๔๕๓ : ด้านเศรษฐกิจ.กรุงเทพ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๒.

_____. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓ : ด้านสังคม. กรุงเทพ : เรืองศิลป์, ๒๕๑๙.

ณรงค์ พ่วงพิศ และ พลศักดิ์ จิรไกรศิริ, บรรณาธิการ. สังคมไทยใน ๒๐๐ ปี. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๖.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา. ความทรงจำ. กรุงเทพ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๐๙.

_____. ชีวิตและงานของสุนทรภู่, พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๖.

_____. ตำนานเครื่องมโหรีปี่พาทย์ ฉะบับชำระใหม่. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๓. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงมโนปกรณ์นิติธาดา ตจ. รัตน ป ป ร ๒ พ.ศ. ๒๔๗๓.

_____. ตำนานละครอิเหนา. พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๘.

_____. ตำนานพระพุทธเจดีย์ เล่ม ๒. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๓.

_____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒. ๒ เล่ม. พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๐๕.

ตรัง, พระยา. โคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๘. (พิมพ์แจกในการพระกฐินพระราชทานมหาอำมาตย์ตรี หม่อมเจ้าอุดมดิเรกลาภ ณ วัดดุสิตาราม)

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๓.

_____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓. พระนคร . องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔.

นรินทรเทวี, กรมหลวง. จดหมายเหตุความทรงจำ พระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๘๒. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าหญิงอัปษรสมาน กิติยากร ณ เมรุวัดราชาธิวาส ๒๔ มีนาคม ๒๔๘๒.)

นายตำรา ณ.เมืองใต้ เปลื้อง ณ นคร. ประวัติวรรณคดีไทยสำหรับนักศึกษา. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๐๖.

_____. พระลอลิลิต ประชุมวรรณคดีไทย ภาค ๒. รวบรวมและเรียบเรียงโดย นายฉันทิชย์ กระแสสินธุ์. พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๔๙๗.

นายนรินทรธิเบศร์ (อิน). โครงนิราศนรินทร์ แบบเรียนภาษาไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๒.

ปรมานุชิตชิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณะเจ้า กรมพระ. ลิลิตตะเลงพ่าย. กรุงเทพ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๒๐.

ประชุมจารกวัดพระเชตุพนฯ. พิมพ์ครั้งที่ ๓. พระนคร : โรงพิมพ์ศิวพร, ๒๕๑๗. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช ปุ่น ปุญญสิริ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๓ เมษายน พ.ศ. ๒๕๑๗).

ประชุมกาพย์เห่เรือ. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔.

ปัญญา บริสุทธิ์. การศึกษาสภาพสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจากเอกสารสำคัญทางวรรณคดีในสมัยนั้น. ("เอกสารวิชาการสถาบันไทยคดีศึกษา." หมายเลข ๕๓) กรุงเทพ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๘.

_____. โลกทัศน์ของคนไทยวิเคราะห์จากวรรณคดีคำสอนสมัยสุโขทัย. กรุงเทพฯ :. โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๓.

พระมหามนตรี (ทรัพย์). บทละครเรื่องระเด่นลันได. พระนคร : พิมลชัยศึกษาภรณ์, ๒๕๐๓.

_____."เพลงยาวว่าพระยามหาเทพปาน", *วชิรญาณวิเสศ* ๓ (วันที่ ๑ เดือน ๑๑ แรม ๑๔ ค่ำ ปีกุน นพศก ๑๒๔๙) หน้า ๑๓ - ๑๔. เป็นไมโครฟิล์ม.

พุทธยอดฟ้า, พระบาทสมเด็จพระ. รามเกียรติ์ เล่ม ๑. พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๖.

พุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระ. บทละครนอกรวม ๖ เรื่อง ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๘.

_____. บทละครอิเหนา. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๔๙๘.

_____. บทละครเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และ บ่อเกิดรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉะบับหอสมุดแห่งชาติ. พระนคร : กรมศิลปากร, (๒๔๙๙).

วรเวทย์พิสิฐ, พระ. คู่มือลิลิตพระลอ. เล่ม ๒ กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๓.

_____. วรรณคดีไทย. ม.ป.ท., ๒๕๐๒.

ศรีสุรางค์ พูลทรัพย์, บรรณาธิการ. รวมบทความอารยธรรมตะวันออก. บทความเรื่อง "คัมภีร์สำคัญของชาวฮินดู" โดย ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ และ "แนะนำศิลปอินเดีย" โดย ปรียา บุญญะศิริ กรุงเทพฯ ; มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๖.

ศิลปากร, กรม. จดหมายหมายหลวงอุดมสมบัติ พร้อมด้วยอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเฉลิมพรฑิฆัมพร. กรุงเทพฯ, ๒๕๐๕. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพพระรัตนธัชมุนี (อิสฺสรญาณเถร) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส ๓๑ พ.ค. ๒๕๐๕)

_____. นิราศสุนทรภู่. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ, องค์การค้าคุรุสภา. ๒๕๒๐.

_____. นิราศเดือนของนายมี. กรุงเทพฯ, ๒๕๑๓. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพรองเสวกโท ขุนหนองจิกพศกอำรุง ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม ๒ พ.ย. ๒๕๑๓)

_____. บทละครครั้งกรุงเก่าเรื่อง นางมโนห์รา และ สังข์ทอง, ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๘.

_____. ประชุมเพลงยาว ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๗.

_____. พระราชพิธีสิบสองเดือน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๑๔.

_____. เรื่องโบราณคดีจากลายพระหัตถ์สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับของศาสตราจารย์หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์. พระนคร : คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๐๓.

_____.ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ฉบับหอสมุดแห่งชาติเล่มจบ. พระนคร : คลังวิทยา,๒๕๐๖.

_____. เสภาเรื่องขุนช้าง - ขุนแผน ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. พระนคร : ศิลปาบรรณาคาร, ๒๕๐๘.

ศึกษาธิการ, กระทรวง. มหาเวสสันดรชาดก แบบเรียนภาษาไทย หนังสืออ่านกวีนิพนธ์. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๐.

ศุภชัย รัตนโกมุท และ สะอาด อินทรสาลี. ประวัติวรรณคดีไทย ฉบับสมบูรณ์ตามหลักสูตร. พระนคร : เอกศิลป์การพิมพ์, ๒๕๐๙.

สมใจ นิ่มเล็ก. "เอกลักษณ์ทางสถาปัตยกรรมไทยในสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว", ที่ระลึกในงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี. รวบรวมโดยราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพฯ : บพิตรการพิมพ์, ๒๕๒๕.

สมภพ ภิรมย์. ฐานานุศักดิแห่งสถาปัตยกรรม. (ปกิณกะคดี, "หมายเลข ๑๓) กรุงเทพฯ : กรุงสยามการพิมพ์, ๒๕๒๗. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณอำนวย สุวรรณพงษ์ ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม ๓ มิถุนายน ๒๕๒๗).

_____. พระเมรุมาศ พระเมรุ และ เมรุสมัยกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : อัมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๘.

สำนักนายกรัฐมนตรี. สำนักงานเลขาธิการ คณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ. พระราชกรณียกิจกับการพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ, ๒๕๒๗.

เสฐียรโกเศส พระยาอนุมานราชธน. การศึกษาเรื่องประเพณีไทย. พระนคร : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๐๕.

_____. การศึกษาเรื่องประเพณีไทย และชีวิตชาวไทยสมัยก่อน, พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๑๕.

_____. ความรู้ทางอักษรศาสตร์. พระนคร : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, ๒๕๐๘.

_____. ประเพณีเนื่องในเทศกาล. กรุงเทพ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๖.

แสงโสม เกษมศรี, ม.ร.ว. และ วิมล พงศ์พิพัฒน์ ประวัติศาสตร์ไทยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๙๔). กรุงเทพ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี. ๒๕๒๓.

สุนทรภู่ พระสุนทรโวหาร. ประชุมนิราศสุนทรภู่ ฯลฯ. รวบรวมสอบชำระโดย นายฉันท์ ขำวิไล. พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๑.

_____. พระอภัยมณี. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๔๙๙.

อิศรญาณ, หม่อมเจ้า. อิศรญาณภาษิต. กรุงเทพฯ :กรมศิลปากร, ๒๕๑๓. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ รองเสวกโท ขุนหนองจิก พศกอำรุง ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม ๒ พ.ย. ๒๕๑๓)

Basham, A.L. The Wonder That Was India. New York : McMillan, 1959.

Boriband Buribhand, Luang. and Griswold, A.B. . The Royal Monasteries and their Significance. (Thai Culture new Series no.2) Bangkok : The Fine Arts Department. B.E. 2505.

Vella, Walter F. Siam under Rama III; 1824 - 1851. New York : J.J. Augustin Incorporated Publisher, 1957.

Wood, W.A.R. A History of Siam; from the Earliest Times to the year A.D. 1781. Bangkok : Chalermnit, 1959.